

Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος

Στρατής Μπουρνάζος

Α. Η ελληνική εκπαίδευση στην καμπή του αιώνα

1. Τα «νομοσχέδια Ευταξία» του 1899

Το Μάιο και τον Ιούλιο του 1899, ο Αθανάσιος Ευταξίας, επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως υπουργός στην κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη, καταθέτει στη Βουλή πέντε νομοσχέδια με αντικείμενο τη δημοτική, τη μέση και την ανώτατη εκπαίδευση, τα Διδασκαλεία και τη γυμναστική. Από τα νομοσχέδια αυτά θα ψηφιστεί μόνο το τελευταίο, το οποίο και θα αποτελέσει το νόμο ΒΚΧΑ' «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων». Τα υπόλοιπα παραμένουν σχέδια νόμου και ο Αθ. Ευταξίας, τον επόμενο χρό-

νο, παραιτείται· το γεγονός ότι οι προτεινόμενες αλλαγές δεν υλοποιούνται έχει αυξήσει, στην ιστορία της εκπαίδευσης, το ενδιαφέρον γι' αυτές, καθώς εντάσσονται έτσι στο περίφημο σχήμα της «μεταρρύθμισης που δεν έγινε», του μόνιμου δηλαδή αιτήματος για μεταρρύθμιση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και των συνεχών, πλην άκαρπων, προσπαθειών αλλαγής.

Τα πέντε νομοσχέδια, γνωστά και διάσημα έκτοτε ως «νομοσχέδια Ευταξία», αποτελούν μία από τις πρώτες και πιο γενναίες απόπειρες μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού μας συστήματος, εγκαινιάζουν μια καινούργια εποχή για την ελληνική εκπαίδευση, στο επίπεδο των αντιλήψεων, των προθέσεων και των εξαγγελιών τουλάχιστον. Με τη μεταρρύθμιση Ευταξία ξεκινάει ο 20ός αιώνας για την εκπαιδευτική πολιτική της χώρας –

(Εικ. άνω):
Γυμνάσιο Πειραιώς και Λύκειο
Ζήση Αγραφαίων, 1900: μαθητές και δάσκαλοι
(Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά).

(Εικ. δεξ.):
Ο Αθανάσιος Ευταξίας (1849-1931)
(Αρχειό προσωπογραφιών ΚΝΕ/ΕΙΕ).

διατύπωση που αν ελέγχεται ως υπερβολική, αυτό δεν οφείλεται τόσο στο εύρος των προτεινόμενων αλλαγών, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι αυτές τελικά δε θα εφαρμοσθούν.

Στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, ο Αθανάσιος Ευταξίας κατέχει αναμφισβήτητη τη θέση του εισηγητή της πρώτης αστικής μεταρρύθμισης: στα νομοσχέδια που εισηγείται το 1899 –και τα οποία ο ίδιος θεωρεί ως το σημαντικότερο έργο του στη σύντομη αλλά δραστήρια θητεία του στο υπουργείο Παιδείας– διατυπώνεται μια ολοκληρωμένη αστική αντίληψη για το σχολείο και τη σχέση του με την κοινωνία.

Πάνω στη βάση της διάρθρωσης της κοινωνίας σε τρεις τάξεις θα αναπτυχθεί ένα καλά οργανωμένο σχέδιο για την, κατ'αντιστοιχίαν, τριμερή οργάνωση της εκπαίδευσης. Ποικίλες εκδοχές τέτοιων απόψεων συναντάμε βέβαια και όλα τα προηγούμενα χρόνια, ήδη από τη δεκαετία του 1850. Αυτή τη φορά όμως, οι διάχυτοι προβληματισμοί αρθρώνονται σε συγκροτημένη αντίληψη για την οργάνωση της εκπαίδευσης, και μάλιστα σε επίσημο κείμενο:

«Ο κοινωνικός οργανισμός παντός όποσδήποτε πεπολιτισμένου έθνους διαιρείται εις ώριόμενας τάξεις. Τοῦτο εἶναι κατά τὸν ἐπι-

φανῆ φιλόσοφο τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων Wundt φυσικός, οὕτως εἶπεῖν, νόμος τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἀμετάβλητος [...]. Τοιαύτας τάξεις τοῦ νῦν κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ παραδέχονται οἱ τε κοινωνιολόγοι καὶ οἱ παιδαγωγοὶ τρεῖς, τὴν κατωτέρα, τὴν μέσην καὶ τὴν ἀνωτέρα. [...]

Κατὰ τὴν γενικὴν προϋπόθεσιν πάσης ἐιδικῆς μορφώσεως, ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία διαιρεῖται εἰς τὰς τρεῖς μνημονευθεῖσας τάξεις: διὸ καὶ τὸ σύστημα τῆς παιδείας ὅπερ πρέπει νὰ προσαρμόζεται εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ διακρίνεται κατ' ἀνάγκην εἰς ἰσοριθμοὺς βαθμίδας. [...] Καὶ τῶντι ἀκριθῆς ἐξέτασις τῶν σχολείων τῆς γενικῆς μορφώσεως παντὸς πεπολιτισμένου λαοῦ πείθει ἡμᾶς ὅτι ταῦτα ἔχουσι πράγματι οὕτω πανταχοῦ κατὰ τὴν διάκρισιν αὐτῶν εἰς βαθμίδας αἵτινες πανταχοῦ εἶναι τρεῖς.

Ἐξ' αὐτῶν τὰ ἐξυπηρετοῦντα τὰς ἀνάγκας τῆς κατωτέρας τάξεως σχολεῖα εἶνε τὰ δημοτικά, τὰ δὲ τὰς ἀνάγκας τῆς ἀνωτέρας τάξεως εἶναι τὰ γυμνάσια, τὰ δὲ τῆς μέσης τάξεως εἶναι οἱ κατώτεροι τάξεις τούτων, ἢ σχολεῖα πάντῃ ἀνεξάρτητα αὐτῶν.¹

...

Μία εκπαιδευτικὴ βαθμίδα γιὰ κάθε κοινωνικὴ τάξη: αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ ραχοκοκαλιά, ὁ

πυρήνας τῆς επιδιωκόμενης μεταρρύθμισης. Στὴν ἀρχή, θα περιγραφοῦν συγκεκριμένα οἱ τρεῖς τάξεις τῆς κοινωνίας: τὴν κατώτερη τάξη, γιὰ παράδειγμα, ἀπαρτίζουν «οἱ ἐργαζόμενοι, ἐν τῇ στενωτέρᾳ τῆς λέξεως σημασία, ἐκεῖνοι δηλαδὴ οἵτινες πρὸς συντήρησιν ἑαυτῶν καὶ τῶν οἰκείων τῶν χρίζουσι τῆς ἐργασίας τῶν χειρῶν τῶν τοιοῦτοι δὲ εἶναι οἱ μικροὶ γεωργοὶ καὶ χειροτέχναι, οἱ μικρὰν ὄλως ἰδίως οὐσίαν κεκτημένοι, προσέτι δὲ οἱ στερούμενοι τοιαύτης παντάπασιν καὶ ζῶντες ἐπὶ μισθῶ». Θα ἐξηγηθεῖ, ἐν συνεχείᾳ, ὅτι «βάσις τῆς νῦν διαιρέσεως τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ εἰς τάξεις εἶναι ἡ καθόλου πνευματικὴ μόρφωσις ἐκάστου ἀτόμου καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀπορρέουσα εἰδικὴ αὐτοῦ κλῆσις ἐν τῇ κοινωνίᾳ» καὶ ἀφοῦ τονιστεῖ ὅτι «αἱ τάξεις αὗται ἐλεύθεραι καὶ προσίται εἰς πάντας», οἱ ἐπιμέρους προτάσεις τῶν νομοσχεδίων θα ἀναλάβουν νὰ ἐξειδικεύσουν τὸ γενικὸ στόχο: τὸ περιεχόμενο τῶν μαθημάτων κάθε βαθμίδας ἐξαρτᾶται, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὸν ταξικὸ τῆς προσδιορισμῶ, τὴν κοινωνικὴ τάξη στὴν ὁποία ἀπευθύνεται.

Τὰ «νομοσχέδια Εὐταξία» ἀποτελοῦν, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, τὴν ἀπαρχὴ μίας νέας περιόδου· βασικὸ προαπαιτούμενο, ὁμῶς, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἀντιλήψεων που

Μαθητὲς καὶ δάσκαλοι ἐν σχολεῖᾳ τῆς Λευκάδας, τὸ 1892 (ΕΛΙΑ).

¹ «Αιτιολογικὴ ἐκθεσις τοῦ νομοσχεδίου περὶ Μέσης Εκπαιδεύσεως», Παράρτημα τῆς Εφημερίδος [τῶν Συζητήσεων] τῆς Βουλῆς, περίοδος ιε', σύνδοδος α', Ἀθῆνα 1899, σ. 925.

Εικ. (άνω): Ιωάννης Σούτσος (περιοδικό «Αστύ», 25 Μαρτίου 1890)

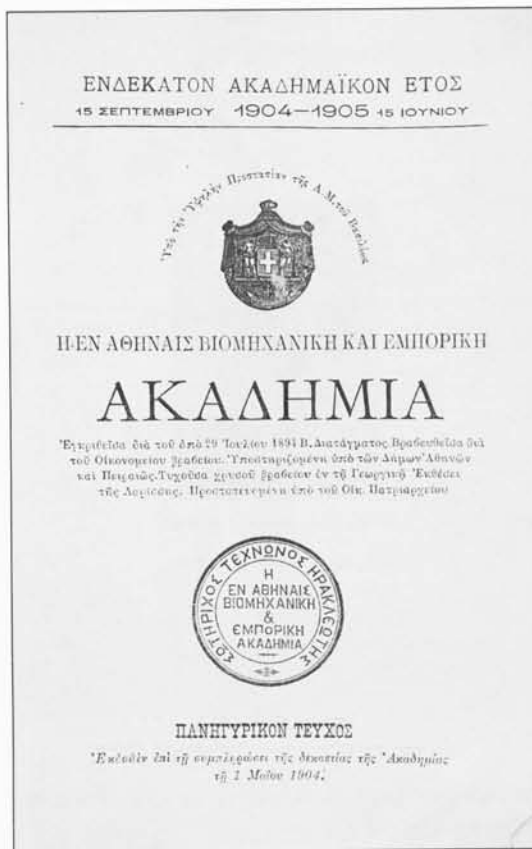
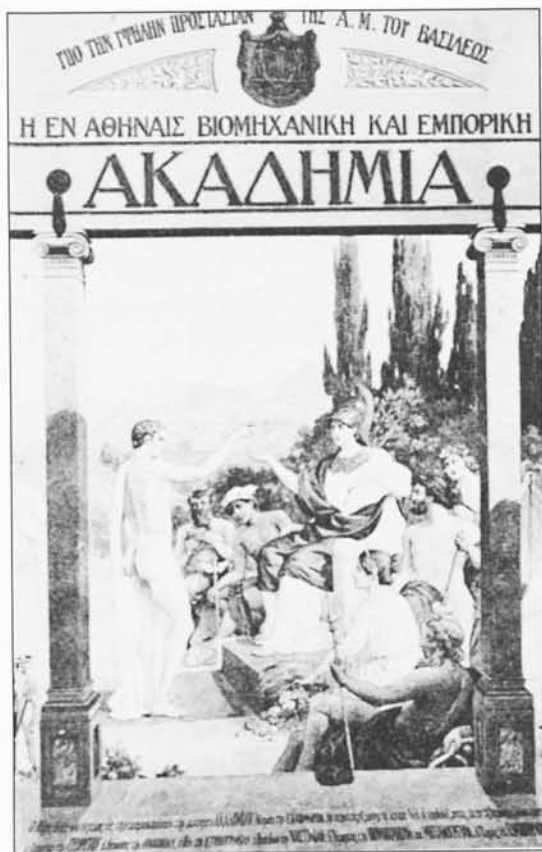
2. Προς τη διαμόρφωση μιας «αστικής αντίληψης» για την εκπαίδευση

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 παρατηρείται μια έντονη δραστηριότητα στο χώρο της εκπαίδευσης, με τη μορφή σχεδίων νόμου, νόμων, διαταγμάτων και εγκυκλίων. Η κινητικότητα είναι γενική και σημειώνονται σημαντικές αλλαγές: η επανίδρυση του Διδασκαλείου το 1878 με το νόμο .ΧΘ', η κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας στα σχολεία και η καθιέρωση της συνδιδασκτικής το 1880, τα νέα προγράμματα για τα ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια το 1884, το πρώτο πρόγραμμα για τα δημοτικά το 1894. Ο νόμος .ΒΤΜΘ' του 1895 «Περί δημοτικής εκπαίδευσεως», παρ' όλο που δεν περιέχει εντυπωσιακές καινοτομίες, θα αποτελέσει σταθμό για τη βαθμίδα αυτή, αφού συγκεντρώνονται σε ένα ενιαίο σώμα οι νομοθετικές διατάξεις που την αφορούν, συνιστώντας μια συνολική ρύθμιση, η οποία θα παραμείνει ουσιαστικά σε ισχύ –με διαδοχικές τροποποιήσεις– μέχρι και το 1929.

Παρακολουθώντας τις συζητήσεις στη Βουλή, διατρέχοντας την αρθρογραφία του Τύπου, εξετάζοντας τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, αντιλαμβάνεται κανείς ότι μετά τα μέσα του αιώνα, κοντά στις παραδοσιακές κριτικές, πυκνώνουν οι φωνές που θέτουν νέα αιτήματα, διαμορφώνεται σταδιακά ένας νέος λόγος για το ρόλο της εκπαίδευσης και τη σχέση της με την κοινωνία. Η αφετηρία είναι περίπου κοινή, και καθόλου καινούργια, «ή οίκτρά εικών», «ή παντελής άποτυχία της Ελλάδος εις τὸν πνευματικὸν ἀγῶνα, καὶ μάλιστα εις τὰ ἐκπαιδευτικά». Το σκεπτικό όμως και οι ποικίλες «θεραπίες» που προτείνονται και μορφοποιούνται περισσότερο όσο προχωράμε προς τις επόμενες δεκαετίες, φέρνουν στην επιφάνεια νέα αιτήματα και προβληματισμούς. Από το γενικό στόχο του *φωτισμού του γένους* της Επανάστασης και των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, μεταβαίνουμε πλέον σε συγκεκριμένες προτάσεις, με σαφείς κοινωνικές αναφορές, όπως η σύνδεση της εκπαίδευσης με τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης οικονομίας ή, έστω, του «πρακτικού βίου» και η αντίληψη του διαφοροποιημένου κοινωνικού ρόλου

Το ελάφιλλο του πανηγυρικού τεύχους της εβδομαδιαίας εφημερίδας «Αστύ», το Μάιο του 1887, αφιερωμένο στην «νετηκονταετη ρίδα του Εθνικού Πανεπιστημίου».

Εικ. (αριστ.): Διαφημιστική σελίδα της «Ακαδημίας» (ΕΛΙΑ).

Εικ. (δεξ.): Το πανηγυρικό τεύχος του μηνιαίου «Δελτίου» της «Ακαδημίας» (1 Μαΐου 1904), με την ευκαιρία της συμπλήρωσης δέκα χρόνων από την ίδρυσή της.

κάθε βαθμίδα. Σε μιαν απόπειρα αναζήτησης της βάσης των αντιλήψεων που εκφράζονται στη μεταρρύθμιση Ευταξία, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε βασικούς άξονες της συζήτησης για την εκπαίδευση που αναπτύσσεται κατά τα τέλη του 19ου αιώνα· τα χρόνια, δηλαδή, κατά τα οποία αναδύεται ένα ολόκληρο σύμπλεγμα απόψεων, προτάσεων και μέτρων, το οποίο εκφράζει αυτό που ορίζουμε ως «αστική αντίληψη» για το σχολείο.

Οι κριτικές στο περιεχόμενο των σπουδών

Οι κριτικές για τον κλασικιστικό και αντιπαραγωγικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης εντείνονται από τα μέσα του αιώνα και μετά, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνονται συγκεκριμένα αιτήματα, όπως η εισαγωγή πρακτικών μαθημάτων στο πρόγραμμα των δημοτικών και ελληνικών σχολείων ή η ίδρυση εμπορικών και τεχνικών σχολών.

Ο καθηγητής Ιωάννης Σούτσος, στην *Πλουτολογία* του, το 1868, θα ασκήσει συστηματική κριτική στο εκπαιδευτικό σύστημα που «δὲν θεραπεύει τὰς ποικίλας χρείας τοῦ πρακτικοῦ βίου», κριτική η οποία απολήγει σε προτάσεις περί «*συστάσεως τεχνολογικῶν ἐκπαιδευτηρίων*» «*ἐν ταῖς πολυπληθεστέραις καὶ ἐμπορικωτέραις τῆς Ἑλλάδος πόλεσι*», αναγκαίων «*ἐνεκα τοῦ οἰκονο-*

μικοῦ βίου τῶν νεωτέρων ἔθνων καὶ τῆς συστηματικότερας καλλιεργείας ἀπάντων τῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας».

Στα τέλη της δεκαετίας του 1860 «*συσταίνονται*» ναυτικά σχολεία και ναυτικές εμπορικές σχολές, το 1882 ψηφίζεται ο νόμος «*ΑΛΘ'*» για την ίδρυση ναυτικών σχολών και το 1891 ο νόμος «*ΑΦΜΑ'*» με τον οποίο ιδρύεται η Σχολή Πολιτικών Μηχανικών στο Πολυτεχνείο. Το 1894 ο πρώην υφηγητής της Χημείας στο Πανεπιστήμιο Όθων Ρουσόπουλος ιδρύει, στον Πειραιά, τη «*Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία*». Η «*Ακαδημία*», η οποία δύο χρόνια αργότερα θα μεταφερθεί στην Αθήνα, θα αποτελέσει μία από τις πρώτες, σοβαρότερες και μακροβιότερες προσπάθειες στον τομέα της τεχνικής εκπαίδευσης. Τα εγχειρήματα αυτά, όμως, θα μείνουν συνολικά περιθωριακά, ενώ δείγματα ανάπτυξης της τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης θα αρχίσουμε να έχουμε, στην πραγματικότητα, μόνο μετά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Η υπερπαραγωγή «σμήνους έργων θεοιθηρών» και η «θεραπεία» της: επιβολή διδασκτρων και ελάττωση των πτυχιούχων

Οι κριτικές στο «*αντιπαραγωγικό*» περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης συνάπτονται με τις διαμαρτυρίες για την πλημμυρί-

«Ο παλαιός και ο νέος φοιτητής». Σχέδια του ζωγράφου Αιμίλιου Προσαλέντη. («Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896», έκδ. Ακροπόλεως, Αθήνα 1896).

δα πτυχιούχων, οι οποίοι μετατρέπονται «σε άνεργους θεσιθήρες»:

«[Οι απόφοιτοι των γυμνασίων και του πανεπιστημίου] οὐκ εἰσὶν ἄλλον ἢ ἡμιμαθεῖς καὶ ἐπιπόλαιοι, πλήρεις οἰήσεως, ἀνάγωγοι, ἀσεβεῖς, ἐμπαῖκται θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων [...] ἀφιλοπάτριδες, ἰδιοτελεῖς, ἄμοιροι φιλοσοφίας, πάντων ὑπερφρονοῦντες, ἀργοῦντες καὶ καλλωπιζόμενοι δίκην ταῶνων καὶ περιμένοντες πάντη νὰ ζήσωσι ἐκ τῶν ἰδρώτων τοῦ λαοῦ, μὴ καταδεχόμενοι νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς βιοποριστικὰ ἔργα. Ταῦτα ὀλίγα ἐκ πολλῶν τ' ἀποτελέσματα τῆς λεγομένης μορφώσεως ἐν Ἑλλάδι, ἅτινα συνεπιφέρουσι καὶ πλεῖστα ἄλλα, καὶ πρῶτον μὲν τὴν τοῦ ἔθνους ζημίαν, διότι ἡ παιδεία φαίνεται, ὡπερ στρατολογουῖσα ἐκ τῆς γεωργίας καὶ βιομηχανίας, ἵνα καταστήσῃ τούτους ἀργούς καὶ οἰηματίας θεσιθήρας [...].»²

Ο λόγος αυτός, με τον ηθικολογικό και καταστροφολογικό χαρακτήρα του, καταλήγει σε συγκεκριμένα «διὰ ταῦτα» για τον περιορισμό του αριθμού μαθητῶν, φοιτητῶν και αποφοίτων. Στις περισσότερες εκδοχές, η κοινωνική διάσταση των προτάσεων καλύπτεται μέσα από την «ουδετερότητα» του λόγου περί πληθώρας πτυχιούχων, χαμηλής ποιότητας και ευκολίας των σπουδῶν που οδηγεί στην άκοπη λήψη πτυχίου, καθώς και από την επίκληση της αξιοκρατίας: «Ἡ δὲ ἀνωτέρα [ἐκπαίδευσις] νὰ κατασταθῇ τοσοῦτον δυσχερής, ὥστε οἱ εὐφυέστεροι καὶ καρτερικώτεροι πρὸς τοὺς πόνους, οὓς ἡ ἀληθῆς σοφία ἀξιοῖ παρὰ τῶν μυστῶν τῆς, νὰ ἀποδύωνται πρὸς αὐτήν»³. Στις πιο προωθη-

μένες ὁμως –και γι' αυτό πιο ενδιαφέρουσες– εκδοχές, οι προτάσεις φανερώουν το σαφές ταξικό τους περιεχόμενο:

«Εἰς τοὺς παῖδας τοῦ λαοῦ πρέπει νὰ δώσωμεν παιδείαν ἀνάλογην τῆς τάξεώς των. Δὲν θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ μεταβῶσιν οὗτοι εἰς σχολεῖα ἑλληνικά. Ἡ παιδείαν των πρέπει νὰ ἀποπερατοῦται ἐντὸς τῶν δημοτικῶν σχολείων». «[...] Δὲν ἐννοοῦμεν ν' ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς παῖδας τοιαύτην παιδείαν ὥστε νὰ τοὺς ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πατέρων των, καὶ νὰ ἐπιβαρύνωμεν τὴν κυβέρνησιν μὲ σμῆνος ἀπαιτητῶν ὑπουργημάτων. Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ φρονοῦμεν ὅτι πρέπει νὰ εἶναι μετριωτάτη [...]»⁴.

Κηφνοτροφεῖον, πανλυμαντήριον, πανσκοπισητήριον, πανεπιζήμιον: τα ποικίλα δυσώνυμα συνώνυμα του Πανεπιστημίου, τα οποία (ὅπως και τους νεολογισμούς δικηγοροεπιδημία, δικηγοροπλημμύρα, ιατροδικηγορομανία, πανεπιστημιομανία) αποθησαυρίζει ο Στέφανος Κουμανούδης το 1900, στη Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλαθουσιῶν, εἶναι ενδεικτικά του γενικότερου πνεύματος. «Πανεπιστήμιον: φυτῶριον οὐχὶ τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ τῶν ἀγραμμάτων», θα σημειώσει ο Εμμανουήλ Ροΐδης, ο οποίος το 1894 αποφαινεται ὅτι, καθώς «ἡ μὴ παροχὴ ἀπολυτηρίου εἰς ὅσονδήποτε ἀστοιχειώτους μαθητὰς κα-τήντησεν ἀπὸ τινος χρόνου νὰ θεωρῆται ὡς παράβασις καθιερωθέντος ἐθίμου», «ἀδύνατον ἦτο ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους νὰ μὴ πληθυνθῶσιν ὡς γενεὰ κονίκλων οἱ πτυχιούχοι».

Η κριτική και οι διαμαρτυρίες επικεντρώνονται στο Πανεπιστήμιο, χωρίς να περιορίζονται όμως σε αυτό. Οι «δραματικές» περιγραφές θα πυκνώσουν μετά τη δεκαετία του 1860, ενώ καθ' όλη την προηγούμενη

περίοδο η αύξηση των φοιτητών όχι μόνο δεν αντιμετωπιζόταν ως πρόβλημα αλλά συνηθισμένο εθνικό καύχημα του Πανεπιστημίου και απόδειξη της υπεροχής του.

Εν ολίγοις, το εκπαιδευτικό σύστημα, με

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥΣ ΑΝΑ ΣΧΟΛΕΣ, 1880-1920

Έτος	Σύνολο	Θεολογική	Νομική	Ιατρική	Φιλοσοφική	Φαρμακευτική	Φυσικό	Μαθηματικό	Χημικό	Οδοντιατρική
1880-81	561	11	265	181	94	10	-	-	-	-
1881-82	636	15	315	188	101	17	-	-	-	-
1882-83	655	6	337	172	128	11	-	-	-	-
1883-84	671	8	315	199	136	11	-	-	-	-
1884-85	583	7	300	141	122	12	-	-	-	-
1885-86	706	6	328	223	134	10	-	-	-	-
1886-87	738	10	345	199	153	31	-	-	-	-
1887-88	772	10	350	210	172	30	-	-	-	-
1888-89	830	5	391	201	191	40	-	-	-	-
1889-90	890	10	397	209	241	29	-	-	-	-
1890-91	984	16	421	247	251	48	-	-	-	-
1891-92	1.023	11	427	242	257	46	-	-	-	-
1892-93	665	11	288	207	134	25	-	-	-	-
1893-94	956	16	441	316	139	44	-	-	-	-
1894-95	919	5	449	291	156	18	-	-	-	-
1895-96	1.058	18	567	298	116	59	-	-	-	-
1896-97	888	14	461	265	99	49	-	-	-	-
1897-98	628	24	309	194	71	30	-	-	-	-
1898-99	669	17	342	201	81	28	-	-	-	-
1899-00	697	23	388	184	69	33	-	-	-	-
1900-01	602	14	337	130	102	19	-	-	-	-
1901-02	702	18	415	134	113	22	-	-	-	-
1902-03	769	22	444	145	129	29	-	-	-	-
1903-04	756	22	435	150	127	22	-	-	-	-
1904-05	788	18	448	176	50	37	50	9	-	-
1905-06	901	33	530	194	60	35	29	20	-	-
1906-07	911	21	546	184	64	39	32	25	-	-
1907-08	1.004	31	560	222	79	42	45	25	-	-
1908-09	1.103	32	623	235	94	41	42	36	-	-
1909-10	1.121	34	569	288	98	72	38	22	-	-
1910-11	1.271	37	709	265	106	51	78	25	-	-
1911-12	793	28	315	200	98	90	50	22	-	-
1912-13	814	24	419	189	67	38	60	17	-	-
1913-14	892	29	477	196	74	39	51	28	-	-
1914-15	843	28	463	182	65	29	52	21	-	-
1915-16	1.029	24	638	237	60	37	105	28	-	-
1916-17	1.402	29	773	220	108	55	152	46	23	-
1917-18	1.974	33	1.156	356	89	95	178	41	23	-
1918-19	1.727	34	937	326	112	105	121	51	41	-
1919-20	1.629	34	794	346	251	82	54	37	20	31

² Δημήτριος Μαυροκορδάτος, *Υπόμνημα περί εκπαίδευσης του λαού*, β' έκδ., Αθήνα 1872.

³ Ν. Σαρίπολος, «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαίδευσης. Προς τον επί της Παιδείας υπουργόν», περ. *Πανόρα*, τόμ. Ιστ', (1865), σ. 112, 159-160. Για το *Υπόμνημα* βλ. και Χ. Νούτσος, *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 13-34.

⁴ Δημήτριος Αινιάν, «Το λαϊκό σχολείο» και «Περί εκπαίδευσης του λαού» (= *Απαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1962, σ. 501 κ.ε. και 481 κ.ε), που δημοσιεύονται στο περιοδικό του *Βιβλιοθήκη του λαού*, το 1855.

Πηγές:

1) Για τα έτη 1890-1891 έως 1900-1901, Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (ανέκδοτη) Αθήνα 1997, σ. 273-275 (με βάση τα μητρώα εγγραφής του Πανεπιστημίου Αθηνών). 2) Για τα έτη 1901-1902 έως 1919-1920, Α. Σκαρπαλέζος, *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 1964, σ. 181 κ.ε.

(ΕΛΛΑ)

την πληθώρα πτυχιούχων που παράγει, θα θεωρηθεί υπεύθυνο για όλα τα δεινά, ακόμη και για την «ελάττωσιν τῆς γονιμότητος», άποψη που έχει αναπτύξει ο Αλέξιος Πάλλης, καθηγητής της ιατρικής, στο σύγγραμμά του *Περί του μηνιγγαίου λοιμού*, ήδη από το 1869: «Όταν ὁ υἱὸς τοῦ γεωργοῦ ἢ τοῦ χειρῶνακτος παρ' ἡμῖν λάβῃ ἐπιστημονικὴν ἢ καὶ ἀπλῶς γυμνασιακὴν ἐκπαίδευσιν μεταβαίνει ἀποτόμως εἰς ἄλλην κοινωνικὴν θέσιν καὶ ἀφίσταται τῆς πατρικῆς ὀλιγαρκείας καὶ ἀπλότητος [...]. ἀπαντῶν οὕτω οὐ μικρὸν συναγωνισμόν, μὴ ἔχων δὲ ἰδίαν περιουσίαν, ἀναγκάζεται ἢ νὰ ζητήσῃ ἀλλαχοῦ πόρον ζωῆς [...] ἢ νὰ μείνῃ ἄγαμος, ἢ ἔγγαμος νὰ ἀποφύγῃ τὴν πολυτεκνίαν ὅπως μὴ αὐξήσῃ τὴν πενίαν του. Καὶ ἰδοὺ πῶς ἡ ἀπότομος μετὰ ταῦτα, ἢν ἐπήνεγκε τὸ ἄθλιον τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσως σύστημα, ἐμποδίζει τὴν αὐξήσιν τοῦ πληθυσμοῦ παρ' ἡμῖν»⁵.

Τέτοια διαβήματα αποτελούν τεκμήριο, πρώτα απ' όλα, γι' αυτούς που μιλάνε, για τις επιδιώξεις και τους φόβους τους. Είναι αποκαλυπτικά της οπτικής για την παιδεία και την κοινωνία κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων (όπως, λ.χ., οι καθηγητές Πανεπιστημίου), και φανερώνουν την ανησυχία τους για τη διόγκωση του αριθμού φοιτητών και πτυχιούχων, οι οποίοι, αποσπασμένοι πλέον από την πρωτογενή παραγωγή, διεκδικούν άλλες θέσεις, σε μια διαδικασία κοινωνικής κινητικότητας κατά την οποία συνιστούν πιθανό παράγοντα πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας. Τέτοιες ανησυχίες πρέπει, έτσι, εκτός των άλλων, να συσχετισθούν με τη συγκυρία της μετεπαναστατικής ριζοσπαστικοποιή-

σης που ακολουθεί, μετά το 1862.

Η επιβολή διδασκτρών και η θέσπιση αυστηρών εξετάσεων είναι οι λύσεις που κατά κανόνα προτείνονται. Οι προτάσεις αποκτούν αντίκρισμα το 1892, οπότε με την ψήφιση του νόμου ΒΝΔ' «Περί τελών χαρτοσήμου» επιβάλλονται δίδακτρα στη μέση και, κυρίως, την ανώτατη εκπαίδευση. Η στιγμή έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο για τις συνέπειες του μέτρου όσο και για τις αντιδράσεις που εμφανίζονται: τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν –παρ' ὅλο που σύντομα η τάση αυτή θα ανακοπεί– μια σημαντική μείωση του φοιτητικού πληθυσμού: το σύνολο των φοιτητών από 1.023 το 1891-92 θα μειωθεί σε 665 το επόμενο έτος⁶.

Οι αντιδράσεις που αναπτύσσονται υποδεικνύουν ότι η άποψη για επιβολή διδασκτρών δεν είναι ούτε η μοναδική ούτε αδιαμφισβήτητη – εντύπωση που μπορεί εύκολα να σχηματισθεί, καθώς οι πηγές μας προέρχονται, στο μεγαλύτερο μέρος, από τις τάξεις όσων υποστηρίζουν το μέτρο. Όπως στην Εθνοσυνέλευση του 1864, όταν είχε τεθεί το ζήτημα, έτσι και το 1892, στη Βουλή, κατά τη συζήτηση του νόμου ΒΝΔ', οι αντιρρήσεις που εγείρονται είναι έντονες και φαίνεται ότι εκφράζουν κάτι περισσότερο από μια αντιπολιτευτική στάση. Ιδιαίτερα σφοδρές και μαχητικές είναι οι διαμαρτυρίες των φοιτητών, που εκδηλώνονται μεταξύ άλλων με τη συγκέντρωση υπογραφών, την ίδρυση συλλόγων και έκδοση εφημερίδων, την οργάνωση συλλαλητηρίων. Το ερώτημα το οποίο εν τέλει προκύπτει είναι κατά πόσον, μέσα από όλες αυτές τις αντιδράσεις,

⁵ Χρήστος Λούκος, «Επίπεδο ζωής ενός καθηγητή Πανεπιστημίου στα μέσα του 19ου αιώνα: Αλέξιος Πάλλης», στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τόμ. Α', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989, σ. 122.

⁶ Κώστας Λάμπας, «Το ζήτημα των διδασκτρών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα», στο *Προσεγγίσεις στις νοσηρότητες των βαλκανικών λαών: οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, επιμ. Λ. Δρούλια, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988, σ. 111-129.

σκιαγραφείται, έστω και ατελώς, μια διαφορετική αντίληψη για την εκπαίδευση και τον κοινωνικό της ρόλο.

Η σύνδεση της στοιχειώδους εκπαίδευσης με τα δικαιώματα των λαϊκών τάξεων

Ο αριθμός, λοιπόν, και η κοινωνική προέλευση των μαθητών της μέσης και της ανώτατης βαθμίδας αποτελούν αντικείμενο έντονης διαμάχης· αντιθέτως, όσον αφορά το δημοτικό σχολείο, εμφανίζεται μια γενική συμφωνία: απευθύνεται, κατά κοινή παραδοχή, στους γόνους των κατώτερων τάξεων.

Η σύνδεση της στοιχειώδους εκπαίδευσης με τη «διάπλαση» και «ηθοποίηση» των λαϊκών τάξεων αποτελεί πολύ παλαιότερη αντίληψη, διαμορφωμένη ήδη πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Προσλαμβάνει όμως νέο περιεχόμενο, καθώς συνδυάζεται με τις κριτικές και την προϊούσα ανησυχία για τις επιπτώσεις από την επέκταση των δικαιωμάτων των τάξεων αυτών, και κυρίως του κατεξοχήν δικαιώματος, δηλαδή του εκλογικού. Στις απόψεις αυτές πρέπει να διακρίνουμε την επίδραση των αντίστοιχων ευρωπαϊκών αντιλήψεων, και ιδιαίτερα αυτών του Τζον Στιούαρτ Μιλ.

Αφού αποδειχθεί ότι η στοιχειώδης εκπαίδευση αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη σωστή άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, και αφού καταδειχθεί η «οικτρά κατάσταση της δημοτικής ήμῶν εκπαίδευσσεως», το συμπέρασμα που προκύπτει είναι σαφές: με βάση τα δεδομένα αυτά, και μέχρι βελτιώσεως, επιτακτική ανάγκη είναι ο περιορισμός της καθολικής ψηφοφορίας. Γράφει ο Νεοκλής Καζάζης, το 1878:

«Ελαχίστη έρευνα και μελέτη της καταστάσεως της δημοτικής παρ' ήμῖν παιδεύσεως, προχειρώς θέλει λύσει τὸ ακατάληπτον ἴσως ὑπὸ πολλῶν πρόβλημα τῶν αἰτίων της πολιτικῆς ἐκλύσεως και διαφθορᾶς, ἣτις ἀπὸ τινος χρόνου λυμαίνεται τὸν δημόσιον ἐν Ἑλλάδι βίον και ἥς ἡ ἐπίδρασις ἤρξατο ἐσχάτως μολύνουσα και τὸν κοινωνικὸν βίον [...].

[...] ὀφείλει νὰ τεθῆ ἡ ἐξῆς ἀρχὴ ἐν τῷ θεμελιώδει κώδικι της νεωτέρας κοινωνίας: Ὁ ἀγνοῶν τὸ ἀναγινώσκειν και γράφειν, ὁ μὴ ἀκολουθήσας ἐφ' ὠρισμένον χρόνον τὰ μαθήματα ἐν τινι δημοτικῷ σχολείῳ, στερεῖται τῶν θεμελιωδῶν στοιχείων και προσόντων, συνεπῶς ἀπαγορεύεται αὐτῷ τὸ δικαίωμα της ψήφου. [...]

Ἐπὶ τίνι λόγῳ προσέρχεται παρὰ τὴν κάλην ὁ ψηφοφόρος, ὑπὲρ τίνος νὰ ψηφίση, τίνα ἰδέαν νὰ ὑποστηρίξη ὁ ἀμαθὴς χωρικός, ὁ ὀρεσιβίος ποιμὴν, ὁ μηδέποτε οκεφθεὶς περὶ κοινωνίας και πολιτείας, ὁ ἀγνοῶν τὰ πρῶτα

Ο Ανδρέας Αυγερινός (περ. «Αστύ», 1 Μαρτίου 1887).

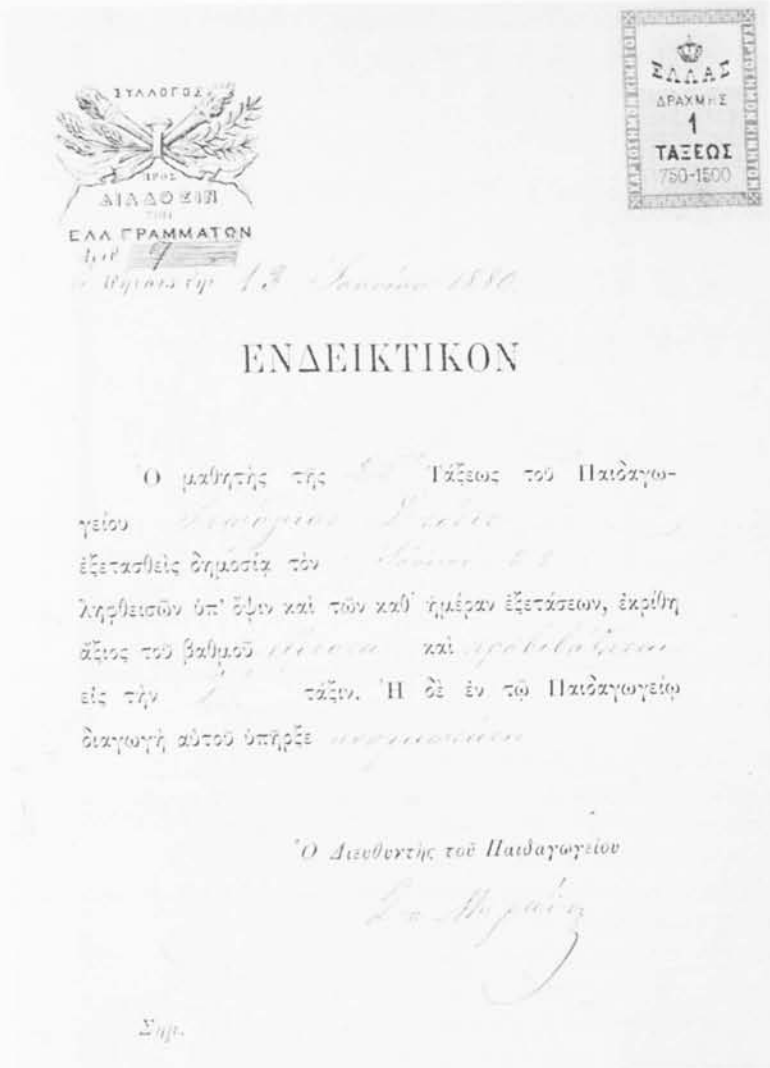
Εικ. (κάτω): (ΕΛΙΑ)

Ἄρθ. 4

ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ.
Κεφαλαίων και μικρῶν ἀλφάβητων.
Κλάσις Α΄.

<p>Τ</p> <p>Τραντάρον</p>	<p>Υ</p> <p>Υαινα</p>	<p>Φ</p> <p>Φαιρον</p>
<p>Χ</p> <p>Χελων</p>	<p>Ψ</p> <p>Ψαρι</p>	<p>Ω</p> <p>Ωρολογιον</p>

Επιβλέπων και επιβλέπων επί του κατά τὸν Νόμον Ἑλλάδος Προσώπων Δημοδιδασκάλου Γ. Ι. Κουσιῶτῃ ἐπὶ τῆς Νοτιοῦς και Αἰγαιοῦ δημοτικῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐργασίας διὰ τὴν ἐκδ. 10 και 950 τῶν ἐπισημ. ἑλλ. και τῶν ἀγγλ. ἑκδοτικῶν ἱδρυμάτων.
Τὸ Ἐπισημ. Συγγρ. τῆς 1 Ἰανουαρίου 1874. ΤΥΠΟΓΡ. Π. ΠΥΡΙΝΤΣΚΑ

(Ε.Ι.Α)

Εικ. (κάτω): Ο Δημήτριος Ζαγγουράνης (1861-1904), πρώτος καθηγητής στην Έδρα της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Συλλογή προσωπογραφιών Πανεπιστημίων Αθηνών - Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου).

στοιχεῖα τῶν γνώσεων [...]»⁷.

Καθώς η εξέταση του ρεύματος των πολεμίων της καθολικής ψηφοφορίας –ανάμεσά τους, ας σημειωθεί ότι θα συναντήσουμε να πρωτοστατεί, αργότερα, ο Αθ. Ευταξίας– αποτελεί πολύ ευρύτερο ζήτημα, θα σταθούμε μόνο σε μια ειδικότερη έκφανση, στα νομοσχέδια του υπουργού Παιδείας Ανδρέα Αυγερινού, το 1878. Οι διατυπώσεις καθώς και τα συμφραζόμενα είναι εύγλωττα για τις ιδεολογικές προκείμενες, αλλά και για τους φόβους του συντάκτη, μετά «τὴν ἐπικράτησιν ἐν ταῖς νεωτέραις πολιτείαις τοῦ δόγματος τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας»:

«Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, δι' οὗ ἡ τῶν πληθεστέρων καὶ τῶν ἀπορωτέρων μάλιστα τάξεων τοῦ λαοῦ πνευματικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἠθικὴ μόρφωσις, ἀπεδείχθη ἐν ταῖς νεωτέραις κοινωνίαις οὐ μόνον ὁ κύριος παράγων τῆς ὑλικῆς εὐημερίας, τῆς εὐνομίας καὶ τῆς ἰοχύος αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσφαλὲς ἔρεισμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος, ἀπειλούμενων σήμερον οὐχὶ ὑπὸ

τοῦ δεσποτισμοῦ, ὅσω ὑπὸ τῆς πολυκεφάλου τυραννίας τῶν πολλῶν εὐπλανήτων καὶ εὐαπατήτων δι' ἀμάθειαν. [...]

Ἡ δημαγωγία ὑψώσασα τὴν σημαίαν τῆς τοῦ λαοῦ κυριαρχίας καὶ τῆς ἰσότητος, καὶ δύναμιν ἐκ τῆς ἀμαθείας καὶ εὐπιστίας ἐτῶν πολλῶν ἀντλοῦσα, ποῦ μὲν ἐπιβουλεύεται τὴν τάξιν καὶ διὰ τῆς ἀθετήσεως τῶν νόμων ἀπεργάζεται τὴν κακοδαιμονίαν, ποῦ δὲ ἀπειλεῖ καὶ αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς, τὰς βάσεις αὐτοῦ ἐντέχνως ὑποσκάπτουσα. Τοῦ δεινοῦ τούτου κινδύνου ἀπαίσια συμπτώματα ἤρχισαν ἐκδηλούμενα πολλαχοῦ. [...]

Κατὰ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ κινδύνου τὸ σχολεῖον, ἐν ᾧ ἀναπτύσσονται καὶ μορφοποιῦνται ἠθικῶς πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις [...] ἀπεδείχθη ἐν ταῖς νεωτέραις κοινωνίαις τῆς σωτηρίας ἡ ἄγκυρα. [...] Πάνυ δὲ εἰκότως ἐρρέθη ὑπὸ τῶν νεωτέρων σοφῶν ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ καθολικὴ ψηφοφορία ἄνευ σχολείου ἄγουσιν εἰς τὴν ἀναρχίαν καὶ τὸν ὄλεθρον»⁸.

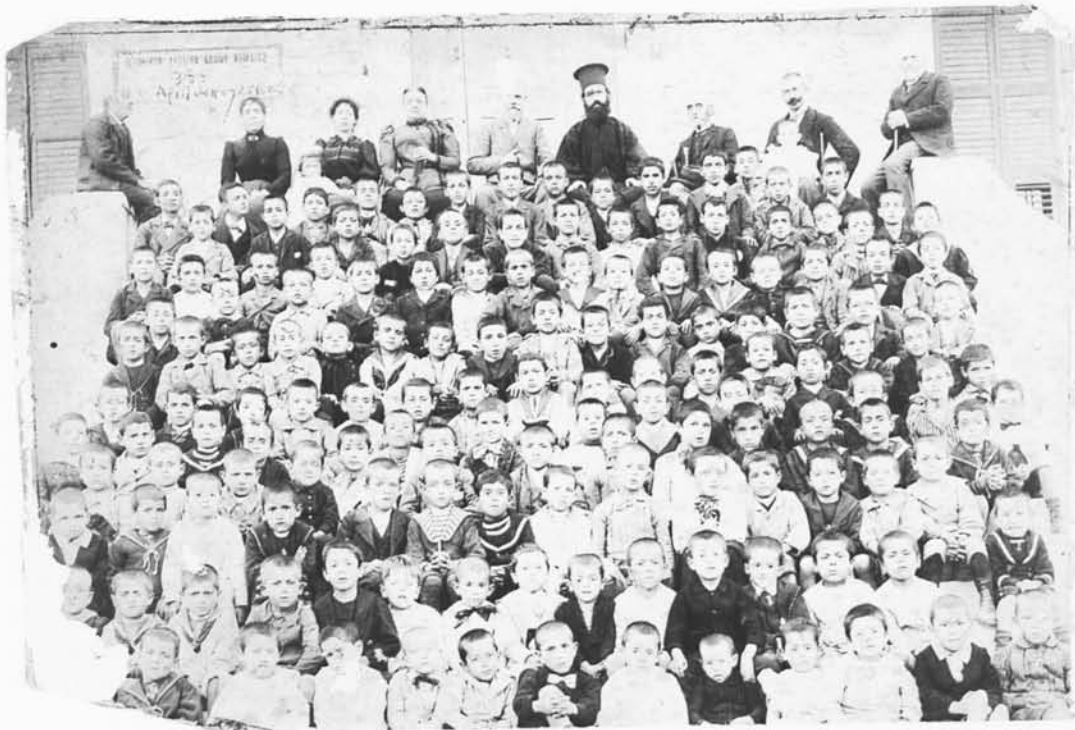
Η διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας

Η σταδιακή συγκρότηση της αντίληψης για τη διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας, η οποία υπονοείται ή και προϋποτίθεται σε πολλές από τις προηγούμενες κριτικές, έρχεται να συναιρέσει τις επιμέρους αντιδράσεις και να λειτουργήσει σαν συνολικός οδηγός για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης. Οι πιο επεξεργασμένες από τις προτάσεις πλησιάζουν αρκετά το γενικό σχήμα και την αντίληψη των «νομοσχεδίων Ευταξία», όπως, λ.χ., όταν το 1891 γράφει ο Α. Ρ. Ραγκαβής:

«1. Ἡ κατωτέρα τοῦ λαοῦ στιβάς, ἡ δεομένη ἥτιτος ἐκπαίδευσως, ἐστὶν ἡ τῶν γεωργῶν, ποιμένων, χειρωνακτῶν κ.τ.λ. Διὰ τὴν ἀναγκαίαν αὐτῆς μόρφωσιν ἀρκεῖ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον [...]. Τὰ δημοτικὰ ταῦτα σχολεῖα θέλουσι συγχρόνως χρησιμεῦσαι καὶ ὡς πρώτη βαθμὶς ἐκπαίδευσως διὰ τὰς τάξεις τῆς κοινωνίας οἷτινες καὶ ἀνωτέρας παιδείας ἐφίενται. [...]

2. Διὰ τὴν δευτέραν, τῆς πρώτης ἐκείνης ὑπερέραν τάξιν τῶν πολιτῶν, τὴν τῶν βιομηχάνων, ἐμπόρων, κτηματιῶν, καὶ ἐν γένει τῶν ἀνωτέρας παιδείας ἐφιερμένων, εἰσὶ τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα [...]. Τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἔσονται συγχρόνως ἡ δευτέρα βαθμὶς, δι' ἧς οἱ ἐφιέμενοι θέλουσιν ἀνέρχεσθαι καὶ εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν. [...]

3. Διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας ν' ἀνέλθωσιν καὶ εἰς ἀνώτερον, τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τῆς γενικῆς παιδείας, ἔσονται εἰς τὰ κεντρικώτερα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἰδρυμένα γυμνάσια [...].

Μαθητές ιδιωτικού δημοτικού σχολείου του Πειραιά, μαζί με τους δασκάλους τους, το 1895 (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά).

Ἡ τοιαύτη τῶν διδακτικῶν καταστημάτων διαίρεσις ἀντιστοιχεῖ νομίζομεν, ἀκριβῶς εἰς τὰς εἰδικὰς καὶ τὰς ἀλληλουχομένους ἀνάγκας τῶν διαφόρων τάξεων, εἰς ἃς ἀνεξαιρέτως διαιρεῖται ἡ πανταχοῦ πολιτικὴ κοινωνία.⁹

Η εκπαίδευση μοχλός στην αναγεννητική προσπάθεια του έθνους

Παράλληλα, και όχι σε αντίθεση, με τις απόψεις για την ταξική διαφοροποίηση της εκπαίδευσης, η δεύτερη σημαντική τάση, η οποία αναπτύσσεται καθώς πλησιάζουμε στο γύρισμα του αιώνα, είναι η αντίληψη της εθνικής αποστολής του σχολείου.

Η εθνική διαπαιδαγώγηση των «ελληνοπαίδων», η οποία μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα αποτελεί μάλλον υποσύνολο της ηθικής αγωγής, θα αυτονομηθεί τα χρόνια μετά το 1870 και θα τονισθεί ιδιαίτερα στο νέο τοπίο που διαμορφώνεται από την ανάπτυξη των ανταγωνιζόμενων βαλκανικών εθνικισμών. Η εκπαίδευση, συνολικά, θα θεωρηθεί η αιτία για τις εθνικές συμφορές αλλά και για τους εθνικούς θριάμβους, και η αναδιοργάνωσή της απαραίτητη προϋπόθεση του εθνικού μεγαλείου¹⁰.

Οι απόψεις αυτές θα γνωρίσουν, όπως και σε όλη την Ευρώπη, ιδιαίτερη διάδοση και δόξα μετά το γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870-71 (στον οποίο η νίκη της Γερμανίας αποδόθηκε στην υπεροχή της γερμανικής παιδείας), ενώ στη χώρα μας φθάνουν στο απόγειο μετά την ήττα του 1897.

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να ενταχθεί και η

αναβάθμιση του μαθήματος της γυμναστικής, τα ίδια χρόνια. Η γυμναστική, όπως και οι αθλοπαιδιές, δεν αποσκοπεί μόνο στη «σωματικήν αναγέννησιν τοῦ ἔθνους», αλλά έχει πολλαπλή αποστολή, από απόψεως «ὕγεινῆς», «ἠθικῆς» και «ἐθνικῆς»: «ἀποβαίν[ει] ὑπόθεσις ἐθνικῆς μεγίστης σημασίας, διότι εἶναι καὶ ἡ ἀρίστη προπαιδεία τῆς φιλοπατρίας»¹¹.

3. Μεταρρύθμιση Ευταξία: συγκρότηση των επιμέρους απόψεων σε ενιαίο σχέδιο

Μετά από αυτή την πολυετή κινητικότητα στον εκπαιδευτικό χώρο, τα νομοσχέδια

⁷ Νεοκλής Καζάζης, *Δημοτική παιδεία και καθολική ψηφοφορία*, Αθήνα 1879, σ. 44, 42 και 46-47.

⁸ «Γενική αιτιολογική έκθεσις των νομοσχεδίων περί δημοτικής εκπαίδευσως», *Παράρτημα της Εφημερίδος [των Συζητήσεων] της Βουλής*, περίοδος η', σύνοδος α', Αθήνα 1880, σ. υλοτ'.

⁹ Α. Ρ. Ραγκαβής, «Περί δημοσίας εκπαίδευσως», εφ. *Εβδομάς*, τ. η' (1891), φ. 30.

¹⁰ Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988, σ. 68-88.

¹¹ Βασιλικό Διάταγμα «Περί της διδασκαλίας της γυμναστικής», με υπογραφή του Αθ. Ευταξία, το οποίο εκδίδεται σε εκτέλεση του νόμου 'ΒΚΧΑ': *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 225, τχ. Α', 20 Νοεμβρίου 1899. Βλ. συνολικά για τη γυμναστική σε σχέση με την εκπαίδευση, Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 1997, σ. 47-82.

Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906) παίζει σημαντικό ρόλο στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής στα τέλη του 19ου αι. (-Επιτηρητής Δημοτικής Εκπαίδευσως», έτος Α' (1932)-Συλλογή Αλέξη Δημητρά).

Ευταξία (στη σύνταξη των οποίων βαρύνοντα ρόλο κατέχουν οι σύμβουλοι του υπουργού, παιδαγωγοί Δημήτριος Ζαγγογιάννης και Χαρίσιος Παπαμάρκου) έρχονται να συστηματοποιήσουν και να συγκροτήσουν επιμέρους αιτήματα και απόψεις σε ένα συνολικό σχέδιο, να μας προσφέρουν –με τις εκτενείς εισηγητικές τους εκθέσεις– την πιο ολοκληρωμένη, μέχρι τότε, άποψη για την ελληνική εκπαίδευση και τη μεταρρύθμισή της.

Οι βασικές διατάξεις

Η στοιχειώδης εκπαίδευση, «*ὁ ἐπιούσιος πνευματικὸς ἄρτος ἐκάστου λαοῦ*», έχει κύριο σκοπό την επαρκή μόρφωση των τέκνων της «*κατωτάτης τοῦ λαοῦ*» τάξεως· γι' αυτό προβλέπεται υποχρεωτική, με επταετή διάρκεια και ενιαία σε όλη τη χώρα, καθώς καταργείται η διάκριση των σχολείων σε πλήρη εξαετή και κοινά τετραετή· ένα είδος όμως πολυτυπίας διατηρείται, καθώς τα σχολεία διακρίνονται σε κατηγορίες (μονοτάξια, διτάξια, πολυτάξια κ.ο.κ.) ανάλογα με τον αριθμό των δασκάλων, ο οποίος με τη σειρά του εξαρτάται από τον αριθμό των μαθητών.

Το δημοτικό σχολείο χωρίζεται σε δύο κύκλους, τον κατώτερο τετραετή και τον ανώτερο τριετή. Ο πρώτος είναι κοινός για όλους τους μαθητές, ενώ ο δεύτερος προορίζεται για εκείνους που δε θα συνεχίσουν στη μέση βαθμίδα. Έτσι, μετά το πέρας του κατώτερου κύκλου, οι μαθητές είτε ολοκληρώνουν τη μόρφωσή τους στον ανώτερο είτε συνεχίζουν στο γυμνάσιο.

Βασικός στόχος είναι η αυτοτέλεια του δημοτικού, το οποίο πρέπει να παρέχει όλες τις απαραίτητες γνώσεις στα παιδιά που δε συνεχίζουν στην επόμενη βαθμίδα. Έτσι, επέρχονται σοβαρές αλλαγές στο πρόγραμμα· μεταξύ αυτών, η κατάργηση των αρχαίων ελληνικών και η διδασκαλία της «νέας ελληνικής γλώσσας» (ως τέτοια βέβαια νοείται η καθαρεύουσα), καθώς και η εισαγωγή μιας σειράς «στοιχειωδών γνώσεων» ως μαθημάτων: γεωπονία, χημεία, κηπουρική, δενδροκομία, βομβυκοτροφία, μελισσοκομία, «εμπορεία», τεχνολογία, χειροτεχνία, καθώς και «τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου».

Η μέση βαθμίδα, αντιστοίχως, διαρθρώνεται και αυτή σε δύο κύκλους. Ο πρώτος, ο κατώτερος, απευθύνεται στη «*μέσην κοινωνικήν τάξιν*» και αντιστοιχεί είτε στο πενταετές γυμνάσιο (το οποίο παίρνει τη θέση του καταργούμενου ελληνικού), είτε στις πέντε πρώτες τάξεις του λυκείου. Ο ανώτε-

ρος κύκλος, ο οποίος καλύπτει τις ανάγκες της «*άνωτέρας τάξεως*», αντιστοιχεί μόνο στις τρεις ανώτερες τάξεις του λυκείου και υποδιαιρείται σε δύο τμήματα, το «φιλολογικό» και το «πραγματικό». Προβλέπονται προαγωγικές εξετάσεις σε κάθε τάξη και «κατατακτήριες» για την πρώτη τάξη κάθε κύκλου.

Όσον αφορά τη διδακτέα ύλη, και εδώ είναι εμφανής η προσπάθεια αναπροσανατολισμού της σε μια πιο πρακτική κατεύθυνση. Η εισαγωγή της «πραγματικής» μορφώσεως, για την προπαρασκευή όσων θα επιδοθούν στη βιομηχανία και το εμπόριο, κρίνεται αναγκαία, «*ἐὰν θέλωμεν ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς Ἰλλυρικῆς Χερσονήσου καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καθόλου νὰ μὴν ἠττηθῶμεν κατὰ κράτος ἐν τῷ οἰκονομικῷ ἀνταγωνισμῷ πρὸς ἄλλους λαούς, οἵτινες ἔχουσιν ἤδη πολλαχοῦ ὑπερακοντίσει τὴν ἰδιοφυῖαν καὶ ἐπιχειρηματικότητα τοῦ Ἑλλήνος διὰ τῆς κρείττονος αὐτῶν μορφώσεως*».

Στο Πανεπιστήμιο, με το νέο «οργανισμό» ο οποίος εισάγεται, οι έδρες διακρίνονται σε *τακτικές* και *εκτάκτους*· οι δεύτερες, οι οποίες προορίζονται για «νέους κλάδους της επιστήμης», διακρίνονται σε *αυτοτελείς* και *επικουρικές* και αποτελούν «συνολικά παρασκευαστικόν στάδιον» των τακτικῶν εδρῶν, στη νέα σύνθετη ιεραρχική δομή που δημιουργείται. Όσον αφορά τα γνωστικά αντικείμενα, η σημαντικότερη εξέλιξη είναι η πρόταση για αποχωρισμό του Φυσικομαθηματικού τμήματος από τη Φιλοσοφική – μια πρόταση στην οποία αντιδρά η Φιλοσοφική σχολή (πλην των καθηγητῶν του Φυσικομαθηματικού), όπως και στο σύνολο των πανεπιστημιακῶν μεταρρυθμίσεων.

Η ίδρυση νέων τμημάτων αποτελεί ακόμα μία σημαντική καινοτομία του «νέου οργανισμού» των νομοσχεδίων Ευταξία: στη Φιλοσοφική, δημιουργείται το τμήμα νεωτέρας φιλολογίας, στη Νομική το τμήμα πολιτικῶν και οικονομικῶν επιστημῶν, με σκοπό να καταρτίσει «*πολιτικούς ἄνδρας καὶ ὑπαλλήλους τοῦ Κράτους καὶ μεγάλους ἐμπόρους καὶ βιομηχάνους, δι' οὓς κυρίως θὰ εἶναι προωρισμένον*», ενώ τέλος στην Ιατρική σχολή αναβαθμίζεται το «φαρμακευτικόν σχολεῖον».

Παρ' όλο που δε θεσπίζονται, τουλάχιστον όσον αφορά τους αποφοίτους του Λυκείου, εξετάσεις για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο, πολλαπλασιάζονται και σκληρύνονται οι εξεταστικές δοκιμασίες κατά τη διάρκεια της φοίτησης. Μαζί με μια σειρά άλλων περιορισμῶν (υποχρεωτική παρουσία σε φροντιστήρια και εργαστήρια

Σχολή Κορίθθου

και πειθαρχικές ποινές), φιλοδοξούν να μεταβάλλουν άρδην το υφιστάμενο καθεστώς της «ἐλευθερίας περι τὴν φοίτησιν», όπου οι φοιτητές «διάγουσι συνήθως τὸν ἀκαδημαϊκὸν τὼν βίον ἐν ἀμεριμνομερίμνῃ ἢ διασκεδάζοντες», «ἐπιπολαίως δὲ καὶ ἀβρόχοις ποσὶ διερχόμενοι οὕτω τὴν ἐπιστήμην». Εκτός από τον περιορισμό του αριθμού φοιτητῶν και αποφοίτων, τα μέτρα αποσκοπούν και στην καταστολή των «ταραχοποιῶν» φοιτητικῶν εκδηλώσεων που ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ κατά τη δεκαετία του 1890, αποτελώντας μόνιμο πρόβλημα για τις κυβερνήσεις και τις πανεπιστημιακές αρχές.

Ὅσον αφορά τὴ διοίκηση τῆς ἐκπαίδευσης, σύμφωνα με τα λεγόμενα των εισηγητικῶν εκθέσεων, γίνεται μια προσπάθεια συνδυασμοῦ του «αποκεντρωτικῶν» και «συγκεντρωτικῶν» συστήματος· πέρα ὅμως

ἀπὸ τις διακηρύξεις, ἡ μελέτη των συγκεκριμένων διατάξεων δείχνει ὅτι ἡ ἐπιλογή τῆς συγκεντρωτικῆς διοίκησης εἶναι ξεκάθαρη. Το κράτος ἀναλαμβάνει ουσιαστικὰ τὴ δαπάνη τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης, ἰδρύονται ἐποπτικά συμβούλια για τὴ μέση και τὴν ἀνώτατη βαθμίδα, ἐνῶ ἀναμορφώνεται τὴν κατέχουσα τὸ κεντρικὸ ἐλέγχου τὸ ὑπάρχον ἀπὸ τὸ 1895 συμβούλιο δημοτικῆς ἐκπαίδευσης.

Τα νομοσχέδια, τέλος, προβλέπουν μια σειρά μέτρων για τὴν ἐπιστημονικὴ και παιδαγωγικὴ κατάρτιση των δασκάλων, με τὴν ἀναβάθμιση των Διδασκαλείων.

...

Δε θα ἐπιμείνουμε τὴν ἀνάλυση των συγκεκριμένων διατάξεων, ὅι ὁποῖες ἐξἄλλου παρέμειναν στο ἐπίπεδο τῆς ἐξαγγελίας. Αὐτὸ που ἔχει σημασία, ὅπως εἶδαμε

Μαθήτριες τῆς «Σχολῆς Κορίθθου», τὸ 1900 (Ε.Α.Α.).

Μαθητές δημοτικού σχολείου της Κηφισσίας μαζί με το δάσκαλό τους, Ιούνιος 1902 (ΕΛΙΑ).

και προηγουμένως, είναι η γενική κατεύθυνση της μεταρρύθμισης, η άρθρωση ενός συγκροτημένου λόγου που αναφέρεται στην ταξική διάρθρωση της κοινωνίας. Το γενικό σχήμα της τριμερούς ταξικής διαίρεσης θα εφαρμοσθεί, χωρίς τροποποιήσεις, και στην ελληνική κοινωνία και θα χρησιμοποιηθεί για να θεμελιωθεί η αυστηρή αντιστοίχιση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και εκπαιδευτικών βαθμίδων, η οποία αποτελεί τον κεντρικό ιστό που συνδέει μεταξύ τους τις επιμέρους προτάσεις.

Η ταξική διαφοροποίηση της εκπαίδευσης και η αναδιοργάνωση του συστήματος σε αυτή τη βάση υπηρετεί τις εθνικές ανάγκες: με αυτό τον τρόπο, η εκπαίδευση θα καταστεί «λυσιτελής» και θα θεραπευθούν τα δεινά της, που υπήρξαν ένας από τους

βασικούς λόγους της ήττας του 1897. Από την αναμόρφωση της εκπαίδευσης αναμένεται να προέλθει η αναγέννηση του έθνους:

«*Ἡ ἀληθὴς παιδεία θὰ ἦτο τὸ φυτώριον καὶ τῶν χρηστῶν ὑπαλλήλων παντὸς κλάδου τῆς δημοσίας ἡμῶν ὑπηρεσίας, δι' ἧς κυρίως κατ' ἐξοχὴν θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ μεταρρυθμίσις καὶ ἀνόρθωσις τῶν πάντων ἐν ἡμῖν. Δι' αὐτῆς κατὰ πρῶτιστον λόγον θὰ ἀνεπτύσσετο καὶ θὰ προήγετο καὶ ἡ γεωργία, ἡ βιομηχανία, τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία, καὶ πᾶς καθόλου κλάδος τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν οἰκονομίας. Δι' αὐτῆς ἐν κεφαλαίῳ θὰ καταθέτομεν καὶ ἡμεῖς τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ μέλλοντος ἐθνικοῦ ἡμῶν μεγαλείου.*»¹²

¹² «Γενική Εισήγησης των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων», Παράρτημα της Εφημερίδος [των Συζητήσεων] της Βουλῆς, περίοδος ιε', σύνοδος α', Αθήνα 1899, σ. 322.

Νομοσχέδια Ευταξία και νομοσχέδια Στάη

Τα νομοσχέδια του 1899 δεν θα φθάσουν στη διαδικασία της ψήφισης, και το Μάρτιο του 1900 ο Αθ. Ευταξίας θα υποβάλει την παραίτησή του. Ο ίδιος, αργότερα, θα εξηγήσει τη μη ψήφισή τους με βάση τη μεγάλη αντίδραση της αντιπολίτευσης, την ασθενή κυβερνητική πλειοψηφία και την αναποφασιστικότητα του πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη. Οι ακριβείς λόγοι παραμένουν ζήτημα προς μελέτη, γενικότερα όμως είναι σκόπιμο να ερευνήσουμε προς την κατεύθυνση της αντοχής των παραδοσιακών συντηρητικών δομών και της ύπαρξης ισχυρών αντιστάσεων έναντι των μεταρρυθμιστικών σχεδίων στο χώρο της εκπαίδευσης: τέτοιες αντιστάσεις δεν εντοπίζονται, βέβαια, σε πολιτικό επίπεδο, μόνο στην αντιπολίτευση. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι ο Αθ. Ευταξίας αποτελεί εν πολλοίς ξένο σώμα στο κυβερνών κόμμα: ιδρυτικό μέλος, το 1885, και βασικό στέλεχος τού, υπό την ηγεσία του Δ. Ράλλη, «Τρίτου Κόμματος», «προσεχώρησεν εις τήν υπό τὸν Γεώργιον Θεοτόκην πολιτικὴν μερίδα» μόλις το 1898.

Το Νοέμβριο του 1900, ο διάδοχος του Ευταξία Σπυρίδων Στάης καταθέτει τέσσερα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. Τα τρία πρώτα έχουν ως κύριο αντικείμενο τη σύσταση κεντρικών εποπτικών συμβουλίων για τη στοιχειώδη και τη μέση βαθμίδα και την ίδρυση Διδασκαλείου μέσης εκπαίδευσης. Το τέταρτο αναφέρεται στο γνώριμο θέμα της πληθώρας φοιτητών, «ἥτις διὰ τὴν πληθονίην τῶν ἡμιμαθῶν καὶ τῶν ψευδοεπιστημόνων ὀρθῶς ἐκλήθη ἐλκώδης πληθώρα τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν ἐγκεφάλου», και προβλέπει, όπως και πολλά νομοσχέδια που είχαν προηγηθεί, τη θεσμοθέτηση εισιτηρίων εξετάσεων, που «θὰ προφυλάττῃ τοῦ λοιποῦ τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον τῆς καθ' ἕκαστον ἔτος εἰσαγομένης εἰς αὐτὸ λύμης καὶ ὑποστάθμης».

Σε αντίθεση με τα νομοσχέδια Ευταξία, αυτά του 1900 –τα οποία επίσης δεν θα ψηφισθούν– δεν θίγουν το σύνολο του συστήματος. Μάλιστα, ο Αθ. Ευταξίας θα συγκρουσθεῖ έντονα με το Σπ. Στάη, αρθρογράφοντας εναντίον των νομοσχεδίων του: «Ἀδόκιμα καὶ ἀσύστατα ὄντα καθ' ἑαυτὰ καὶ ἀντικρυς ἀντιστρατευόμενα πρὸς τὸ ἐκπαιδευτικὸν τῆς κυβερνήσεως πρόγραμμα, πρὸς πᾶσαν ἐκπαιδευτικὴν ἀρχὴν καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν λογικὴν [...] ἐπαπειλοῦσι ν' ἀνατρέψωσι πρόρριζα καὶ ὅ,τι καλὸν ἔχει ἐπιδείξει μέχρι τοῦδε ἢ ἐν Ἑλλάδι Παιδεία»¹³.

Καθώς ο Αθ. Ευταξίας και ο Σπ. Στάης διατελούν διαδοχικά υπουργοί Παιδείας στην ίδια κυβέρνηση, η σύγκριση των νομοσχεδίων του 1899 και του 1900 αποτελεί ένα πρόσφορο παράδειγμα για το βαρύνον

Ο Σπυρίδων Στάης (1859-1932), διάδοχος του Αθ. Ευταξία το 1900, τρεις φορές υπουργός Παιδείας κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αι., αποτελεί ένα από τα βασικά πρόσωπα για την εκπαιδευτική ιστορία της εποχής (Ε.Ι.Α).

να ρόλο των προσώπων στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Κάτι τέτοιο όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε απόψεις περί «αυτονομίας» της εκπαιδευτικής από τη γενικότερη πολιτική, ή, ακόμα περισσότερο, στο συμπέρασμα ότι οι ασκούμενες πολιτικές στερούνται πολιτικοϊδεολογικών προσδιορισμών, αλλά στην έρευνα σχετικά με τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτικών αντιλήψεων και πρακτικών στον ίδιο κομματικό σχηματισμό – χωρίς να παραγνωρίζουμε βέβαια και τη σημασία της συγκυρίας: στην προκειμένη περίπτωση, καθώς τα νομοσχέδια Ευταξία συναντούν αντιδράσεις και «παγώνουν», η αλλαγή προσώπου σημαίνει και την αναπροσαρμογή της πολιτικής.

¹³ Αθανάσιος Ευταξίας, *Τα νομοσχέδια του υπουργείου της Παιδείας*, Αθήνα 1900, σ. 54-55. Βλ. επίσης, του ιδίου, *Το υπουργείον της παιδείας. Πώς λειτουργεί την σήμερον* (ανατύπωση εκ της Ακρόπολεως), Αθήνα 1900.

4. Η ελληνική εκπαίδευση στις αρχές του 20ού αιώνα: ένα «δημοκρατικό», μαζικό και εκτεταμένο σχολικό δίκτυο;

Στην πρόσφατη εκπαιδευτική βιβλιογραφία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι σήμερα, παρουσιάζεται μια εντυπωσιακή συμφωνία, όσον αφορά τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Σε αδρές γραμμές, η εικόνα είναι η ακόλουθη:

Το σχολικό δίκτυο είναι εξαπλωμένο σε όλη τη χώρα και τα ποσοστά της πρόσβασης, για τα δεδομένα της εποχής, ιδιαίτερα υψηλά. Στο δεύτερο μισό του 19ου αι. η πρόοδος στους αριθμούς φοίτησης, ειδικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είναι εξαιρετικά γρήγορη. Η τυπική δημοκρατικότητα του συστήματος αποδεικνύεται από τα υψηλά ποσοστά πρόσβασης των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η «υπερεκπαίδευση» αυτή, που αφορά βέβαια τα αγόρια, συνδέεται στενά με τη διαδικασία της αγροτικής εξόδου, καθώς η μέση εκπαίδευση λειτούργησε, γενικά, σαν εφελκυστήρα κοινωνικής κινητικότητας, αποτελώντας τη γενική προϋπόθεση της μετάπλασης μιας σημαντικής μερίδας των γόνων της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας σε μικροαστούς. Οι διαπιστώσεις αυτές ισχύουν, ακόμη περισσότερο, για την ανώτατη εκπαίδευση.

Πρόκειται για ένα σχήμα το οποίο πρωτοδιατυπώθηκε, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, στην *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, μια κλασική πλέον στις μέρες μας μελέτη¹⁴, η επίδραση της οποίας υπήρξε έκτοτε καταλυτική: το ερμηνευτικό μοντέλο της τροποποίησε άρδην την οπτική και τους όρους στη μελέτη του αντικειμένου, ενώ τα συμπεράσματά της αποτέλεσαν την παγιωμένη και ευρύτατα αποδεκτή εικόνα για την ελληνική εκπαίδευση, κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα.

Η πλήρης αποδοχή και η αυτούσια αναπαραγωγή του σχήματος αυτού που επικράτησε, αποτέλεσε, εκ των πραγμάτων –και χωρίς, ασφαλώς, να ευθύνεται ο πρώτος εισηγητής, ο οποίος μάλιστα δεν παραλείπει να διατηρήσει επιφυλάξεις σε αρκετά ζητήματα– ένα είδος τροχοπέδης για την έρευνα: υποθέσεις και συμπεράσματα όχι μόνο δεν επανεξετάστηκαν, αλλά θεωρήθηκαν δεδομένα και οδήγησαν σε βεβαιότητες,

προκαθορίζοντας έτσι σκεπτικά, σχέδια έρευνας και ζητούμενα¹⁵.

Μια σειρά όμως από πρόσφατες προσεγγίσεις σε επιμέρους ζητήματα υποδεικνύουν την προβληματικότητα και την ανεπάρκεια των ποσοτικών δεδομένων –προερχόμενων κυρίως από δευτερογενείς πηγές– στα οποία έχει βασιστεί η άποψη της μεγάλης και κοινωνικά ισοδύναμης πρόσβασης, καθώς και την ανάγκη σχετικοποίησης ή και αναθεώρησης του γενικού σχήματος της *Εξάρτησης και αναπαραγωγής*¹⁶.

Ας σταθούμε σε ένα κομβικό στοιχείο, τη βασικότερη ίσως παραδοχή για την οικοδόμηση του σχήματος: τη μαζική πρόσβαση στην εκπαίδευση. Εκθέσεις επιθεωρητών, δημάρχων και αστυνομικών, εισηγητικές εκθέσεις νομοσχεδίων, καθώς και οι αλληπάλληλες αλλά ατελέσφορες διατάξεις για την επιβολή του υποχρεωτικού χαρακτήρα της δημοτικής εκπαίδευσης –μαζί με την εκτίμηση πραγματικοτήτων, όπως η ανάγκη εργατικών χεριών στην αγροτική παραγωγή και η γεωγραφική ανισομέρεια του σχολικού χάρτη–, αν και δεν επιτρέπουν την αναγωγή σε ποσοτικά δεδομένα, μας καθιστούν αρκούντως δύσπιστους, συγκλίνοντας στη διαπίστωση ότι η πραγματική εικόνα είναι πολύ διαφορετική, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο. Άλλωστε, και τα επίσημα στοιχεία των *Στατιστικών της Εκπαιδευσεως* (τα οποία αποτελούν σαφώς την πιο αξιόπιστη πηγή, σε σχέση με τις ποικίλες, ετεροβαρείς και ετερόκλητες, προγενέστερες εκτιμήσεις), στα τέλη της δεκαετίας του 1920, δίνουν χαμηλότερα ποσοστά φοίτησης από αυτά που εισηγήθηκε ο Κ. Τσουκαλάς και έκτοτε έχουν γίνει γενικώς αποδεκτά. Ταυτόχρονα, για παλαιότερες εποχές μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η απόκλιση είναι ακόμη μεγαλύτερη: επιπροσθέτως και οι επιβεβλημένες επιφυλάξεις απέναντι στις επίσημες εκτιμήσεις, στην προκειμένη περίπτωση, θα αφορούσαν ενδεχόμενη διόγκωση παρά συρρίκνωση των σχετικών αριθμών. Σοβαρές αμφιβολίες, τέλος, δημιουργεί η επεξεργασία των αναλυτικών στοιχείων των *Στατιστικών* και σχετικά με την παραδοχή της σχεδόν ισοδύναμης πρόσβασης όλων των κοινωνικών στρωμάτων στην εκπαίδευση και ιδία την πανεπιστημιακή.

Αν αποδεχθούμε, λοιπόν, την περιγραφή των θεσμικών - τυπικών γνωρισμάτων του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος που έχει επικρατήσει, ταυτόχρονα πρέπει να τοποθετηθούμε με αρκετή επιφυλακτικότητα ως προς την πραγματική τους διάσταση, το αντίκρισμα στην πραγματικότητα. Ενώ,

¹⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Γ. Πετροπούλου - Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977 (α' γαλλική έκδοση 1975).

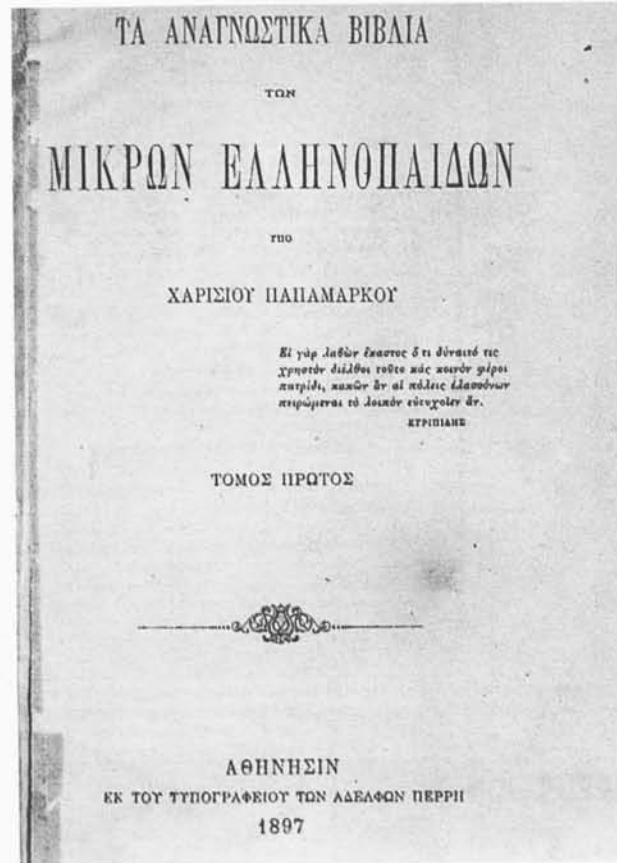
¹⁵ Η ίδια παρατήρηση ισχύει εν πολλοίς για τη μετέπειτα χρήση και διαδρομή και του δεύτερου έργου που άσκησε καθοριστική επίδραση στη μελέτη της ελληνικής εκπαίδευσης και εκδίδεται την ίδια περίπου εποχή, της *Μεταρρύθμισης που δεν έγινε*, του Αλέξη Δημαρά, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, Ερμής, 1973-1974.

¹⁶ Βλ. Παντελής Κυπριανός, «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936)», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (Ιούνιος, Δεκέμβριος 1996), σ. 225-252, καθώς και τις σχετικές παρατηρήσεις του Κώστα Λάππα, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (ανέκδοτη), Αθήνα 1997.

¹⁷ Παντελής Κυπριανός, *ό.π.*

δηλαδή, πρέπει να δεχθούμε την ανυπαρξία ενός διπλού εκπαιδευτικού δικτύου (ενός για τους γόνους των ανώτερων τάξεων και ενός για αυτούς των κατωτέρων), τη θεσμοθέτηση, αρκετά πρώιμα, σε γενικές γραμμές, της δωρεάν παιδείας, την απουσία θεσμικών ταξικών φραγμών σε όλες τις βαθμίδες, τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της στοιχειώδους εκπαίδευσης κ.ο.κ., μια σειρά στοιχεία μάς υποδεικνύουν τη σοβαρή διάσταση ανάμεσα στα θεσμικά χαρακτηριστικά και την πραγματικότητα. Οι όψεις που έχουν μελετηθεί μας οδηγούν σε εικόνες πιο σύνθετες: λίγα είναι τα τέκνα των κατώτερων στρωμάτων που καταφέρνουν να τελειώσουν το δημοτικό, όμως *ένα μεγάλο ποσοστό αυτών των λίγων* καταφέρνουν να συνεχίσουν στις ανώτερες βαθμίδες και εγγράφονται τελικά στο πανεπιστήμιο¹⁷.

Χωρίς να συγκροτούν όλα τα παραπάνω ένα συνολικό εναλλακτικό μοντέλο για την ελληνική εκπαίδευση, δημιουργούν όμως σοβαρά ρήγματα στην παγιωμένη εικόνα και ανοίγουν εκ νέου ερευνητικά πεδία, υποδεικνύοντας την ανάγκη της επανεξέτασης εξαρχής, ως υπόθεσης προς έρευνα, του γενικά αποδεκτού σχήματος.

922

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΝΟΜΟΥ.

ΝΟΜΟΙ DÉPARTEMENTS	Στατιστικά Statistiques	ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ ENSEIGNEMENT PRIMAIRE					έτησια δαπάνη dépenses annuelles	
		σχολεία écoles			μαθηταί élèves		δραχμ. drachm.	λ. c.
		δημόσια publiques	ιδιωτικά privées	έν δλωφ total	εγγεγραμμένοι inscrits	αναλογούντες τοίς 0/10 επί των κατοίκων rapport		
		1900 — 1901	1907 — 1908	1910 — 1911	1900 — 1901	1907 — 1908	1910 — 1911	1900 — 1901
1 Ἀττικής και Βοιωτίας	213 253 256	66 33 56	279 283 312	2734 37199 43365	8,72 9,14 10,65	804606 1057792 1157278		
2 Ἀχαρνανίας και Αἰτωλίας	256 290 278	1 1	256 291 279	9855 14372 15830	5,78 7,62 8,30	351718 370776 406343		
3 Ἀργολίδος και Κορινθίας	199 241 142	2 1	201 241 143	13828 19335 19891	8,78 11,63 11,96	429864 506365 549888		
4 Ἀρκαδίας	217 244 274	1	218 244 274	14571 18039 20137	8,72 11,11 12,41	427560 449798 542888		
5 Ἄρτης	65 55 62	4	65 59 62	2664 3281 3639	6,81 7,95 8,82	82872 81322 91807		
6 Ἀχαΐας και Ἡλίδος	319 394 418	9 8 9	328 402 427	21388 26115 28474	8,52 10,25 11,18	650878 783727 885667		
7 Εὐβοίας	153 168 170	4 2	157 168 172	8903 11889 11810	7,71 8,93 9,26	242125 273351 299442		
8 Ζακύνθου	47 52 54	13 9 6	60 61 60	3319 3525 3664	7,37 8,29 8,62	85446 91388 103908		
9 Κερκύρας	152 155 158	39 8 9	191 163 167	9582 11638 12019	7,69 9,02 9,31	370296 300229 335535		
10 Κεφαλληνίας	103 121 119	21 7 8	124 128 127	6949 8762 8697	8,34 10,56 10,48	218706 245641 252894		
11 Κυκλάδων	163 158 160	32 32 24	195 190 184	12156 13118 13963	9,2 10,6 10,71	314843 316924 333084		
12 Λακωνίας	211 227 235	1	212 227 235	12123 13661 15089	8,25 11,23 11,13	316060 389962 420133		
13 Λαρίσης	271 257 270	11 7 6	282 264 276	17052 19124 21536	9,29 9,55 10,76	541484 521793 610657		
14 Μεσσηνίας	244 311 326	10 5 4	254 316 330	16532 21585 24291	8,3 9,88 11,12	436017 603138 682485		
15 Ἐπιδαύρων	262 244 266	1	263 244 266	11714 13427 15628	6,63 7,32 8,52	328800 344393 418782		
16 Φθιώτιδος και Φωκίδος	253 254 263	1	254 254 265	12261 14539 15735	8,32 9,00 9,75	386572 396294 466758		
σύνολον	3128 3421 3551	211 114 128	3339 3535 3679	198951 250809 273788	8,18 9,53 10,49	6017857 6730378 7503359		

Πηγή:

Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911, Αθήνα 1912.

TABLEAU COMPARATIF DE L'ENSEIGNEMENT PUBLIC PAR DÉPARTEMENTS

ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ ENSEIGNEMENT SECONDAIRE					Σύνολον — Total								
δ.σ.ολ.ε.ια écoles			μαθητ.αι élèves		ετήσια δαπάνη dépenses annuelles		δ.σ.ολ.ε.ια des écoles			μαθητ.ων des élèves		ετήσιας δαπάνης des dépenses annuelles	
δημοσ.αι publiques	ιδιωτικ.αι privées	έν. δ.σ.φ. total	εγγεγραμμένοι inscrits	ἀναλογούντες τοῖς 0/10 ἐκτ. τῶν μαθητῶν rapport	δραχμ. drachm.	λ. c.	δημοσ.αι publiques	ιδιωτικ.ων privées	έν. δ.σ.φ. total	εγγεγραμμένων inscrits	ἀναλογούντων τοῖς 0/10 ἐκτ. τῶν μαθητῶν rapport	δραχμ. drachm.	λ. c.
32	9	41	4498	1,44	580923		245	75	320	31802	10,16	1385529	
37	19	53	5757	1,41	775980		287	49	336	42956	10,55	1833772	
45	32	67	7415	1,82	657151		301	68	379	50780	12,47	2094429	
22		22	1143	0,67	173598		278		278	10998	6,45	525316	
22		22	1152	0,61	191684		312	1	313	15524	8,23	562460	
18		18	1320	0,70	173964		296	1	297	17150	9,09	585307	
19		19	1442	0,92	181230		218	2	220	15270	9,70	611094	
22		22	1653	0,99	224096		263		263	20988	12,62	780361	
21		21	2237	1,35	232470		263	1	264	22128	13,31	782368	
24		24	1829	1,09	219146		241	1	242	16400	9,81	646706	
30		30	1918	1,18	245264		274		274	19957	12,29	695057	
26		26	2948	1,45	237068		300		300	22485	13,86	779556	
6		6	271	0,69	52968		71		71	2935	7,50	135840	
7		7	380	0,92	55584		62	4	66	3661	8,87	135906	
5		5	332	0,80	45823		67		67	3971	9,62	137630	
34	1	35	2977	1,27	363222		353	10	363	23115	9,79	1914100	
37	1	38	3103	1,22	434698		431	9	440	22218	11,47	1218425	
37	2	39	3939	1,55	457342		455	11	466	32413	12,73	1312409	
17		17	1208	1,05	146882		170	4	174	10111	8,76	389017	
17		17	1255	0,98	156056		185		185	12644	9,91	429407	
18	1	19	1447	1,13	171414		188	3	191	13257	10,39	470856	
3		3	233	0,52	45032		50	13	63	3552	7,89	130478	
3		3	283	0,67	48444		55	9	64	3808	8,96	140382	
3	1	4	284	0,67	45183		57	7	64	3948	9,29	149088	
9	1	10	828	0,66	105993		161	40	201	10410	8,35	476286	
11	1	12	1033	0,80	118904		166	9	175	12671	9,82	419133	
10	2	12	1252	0,97	148608		168	11	179	13271	10,28	484143	
12	1	13	580	0,70	112484		115	22	137	7529	9,04	331190	
12	1	13	737	0,89	132144		133	8	141	9499	11,45	337185	
11	2	13	770	0,93	122146		130	10	140	9467	11,41	375040	
28		28	1221	0,83	194374		191	32	223	13277	9,85	509217	
31	1	32	1262	0,97	244932		189	33	222	14380	11,03	561856	
24	4	28	1589	1,22	232894		184	28	212	15552	11,93	565978	
23		23	1587	1,17	173014		234	1	235	13710	10,12	519074	
30		30	1869	1,38	233444		257		257	17350	12,71	630406	
26		26	2225	1,64	223354		261		261	17314	12,77	649487	
30	2	32	1566	0,86	240302		301	13	314	18618	10,25	731786	
32	2	34	1919	0,96	285552		289	9	298	21043	10,51	807345	
28	4	32	2292	1,14	278360		298	10	308	23848	11,30	888417	
34	1	35	2650	1,29	286896		276	11	287	19182	9,32	732913	
34	1	35	3130	1,43	324228		345	6	351	24715	11,31	927386	
36	2	38	3853	1,76	345268		362	6	368	23144	12,86	1027753	
13	1	14	823	0,47	106384		275	2	277	12587	7,10	435184	
12		12	920	0,50	119928		256		256	14347	7,32	464321	
11	1	12	1091	0,59	123324		277	1	278	16719	9,11	542106	
23		23	1161	0,79	156816		276	1	277	13422	9,11	543388	
36		36	1330	0,82	188700		280		280	15869	9,82	585614	
19		19	1445	0,89	173354		282	2	284	17180	10,64	640342	
327	16	343	22917	0,98	3139261		3455	227	3682	222968	9,16	9157118	
363	23	386	27701	1,05	3779638		3784	137	3921	278510	10,58	10510016	
338	41	379	33839	1,29	3953950		3889	169	4058	307627	11,69	11513909	

ΠΕΡΙ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΑΥΤΗΣ

ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

ΥΠΟ

ΙΩΑΚΕΙΜ ΠΑΥΛΙΔΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΟΔΗΣΣΩ ΕΛΛΗΝ. ΣΧΟΛΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

1902

Β. Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα

Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αντιμετωπίζεται συνήθως ως μια εποχή στασιμότητας για την παιδεία, αποτελώντας ένα μάλλον σκοτεινό διάστημα· συχνά, μάλιστα, σε πολλές από τις ιστορίες της εκπαίδευσης, από τα «νομοσχέδια Ευταξία» το 1899 πραγματοποιείται ένα άλμα στα αντίστοιχα του Τσιριμώκου το 1913. Η γενική εικόνα όμως της στασιμότητας –στο βαθμό που ισχύει πάντα, και αυτό αφορά κυρίως την απουσία συνολικών μεταρρυθμιστικών σχεδίων– δεν πρέπει να καλύψει τις εξελίξεις που συντελούνται: όπως θα διαπιστώσουμε, η δεκαετία κάθε άλλο παρά νεκρή ή άνευ σημασίας για την εκπαίδευση μπορεί να χαρακτηριστεί – το αντίθετο μάλιστα.

1. Τα πρώτα δειλά βήματα της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης: κριτικές στο σύστημα και κρατικές πρωτοβουλίες

Οι κριτικές των προηγούμενων χρόνων συνεχίζονται και επικεντρώνονται, κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα, στον αντιπαραγωγικό και στείρο χαρακτήρα της παιδείας. Αρχίζουν να διαμορφώνονται συγκεκριμένες προτάσεις, με δύο κύριους άξονες: πρώτον, τις αλλαγές στο πρόγραμμα, με την ελάττωση των ωρών των αρχαίων ελληνικών και την εισαγωγή πρακτικών γνώσεων ως μαθημάτων και, δεύτερον, την ίδρυση τεχνικών, γεωργικών και επαγγελματικών σχολών.

Το ρεύμα που αποτελούν οι υποστηρικτές μιας μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης «*ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον*» –ρεύμα αναμφισβήτητα δυναμικό αλλά συγχρόνως μειοψηφικό, που δεν έχει επιτύχει, σε καμία περίπτωση, την ηγεμονία– δεν είναι ενιαίο· στις τάξεις του συνυπάρχουν ποικίλες αποχρώσεις και αποκλίνοσες τάσεις.

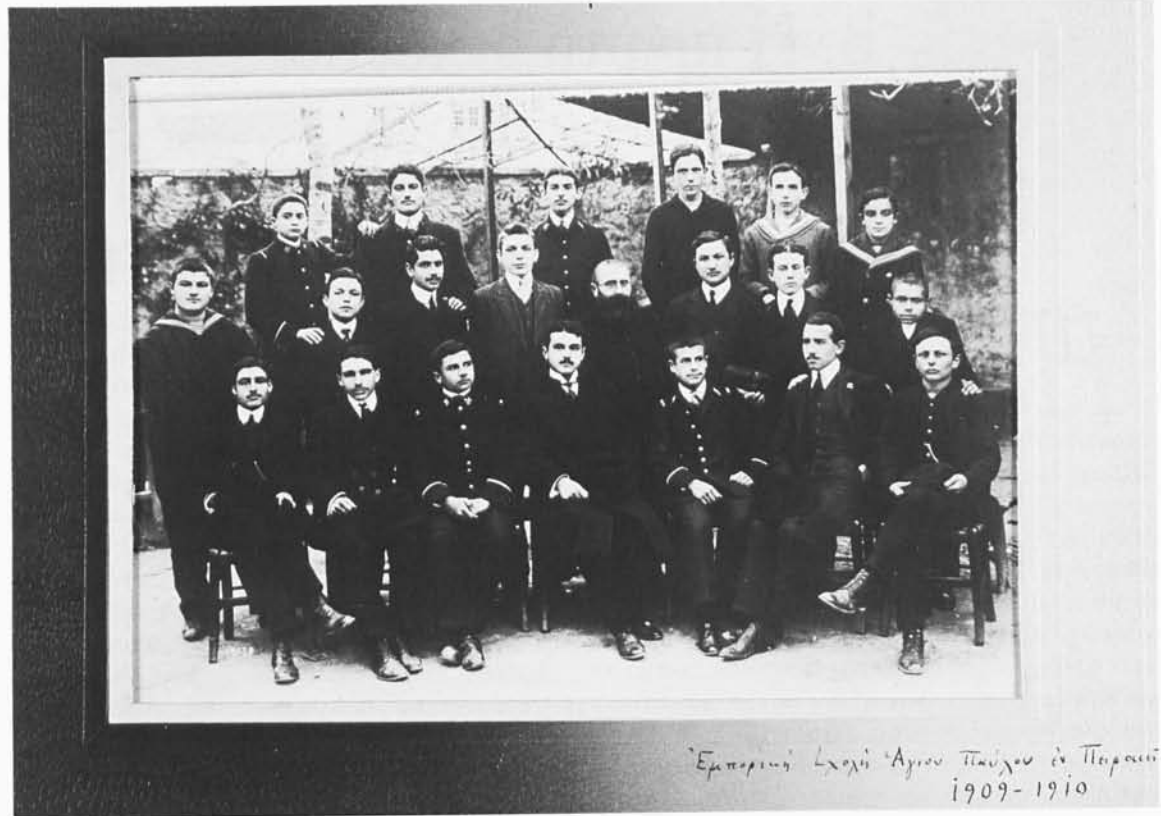
Οι προσανατολισμοί, τις περισσότερες φορές, δεν είναι σαφείς ούτε ξεκάθαροι. Στις προτάσεις των παιδαγωγών και των εκπαιδευτικών, θα συναντήσουμε συνήθως μια γε-

νική κριτική και την επιδίωξη της εισαγωγής στο πρόγραμμα συλλήβδην πάσης φύσεως «*χρησίμων εἰς τὸν βίον στοιχειωδῶν γνώσεων*», «*γνώσεων βιωφελῶν, χρησίμων εἰς τὴν γεωργίαν, τὴν κτηνοτροφίαν ἢ τὴν βιομηχανίαν*». Η πλάστιγγα γέρνει, τις περισσότερες φορές, υπέρ των γεωργικών και εμπορικών σπουδών· και όσον αφορά τις πρώτες, η εισαγωγή τέτοιων γνώσεων συνδυάζεται με τη μέριμνα για την ύπαιθρο, την πίστη στη σημασία της αγροτικής οικονομίας, τη λατρεία της αγροτικής ζωής και, τέλος, τον ηθοπλαστικό ρόλο μιας τέτοιας παιδείας:

«*Τὰ δὲ ἔθνηκὰ οἰκονομικὰ προβλήματα λύονται μόνον διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν παραγωγικῶν ἀρτηριῶν τῆς χώρας, καὶ κατ' ἐξοχὴν διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γεωργίας, τῆς τροφοδότιδος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους*», λέει ο δικηγόρος Νικόλαος Δελακοβίας στο *Υπόμνημα* για τη γεωργική εκπαίδευση που υπέβαλε στο Πρώτο Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο, το 1901. Ο συγγραφέας, αφού επαινέσει «*τὴν αὐτάρκειαν*», «*τὴν πρὸς τὰ θεῖα πίστιν*», την «*παντελῆ ἄγνοιαν τῶν συζυγικῶν ἀπιστιῶν καὶ ἐλαττωμάτων τῶν πόλεων*» που διέπει τον ἑλληνα γεωργό, θα καταλήξει αναφωνώντας «*μετὰ τοῦ Βιργιλίου*»: «*ὦ! πόσον εἶναι εὐδαίμονες οἱ κάτοικοι τῆς ἐξοχῆς. Ἐν αὐτῇ βασιλεύει ἀθόρυβος εἰρήνη καὶ ἀπλότης ἡθῶν, τὰ ὅποια ἀγνοοῦν καὶ τὸν δόλον καὶ τὴν ἀπάτην. [...] Ἐν τῇ ἐξοχῇ τὰ πάντα ἀποπνέουν ἡδονή, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ μυκηθμὸς τῶν βοῶν. Ἐκεῖ ἡ εὐρωστος νεολαία τετυλωμένη ὑπὸ τῆς ἐργασίας καὶ συνειθισμένη εἰς βίον λιτὸν καὶ νηφάλιον*».

Οι υποστηρικτές μιας καθαρά τεχνικής εκπαίδευσης, που είναι προσανατολισμένη στην προοπτική της βιομηχανικής ανάπτυξης, μάλλον σπανίζουν. Σε τέτοιες προτάσεις, οι θιασώτες των οποίων προέρχονται κυρίως από το χώρο της οικονομίας και όχι της εκπαίδευσης, οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί είναι σαφώς διακριτοί, καθώς έχουμε να κάνουμε με ένα μοντέλο εντελώς διαφορετικό, όχι τόσο εκπαιδευτικό αλλά προπαγανδιστικό κοινωνικο-οικονομικό.

Στο πεδίο της εκπαίδευσης, όμως, η κυριαρχία του κλασικισμού και του αρχαϊσμού είναι τόσο έντονη, ρίχνει τη σκιά της τόσο βαριά σε όλο το τοπίο, έτσι ώστε οι δύο τάσεις

Εικ. (δεξ.):
Φωτογραφία των μαθητών της
Εμπορικής Σχολής Αγίου Παύλου στον
Πειραιά, κατά το σχολικό έτος 1909-
1910 (ΕΛΙΑ).

Εικ. (κάτω):
Τιμολόγιο αγοράς εμπορευμάτων του
υφαντήριου Κωνσταντίνου Κούρταλη
στον Πειραιά, το 1901 (Ιστορικό Αρχείο
Δήμου Πειραιά).

ΥΦΑΝΤΗΡΙΟΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΥΡΤΑΛΗ
ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ

Εν Πειραιά τῆς 19. Σεπτεμβρίου 1901

Ο Κωνσταντίνος Κούρταλης ὑφάντης
πρὸς τὸν Κωνσταντίνον Κούρταλην διὰ τὰ κατωτέρω εμπορεύματα

Χρονογραφία	Σίδος	Ποσὴ	Τίμησις	Ποσὴ	Τίμησις	Ποσὴ	Τίμησις	Ποσὴ	Τίμησις	Ποσὴ	Τίμησις
	Καπνιστὸν ἄσπ.	1	100								
	"	1	100								
	"	1	100								
	"	1	65								
	"	1	64								
		5	4297								
Σύνολο									7, 600, 257, 10		
									297, 00		
									554, 70		

Ὁ Κωνσταντίνος Κούρταλης ὑφάντης

(ας τις ονομάσουμε, σχηματικά, «γεωργική» και «αμιγώς τεχνική») συγκλίνουν και εντάσσονται στο ίδιο ρεύμα: το πρωτεύον είναι αυτή καθαυτή η κριτική, η προσπάθεια αναπροσανατολισμού του συστήματος σε πρακτική κατεύθυνση και όχι οι όποιες μελλοντικές προοπτικές διαγράφονται.

...

Η προσφυγή στο ευρωπαϊκό παράδειγμα θα προσφέρει μια βασική πηγή επιχειρημάτων υπέρ της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης. Τα επιτεύγματα των «πεπολιτισμένων εθνών», η «καταπληκτική αύξησης των εν Εὐρώπῃ ἐπαγγελματικῶν σχολῶν», σε αντιδιαστολή με την «ἐλεεινήν κατάστασιν ἡμῶν», αποτελούν μια μόνιμη και απαραίτητη αναφορά στις σχετικές πραγματείες, λόγους και άρθρα.

«Ἐν Εὐρώπῃ τελεῖται μέγας πόλεμος, πόλεμος εἰρηνικός, πόλεμος εὐγενής, ἐπικρατήσεως ἐμπορικῶς καὶ βιομηχανικῶς τῶν ἐθνῶν», «καθ' ὄν χρόνον ἐν Ἑλλάδι λεγεῶνες ἰατρῶν καὶ δικηγόρων ἀνεπαρκῶς παρασκευαζομένων ξεφουρνίζονται ἀπὸ τὸ φλογερὸ καμίνι, καὶ σμήνος ἡμιμαθῶν καὶ ἐπιπολαίων ἀποφοίτων τῶν γυμνασίων ἐπιζητεῖ ἀπὸ τὰ ψυχία τοῦ προϋπολογισμοῦ νὰ ζῆ», γράφει στα 1900 και πάλι ο Νικόλαος Δελακοβίας, στη μελέτη του *Περί της εν Ευρώπῃ επαγγελματικῆς καὶ γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως*.

Στο πρόσωπο του Ιωακείμ Παυλίδη, διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Erlangen

στην κλασική φιλολογία, μετέπειτα διευθυντή της «Ελληνικής Σχολής» της Οδησού και επιθεωρητή στο νομό Κυκλάδων, συναντάμε τον πιο φλογερό κήρυκα της τεχνικής εκπαίδευσης. Θα αναπτύξει την αναγκαιότητά της και τις ολοκληρωμένες προτάσεις του σε μια σειρά διαδοχικών μελετών του: *Πρακτικόν σύστημα δημοτικής εκπαίδευσεως παρά τοις Έλλησιν* (1898), *Η μεταρρύθμισις της Παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και κατωτέρα πρακτική και τεχνική εκπαίδευσις* (1900), *Περί τεχνικής εκπαίδευσεως και της εφαρμογής αυτής εν Ελλάδι* (1902).

Το δεύτερο από τα έργα, *Η μεταρρύθμισις της Παιδείας* που εκδίδεται στην Ερμούπολη, είναι αφιερωμένο στον ισχυρότερο Έλληνα βιομήχανο της εποχής, τον κλωστοϋφαντουργό Θεόδωρο Ρετσίνα, κατ' επανάληψη δήμαρχο Πειραιά και βουλευτή, που υπήρξε κι αυτός ένας από τους δραστήριους υποστηρικτές της τεχνικής εκπαίδευσης.

Το αξιοσημείωτο δεν είναι τόσο η οξύτητα του ύφους ή οι ρητορικές υπερβολές («κλείσατε εἰς τὰ μοναστήρια τοὺς Γραμματικοὺς ἡμῶν, καὶ εἰς τὰ σανατώρια τοὺς Ποιητάς» [...]). *Πυρπολήσατε τὰ θλιβερὰ σχολεῖα τῆς θεωρητικῆς καὶ σχολαστικῆς ψευδοπαιδείας, καὶ ἀναγείρατε ἀνάκτορα πρακτικῆς καὶ τεχνικῆς ἐκπαίδευσεως!*») αλλά ο θαυμασμός για την επιστήμη και την τεχνική, η πίστη στο νέο πνεῦμα της εποχής, «ἐποχῆς] τοῦ ἀτμοῦ καὶ τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ἐποχῆς] τῶν ἀτράκτων καὶ τῆς ἀκάπνου πυρίτιδος». Με τα συγγράμματα του Ι. Παυλίδη αναπνέουμε άλλον αέρα, μεταφερόμαστε σε ένα νέο κόσμο που συνθέτουν οι αναφορές στην πολιτική οικονομία και τον Άνταμ Σμιθ, το Ρουσσώ, το «μανιώδη ἀτμό», ο οποίος «εἰσορμῶν εἰς σιδηροὺς κυλίνδρους καὶ ἔμβολα, [φέρει] τὴν κίνησιν πανταχοῦ», την «bourgeoisie», τη «μέση τάξι τῶν πολιτῶν» που συγκεντρώνει «εἰς τὰς χεῖρας τῆς τὴν βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο καὶ τὸν ἐξ αὐτῶν πλοῦτο», έναν κόσμο πολύ μακριά και σε πλήρη αντίθεση με τα «μορμολύκια τοῦ μεσαιῶνος», «τοὺς καλογήρους» και την «ἀλαζόνα ἀριστοκρατία»¹⁸.

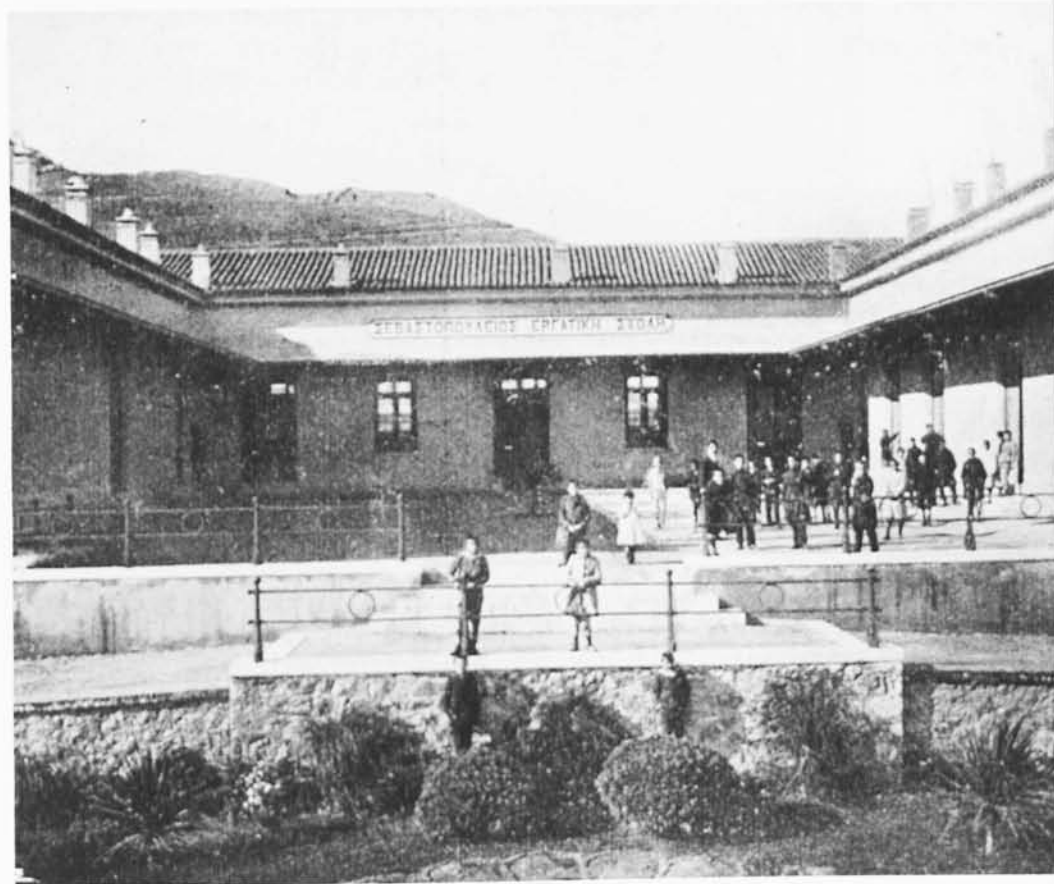
Η εισαγωγή της τεχνικής εκπαίδευσης και στη χώρα μας εντάσσεται σε ένα αναπτυξιακό σχέδιο το οποίο θα οδηγήσει σε ευεργετικά αποτελέσματα, κοινωνικά και οικονομικά: θα «παρασκευάσει» «θαυμασίως τὴν λεγομένην Μέσην τάξιν τῶν πολιτῶν, ἥτις εἶναι τὸ ἀληθές καὶ ἀδιάσειστον στήριγμα παντὸς Κράτους, καὶ ὁ εὐεργετικὸς μεοάζων μεταξὺ τοῦ μεγάλου κεφαλαίου καὶ τῆς ἀπλῆς ἐργασίας τοῦ κατωτέρου λαοῦ» και θα δώσει αποφασιστική ώθηση στη βιομηχανία.

Οι ιεραρχήσεις, για τον Ιωακείμ Παυλίδη,

είναι σαφείς: «*Ἡ φύσις τῆς Ἑλληνικῆς γῆς ὠθεῖ τοὺς κατοίκους αὐτῆς κυρίως καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὰς τέχνας καὶ τὴν βιομηχανίαν. [...] Κατὰ δεύτερον λόγον καὶ ὑποδεέστερον τοῦ πρώτου ἐνδείκνυται ἡ γεωργία [...]. Κατόπιν ἔρχεται τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία κατὰ ἔτι μικρότερον τρίτον λόγον, καὶ ἐν σχέσει ἀείποτε πρὸς τὴν βιομηχανίαν καὶ τὴν γεωργίαν τῆς χώρας. Τὸ κύριον ὅμως ὄλων τούτων μένει πάντοτε ἡ βιομηχανία, αἱ τέχνη. Αἱ τέχναι θὰ φέρωσι τὴν ἀκμὴν καὶ εὐτυχίαν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος.*»

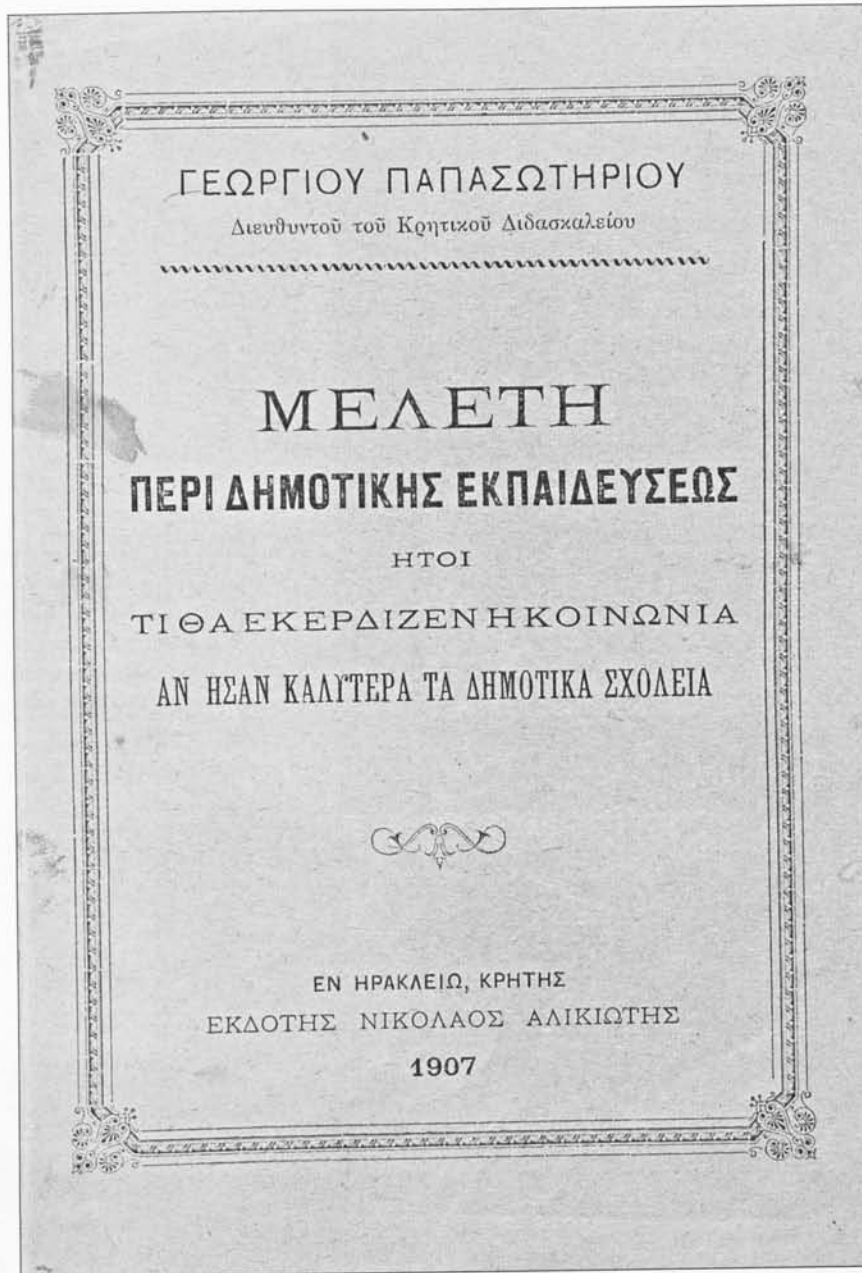
Ὡς ἄμεσος στόχος τίθεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, ἀρχικὰ τῆς μικρῆς, ἡ ὁποία «*θὰ φροντίσῃ πρῶτον διὰ τὴν τοπικὴν κατανάλωσιν, ἀποδιώκουσα τὰ ξένα ἐμπορεύματα, ἀλλ' ἄμέσως κατόπιν πολλὰ εἶδη αὐτῆς μεταπίπτοντα εἰς τὴν μεγάλην βιομηχανίαν, θὰ ἐξορμῶσιν πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ δὴ τὴν Ἀνατολήν, ἥτις εἶναι κατὰ τὸ μέγα μέρος χώρα Ἑλληνική. Εὐχάριστον πείραν τοῦ πράγματος τούτου ἔχωμεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς βιομη-*

Το κτίριο της Σεβαστοπούλειου Εργατικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία ἰδρύεται τὸ 1909 με σκοπὸ τὴν παροχὴν τεχνικοεπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης σὺν τοῖς νεῖς. (Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίων Ἐκπαιδευσεως, «Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως 1910-1911», Ἀθῆνα 1912 - Συλλογὴ Ἀλέξη Δημαρά).

χανίας τοῦ Ἑλληνικοῦ κονιάκ καὶ τῶν δριλίων τοῦ τε Πειραιῶς καὶ τῆς Σύρου. Ταῦτα πάντα μᾶς πείθουσιν, ὅτι ἂν σωφρονῶμεν, πρέπει ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ἑλλάδος, νὰ εἰσαγάγωμεν ἄμέσως ὡς γενικὴν μὲν ἐκπαί-

¹⁸ Ιωακείμ Παυλίδης, *Η μεταρρύθμισις της Παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και κατωτέρα πρακτική και τεχνική εκπαίδευσις*, Ερμούπολη 1900, απ' όπου και τα παραθέματα που ακολουθούν.

Εικ. (αριστερά): Ασκήσιος κριτική στην κυριαρχία του κλασικισμού, ο παιδαγωγός Γ. Παπασωτηρίου προβάλλει σε ένα γεωργικο-οικοκυρικό και μικρό βιοτεχνικό μοντέλο ανάπτυξης, με την προσοχή των στραμμένη στα χέρια, οι δημοδιδάσκαλοι και τα σχολεία των οποίων φιλοδοξεί να αποτελέσουν μοχλό προόδου και αναγέννησής τους (Συλλογή Αλέξη Δημαρά).

Εικ. (δεξιά): Προσωπογραφία του Κυπριόπουλου Στέφανου (1857-1917), έργου των Ξ. Φρυδά (Συλλογή Προσωπογραφιών Πανεπιστημίου Αθηνών - Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου).

δευσιον τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ τὴν Πρακτικὴν, ὡς εἰδικὴν δὲ μετ' αὐτὴν τὴν Τεχνικὴν ἐκπαίδευσιν».

Το πνεῦμα των προτάσεων του Ιωακείμ Παυλίδη ὅμως δεν αποτελεί τον κανόνα – κά-
θε ἄλλο. Σε διαφορετικὸ κλίμα θα κινηθεῖ «ὁ
ἐκ τῶν ἐξοχωτέρων καὶ πρακτικωτέρων παι-
δαγωγῶν μας», ο διευθυντὴς του Παγκρητί-
ου Διδασκαλείου Γεώργιος Παπασωτηρίου,
στη Μελέτη περὶ Δημοτικῆς Εκπαιδεύσεως
ἤτοι Τι θα ἐκέρδιζεν ἡ Κοινωνία ἀν ἦσαν καλύ-
τερα τα δημοτικά σχολεία. Το βιβλίο ἐκδίδεται
στο Ηράκλειο τῆς Κρήτης το 1907, με ἀφιέ-
ρωση στο «μέγα ἔθνικὸ εὐεργέτη» Ανδρέα
Συγγρό, ἐνὸς κεφάλαιά του εἶχαν δημοσιευθεῖ
προηγουμένως στην εφημερίδα Ἀκρόπολι.

Εδῶ, ἡ κριτικὴ στη στειρότητα τῆς διδα-
σκαλίας, τὴν κυριαρχία τῆς καθαρεύουσας

καὶ τὴν τυπολατρεία, καθὼς καὶ οἱ προτά-
σεις γιὰ τὴν εἰσαγωγή πρακτικῶν γνώσεων
συντείνουν σε ἓνα γεωργικό-οικοκυρικό καὶ
μικρὸ βιοτεχνικό πρότυπο. Το σύγγραμμα
ἀποτελεῖ μὴ θερμὴ συνηγορία υπὲρ τῆς «μι-
κρῆς βιομηχανίας», τῆς βελτίωσης τῆς οἰκό-
σιτης «βιοτεχνίας», τῆς προόδου τῶν «τε-
χνῶν», κατὰ το ἐπιτυχημένο παράδειγμα
που παρέχουν ἡ «ὑποδηματοποιία, ἡ ραπτικὴ
ἀνδρικῶν ἐνδυμάτων, ἡ ἐπιπλοποιία», ἀφοῦ
στον τόπο μας «δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ προ-

κόπη ἢ μεγάλη βιομηχανία καὶ δὲν πρέπει
νὰ ζητῶμεν μεγάλα πράγματα ἀπ' αὐτὴν».

Το παιδευτικὸ μοντέλο που προτείνεται
ἔχει δύο ἐκδοχές. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς πόλεις, ἡ
ἐμφαση θα δοθεῖ στην προετοιμασία τεχνι-
τῶν ἀπὸ τα δημοτικά σχολεία, «διὰ τῆς
ἀφθόνου διδασκαλίας τῶν λεγομένων τε-
χνικῶν μαθημάτων καὶ τῶν χειροτεχνιῶν».

Στο ἐπίκεντρο ὅμως του ενδιαφέροντος
του συγγραφέα βρίσκεται ἡ ἐπαρχία, οἱ μι-
κρῆς κοινότητες τῶν χωριῶν, «ἡ παρασκευὴ
φιλοπροόδων χωρικῶν», καὶ ἡ ἀναζήτηση
τῶν προϋποθέσεων ὑπὸ τὶς ὁποῖες θα ἐπέλθῃ
«ὁ χρυσοῦς αἰῶνας εἰς τὰ χωρία».

«Μὲ ἄλλας λέξεις, πῶς θὰ κατορθωθῇ νὰ
ἐμπιστευθεῖται ὁ εἰς τὰ χρήματά του καὶ τὰ
εἰσοδήματά του εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἄλλου, διὰ
νὰ ἰδρυθῶσι γεωργικά συνδικάτα, ἐταιρικά

τυροκομεία, λαϊκά ταμειυτήρια, εταιρείαι ἀλληλοβοηθείας, ἐργατικοὶ σύνδεσμοι κ.λπ.: [...] Ποῖος, ἐρωτῶ καὶ πάλιν, θὰ διδάξῃ τοὺς Ἕλληνας χωρικοὺς νὰ σχηματίζωσι κεφάλαια διὰ μικρῶν ἀλλὰ συχνῶν καταθέσεων εἰς ταμειυτήρια καὶ διὰ πληρωμῆς ἀσφαλιστρῶν εἰς ἀσφαλιστικὰς ἐταιρείας: [...] Ποῖος θὰ δώσῃ τοιαῦτα μαθήματα: [...] Κατὰ τὴν γνώμην μου μόνον οἱ δημοδιδάσκαλοι [...]. Ἄν τὰ δημοτικά ἡμῶν σχολεῖα ἐργασθῶνιν καλῶς, θὰ προκόψωσι πολὺ ἢ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία καὶ θὰ προετοιμασθῶνιν ἐπιτηδαιοὶ καὶ φιλόκαλοι τεχνῖται».

Οἱ δημοδιδάσκαλοι, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ σχολείου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ σχολεῖο, μετατρέπονται ἔτσι σὲ ἓνα εἶδος ἀδιάκοπου συμπαραστάτη καὶ πρακτικοῦ συμβούλου τῶν χωρικῶν, με πολυσχιδεῖς ἀρμοδιότητες, ποὺ περιλαμβάνουν τὴν ἐρμηνεία τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν καλλιέργεια ἀγροκηπίων, τὴν καθοδήγηση στὴν παρασκευὴ «οἴνων καλῆς ποιότητος», τὴν «ἀποστράγγισιν λιμναζόντων ὑδάτων», τὴν «ἀπαγωγὴν» «τῶν νέων ἀπὸ τὰ καφενεῖα εἰς τὰς κορυφὰς τῶν βουνῶν», τὴν ψαλτικὴν, τὴν διδασκαλίαν στοὺς μαθητὲς πατριωτικῶν ἀσμάτων καὶ τῆς μεθόδου τῆς «ἐμπορείας», τὴν ἴδρυση σκοπευτηρίων ἀλλὰ καὶ τὴν προστασίαν τῶν «ὠφέλιμων πτηνῶν».

Οἱ ἐξελίξεις στὸν τομέα τῆς ἐμπορικῆς ἐκπαίδευσης

Παράλληλα με τὶς προτάσεις καὶ τὶς κριτικές, ἤδη ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶναι ἐμφανὲς ἓνα αὐξημένο ἐνδιαφέρον καὶ ὀρισμένες πρωτοβουλίες ποὺ ἐντοπίζονται στὸν τομέα τῆς ἐμπορικῆς ἐκπαίδευσης.

Σε καταστατικά φιλοanthρωπικῶν εταιρειῶν καὶ σωματείων, ἡ φροντίδα γιὰ τὴν «ἐμπορικὴ μόρφωσι» τῶν μελῶν ἀρχίζει νὰ ἀποτελεῖ σταθερὴ ἐπιδίωξι: ἡ «ἴδρυσις πρακτικῆς ἐμπορικῆς σχολῆς κατὰ τὰ ἐν Ἑσπερίᾳ τελειότερα συστήματα» («Σύνδεσμος Ἐμποροῦπαλλήλων Πειραιῶς», 1899), ὅπως καὶ ἡ ἐξαγγελία ὅτι τὸ σωματεῖο «προϊόντος τοῦ χρόνου, ἅμα οἱ πρόσοδοι αὐτοῦ τὸ ἐπιτρέψωσι, θέλει καταρτίσῃ ἐν τῷ ἀνεγειρομένῳ καταστήματι αὐτοῦ ἐσπερινὰς, ἐμπορικὰς καὶ βιομηχανικὰς σχολὰς ὡς καὶ λαϊκὰς βιβλιοθήκας» («Σύνδεσμος τῶν Συνατεχνίων», Ἀθήνα 1896)¹⁹. Τὸ 1900, στὸ Βόλο, γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐμπορικῆς σχολῆς τοῦ τοπικοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου· φαίνεται πάντως ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς σχολές αὐτὲς λειτούργησαν γιὰ βραχὺ διάστημα ἢ καὶ καθόλου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴν, ἰδρύονται μὴ σειρὰ δημόσιων ἐμπορικῶν σχολῶν: τὸ 1900 στὸ Λη-

Τμήμα Ἑταιρίας Ἑλληνισμοῦ.—Πρόεδρος Γ. Σημίτης. Ἀντιπρόεδρος, Γ. Τσιουλιδῆς. Γεγραμμετὴς, Ε. Παριδῆς.

Φιλανθρωπικὸς Σύλλογος Κυριῶν ὁ «Ἅγιος Παντελεήμων».—Ἐργαστὴς, Ἐλ. Βελονάκη.

Σύλλογος «Εὐσέβεια».—Πρόεδρος, Γ. Λέξκης. Ἀντιπρόεδρος, Δ. Βουλάκης. Γεγραμμετὴς, Κ. Φετούδης.

Ἀδελφότης Φανοποιῶν.—Πρόεδρος Χ. Χρηστίδης. Ἀντιπρόεδρος, Λὶμ. Πολίτης. Γεγραμμετὴς, Δ. Μένεσης.

Σύλλογος «Ἀγάθη».—Πρόεδρος Βίτσ. Κουβλάκης. Ἀντιπρόεδρος, Σακελλάκης. Γεγραμμετὴς, Ε. Μεγαλοικονόμος.

ΑΤΜΟΜΗΧΑΝΟΥΡΓΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ

Ο «ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ»

ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ

Λεωφόρος Μιαούλη (ἔναντι παλαιοῦ Ταχυδρομείου)

Πρόεδρος, Δημ. Λαζαροῦμος. Ἀντιπρόεδρος, Χρ. Παπαμανώλης. Τζυμίας, ΣΤ. Δρίτσας. Γεγραμμετὴς, Νικόλαος Στρατηγάκης.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΑΙ ΣΧΟΛΑΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ

Ὁ Ἀτμομηχανουργικὸς Σύνδεσμος ὁ «Προμηθεὺς» συντηρεῖ βιοτεχνικὰς μηχανικὰς σχολὰς, ἐν ταῖς ὁποῖαις φοιτῶσι περὶ περὶ τοὺς διακοσμοὺς μαθητὰς πασῶν τῶν τάξεων.

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΑ

Ἡ Ἀτμομηχανικὴ, Ἀντίστασις ὕλης, Στερεωμετρία, Μηχανολογία, Τριγωνομετρία, Ἀγγλικά, Ἑλληνικά, Ἀριθμητικὴ, Ἀλγεβρα, Σχεδιαγραφία, Φυσικὴ, Χημεία, Ἰχνογραφία.

ΔΙΔΑΣΚΟΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ

Π. Πονήρης, Ἀναστ. Μητρόπουλος, Γ. Μόρμωρης, Γ. Στατεράς, Ἀθ. Κρητικὸς, Ν. Φαρακούκης, Γ. Γαλλιάς, Β. Χατζηκόστας.

Διαηρηστικὴ καταχώρησις γιὰ τὶς νυκτερινὲς σχολὰς τοῦ Ἀτμομηχανουργικοῦ Συνδέσμου Ὁ «Προμηθεὺς» ποὺ δημοσιεύεται στὸν Ὁδηγὸ τοῦ Πειραιῶ τοῦ Γ. Ν. Αλεξάκη, το 1906 (Γ. Ν. Αλεξάκης, «Πλήρης ὁδηγὸς τοῦ Πειραιῶς 1906-7», Πειραιῶς, Βιβλιογραφικὸν Παιδείας Ἐργεῖο Γ. Ν. Αλεξάκη, 1906).

ξούρι, τὸ 1901 στὴν Ἀθήνα (τὴ διεύθυνση τῆς ὁποίας ἀναλαμβάνει ὁ Κυπάρισσος Στέφανος, καθηγητὴς μαθηματικῶν στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἰθύνων νους τῶν σχολῶν τῆς Βιοτεχνικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1892), τὸ 1903 στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Πάτρα, τὸ 1905 στὴ Σύρο καὶ τὴν Τσαγκαράδα, τὸ 1906 στὰ Κύθηρα καὶ τὸ 1908 στὴν Κέρκυρα.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1903 ψηφίζεται ὁ νόμος Β' 3 Α' περὶ «Συστάσεως ἐμπορικῶν σχολῶν» ὁ ὁποῖος θὰ ἰσχύσει μέχρι καὶ τὸ 1920· ἡ ψήφισή του καὶ τὸ ἐνιαῖο πρόγραμμα γιὰ ὅλες τὶς σχολές ποὺ ἀκολουθεῖ σηματοδοτοῦν τὴν εἴσοδο τοῦ κράτους στὸν τομέα τῆς τεχνικο-επαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης, ἡ ὁποία ὅμως θὰ παραμείνει στὰ σπάργανα γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμη.

Οἱ ἀριθμοί, ὅσους τουλάχιστον διαθέτουμε, εἶναι ἀποκαλυπτικοί. Τὸ 1907 λειτουρ-

¹⁹ Κώστας Σοφιανός, *Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος 1833-1900*, τόμ. Β', Ἀθήνα, ΙΑΕΝ, 1988, σ. 741.

²⁰ Τα στοιχεία προκύπτουν από την *Επετηρίδα του υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1907-1908*, Αθήνα 1909, από τη *Στατιστική δημόσιας εμπορικής εκπαίδευσως, 1910-11 και 1920-21*, Αθήνα 1922 και από τη *Στατιστική της εκπαίδευσως του 1926-1927*, Αθήνα 1931.

²¹ Και στο πρόγραμμα των δύο αυτών σχολών, όμως, την κύρια θέση κατέχουν οι διακοσμητικές τέχνες. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 89.

²² Βλ. συνολικά για την «Ακαδημία», Στρατής Παπαϊωάννου, *Ένα πρωτοποριακό ίδρυμα και η εποχή του (Η Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία)*, Αθήνα 1951.

γούν, σε όλη τη χώρα, έξι δημόσιες μέσες εμπορικές σχολές με 315 μαθητές (ένα ποσοστό γύρω στο 1% του συνόλου των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης), το 1915-16 εφτά σχολές με 364 μαθητές, ενώ το 1920-21 δεκάξι σχολές με 2.392 μαθητές (και πάλι το ποσοστό μόλις ξεπερνά στο 2%)²⁰. Αν λάβουμε υπόψη και τις ιδιωτικές σχολές, το ποσοστό περίπου διπλασιάζεται, κάτι ενδεικτικό για το βάρος της ιδιωτικής παιδείας στο συγκεκριμένο τομέα, αλλά που δεν αρκεί για να μεταβληθεί ουσιαστικά η γενική εικόνα.

Η υστέρηση, συνολικά, δεν διαπιστώνεται μόνο από την αριθμητική ισχύτητα αλ-

να συνιστούν ένα σχεδόν αμελητέο ποσοστό, ταυτόχρονα όμως, την ίδια στιγμή, το κράτος δεν είχε φροντίσει καν για την ίδρυση «βιοτεχνικής ή βιομηχανικής διὰ τούτς έργατας σχολής», κατά τη διαπίστωση του Γ. Χαριτάκη. Αν εξαιρέσουμε στις ανώτερες βαθμίδες το Πολυτεχνείο και τα προσαρτημένα σε αυτό σχολεία, η κρατική παρουσία είναι ανύπαρκτη και θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι το μεσοπόλεμο οπότε μπορεί να γίνει λόγος για μεγάλες τεχνικές σχολές στη μέση βαθμίδα, όπως η Σιβιτανίδειος και η Παπαστράτειος²¹.

Ο χώρος της μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης καλύπτεται αποκλειστικά, αν και ανεπαρκώς, από την πρωτοβουλία των ιδιωτών. Ξεχωρίζει η «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία» του Όθωνος Ρουσόπουλου, που λειτουργεί από το 1894 και συνεχίζει τα βήματά της, διεκδικώντας τα διδασκόμενα αντικείμενα και αυξάνοντας τον αριθμό των μαθητών της.

Αρχικά η «Ακαδημία» περιελάμβανε την «Ανωτέρα Εμπορική Σχολή» και τη «Βιομηχανική Σχολή» (η οποία διαιρείτο στο ζυμοτεχνικό και το ελαιουργικό τμήμα)· μέχρι το 1904 προστίθενται διαδοχικά η «Γεωργική Σχολή», η «Μεταλλευτική και Μεταλλουργική», η «Μηχανουργική» και η σχολή «Εμπορικής Ναυτικής»· σε αυτές πρέπει να συμπληρώσουμε και το «Προπαιδευτικό Σχολείο», το οποίο επέχει «θέσιν συμπευκνωμένου πρακτικού γυμνασίου».

Η σχολή, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, διέθετε αξιόλογο τεχνολογικό εξοπλισμό και εργαστήρια, ενώ από το 1895 εκδίδεται το μηνιαίο *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας*. Στο διδακτικό προσωπικό περιλαμβάνονται καθηγητές του Πανεπιστημίου και διαπρεπείς επιστήμονες (μεταξύ αυτών ο Σπ. Λάμπρος, ο Θ. Χελντράιχ, ο Ερ. Τσίλερ, ο Γ. Χασιώτης) αλλά και μεγάλοι βιομήχανοι της εποχής, όπως ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος και ο Λεόντιος Οικονομίδης, αρκετοί από τους οποίους εν συνεχεία θα μεταπηδήσουν στο Πανεπιστήμιο (ο Ε. Χαρίλαος θα διατελέσει καθηγητής και πρύτανης της Ανωτάτης Βιομηχανικής, μετά το 1920) – ένα ακόμη στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι η τεχνική εκπαίδευση αποτελεί υπόθεση που αφορά κυρίως το χώρο της οικονομίας και όχι της παιδείας²².

Η «Ακαδημία», το 1905, αναγνωρίζεται ως ισότιμη με αντίστοιχα ανώτατα ιδρύματα της Ιταλίας, ενώ την ίδια χρονιά πετυχαίνει την αναγνώριση και από το ελληνικό κράτος ως «ίδρυμα ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσως», καθιστάμενη ισότιμη με το Πολυτεχνείο. Η απόφαση όμως θα ανακλη-

ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΔΕΚΤΑΙ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΑΙ

**ΥΠΟ ΤΗΝ ΥΨΗΛΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΝ
ΤΗΣ Α. Μ. ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ**

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗ

Ίδρυμα ανώτερης τεχνικής εκ-
παιδεύσεως

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
Γραφεία Πλατεία Κάνιγγος και
ὁδὸς Σταδίου 20.

ΣΧΟΛΑΙ
Ἄνωτ. Ἐμπορική. — Βιο-
μηχανική. — Γεωργική.
— Μηχανουργική.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΣΤΕΛΛΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ ΤΩ ΑΙΤΟΥΝΤΙ

ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΡΧΟΝΤΑΙ ΤΗΝ 15 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΑΚΡΙΒΩΣ

ΕΓΓΡΑΦΑΙ ΑΠΟ ΤΗΣ 20 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ ΕΞΗΣ

Διαφήμιση της «Ακαδημίας», στο «Νουμά» το 1907 (→Ο Νουμάς, 4 Νοέμβρη του 1907).

λά και από τον προανατολισμό των σχολών αυτών: όλα αυτά τα χρόνια, η κρατική μέριμνα εντοπίζεται στην εμπορική εκπαίδευση – ας προσθέσουμε εδώ και ορισμένα, μάλλον περιθωριακά, ναυτικά και γεωργικά σχολεία. Αν μιλήσουμε για τεχνική εκπαίδευση με την αυστηρή έννοια του όρου, η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη. Οι 18 δημόσιες εμπορικές σχολές του 1920 μπορεί

θεί πολύ σύντομα μετά τις διαμαρτυρίες των φοιτητών, των καθηγητών και των αποφοίτων του Πολυτεχνείου καθώς και των φοιτητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου.

Σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της, η «Ακαδημία» αποτέλεσε αληθινό σύμβολο για τους υπέρμαχους της τεχνικής παιδείας, το οποίο αφενός έδειχνε το δρόμο που πρέπει να ακολουθηθεί και αφετέρου επιβεβαίωσε την κρατική, και γενικότερη, αδράνεια για το ζήτημα. Ο ίδιος ο Ρουσόπουλος, άτομο με πολυσχιδή δραστηριότητα –δημοτικιστής και συνεργάτης του *Νουμά*, συγγραφέας εκλαϊκευτικών επιστημονικών συγγραμμάτων και γενικός γραμματέας, το 1915, του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας επί υπουργίας του Αθανασίου Ευταξία– υπήρξε ένας από τους πιο δραστήριους και ξεκάθαρους οπαδούς της βιομηχανικής ανάπτυξης:

«Νέος ναός ανοίγεται και είναι το συνιστώμενον Υπουργείον της παραγωγής. Άλλ' οί νέοι αυτοί ρυθμοί, οί νέοι Θεοί τούς γνωρίζετε ποιοί είναι; Είναι οί Θεοί της Έργασίας, της Παραγωγής, της Δράσεως. Είναι οί Θεοί της Γεωργίας, της Βιομηχανίας και του Έμπορίου», θα πει χαρακτηριστικά, το 1909 στο πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου υποστηρίζοντας την ίδρυση «υπουργείου Παραγωγής» που προτείνει ο σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών.

•••

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της τεχνικής εκπαίδευσης, δεν πρέπει να παραλείψουμε μια ολόκληρη σειρά κατώτερων τεχνικών σχολών που έχουν κάνει την εμφάνισή τους από τα τέλη του 19ου αι. και διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: αυτές που συνδέονται στενά με φιλανθρωπικά ιδρύματα και αυτές που ουσιαστικά λειτουργούν ως παραρτήματα εργοστασίων. Ένας σημαντικός αριθμός τέτοιων σχολών εντοπίζεται στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αι. στον Πειραιά, «*τὸ ἐμπορικὸν καὶ βιομηχανικὸν τοῦτο κέντρον τῆς Ἑλλάδος*», όπου ήδη στα 1890 το θέμα της τεχνικής εκπαίδευσης απασχολεί το δημοτικό συμβούλιο, επί δημαρχίας του Θεοδώρου Ρετσίνα.

«Ἡ πόλις τοῦ Πειραιῶς πλαταίως μὲν ἀγωνισαμένη παρὰ τοῖς κυβερνήταις πρὸς ἴδρυσιν πρακτικῆς σχολῆς μετεοχημάτισεν εἰς τοιαύτας τὰ βιομηχανικὰ της καταστήματα, ἐξ ὧν ἐξέρχονται ἄνδρες ἐπαρκῶς ἐφοδιασμένοι πρὸς σχετικὰ ἐπαγγέλματα», γράφει η εφημερίδα *Πρόνοια* στις 11 Δεκεμβρίου 1900 και αναφέρει τους πρακτικούς μηχανικούς που βγαίνουν από τα μηχανουργεία Τζον, Βασιλειάδη και Αργυρίου και

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ, 1836-1918
ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΥ ΧΡΟΝΟΥ
ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ (ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ % ΚΑΤΑΝΟΗ)

Ελληνικό σχολείο					
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ				
	Φιλολογικά	Φυσικο-μαθηματικά	Ξένες γλώσσες	Πρακτικά	Γενικά
1836	52,2	16,3	13,1	4,3	14,1
1855	58,5	17,1	5,3	4,3	14,8
1867	62,6	13,2	5,5	4,4	14,3
«1870-1883»	55,9	13,8	4,9	12,7	12,7
1884	50,5	15,4	6,6	15,4	12,1
1885	50,0	15,7	5,5	16,3	13,0
1886	48,9	15,5	5,5	16,7	13,4
1896	49,4	14,3	6,6	16,5	13,2
1897α	48,3	18,3	6,5	13,9	13,0
1897β	47,4	17,9	6,3	15,8	12,6
1900	41,9	17,4	1,2	25,5	14,0
1903	45,3	17,4	4,7	18,6	14,0
1906	44,1	17,8	4,8	19,1	14,2
1909	44,1	17,8	4,8	19,1	14,2
1914	42,2	16,7	5,9	22,5	12,8
1918	40,2	15,9	5,6	26,2	12,1

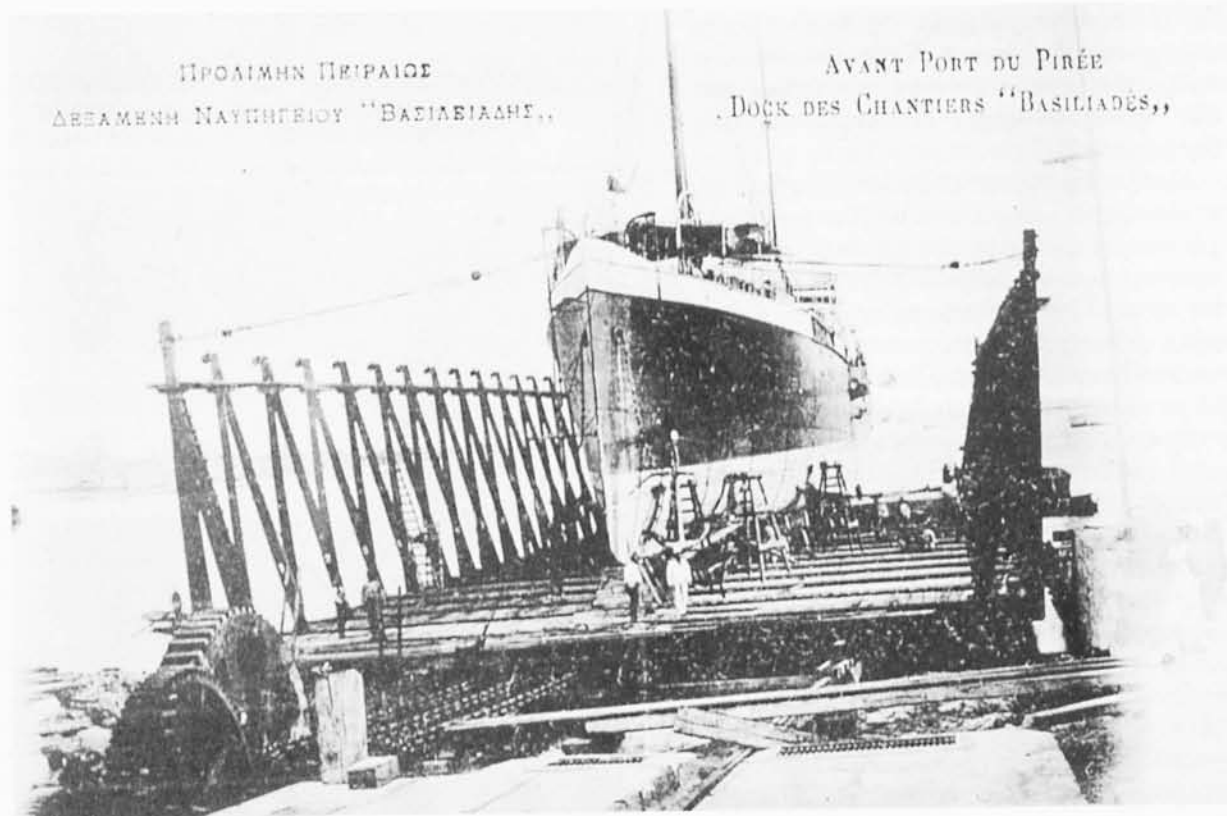
Γυμνάσιο					
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ				
	Φιλολογικά	Φυσικο-μαθηματικά	Ξένες γλώσσες	Πρακτικά	Γενικά
1836	62,5	21,9	8,3	—	7,3
1855	65,5	17,7	11,8	—	5,0
1867	65,5	17,9	10,0	—	6,6
«1870-1883»	58,6	16,0	9,0	8,9	7,5
1884	58,2	16,4	9,0	9,0	7,4
1885	58,7	16,6	9,5	9,6	5,6
1886	57,5	19,3	9,0	9,0	5,2
1896	57,6	18,7	8,6	8,6	6,5
1897α	57,0	19,3	8,9	8,9	5,9
1897β	56,7	19,8	8,8	8,8	5,9
1900	51,2	18,9	9,4	15,8	4,7
1903	49,6	19,8	9,2	15,3	6,1
1906	54,1	20,9	9,7	9,7	5,6
1909	53,9	21,9	9,4	9,4	5,4
1914	52,8	22,1	8,6	11,5	5,0
1918	52,8	22,1	8,6	11,5	5,0

Πηγή: Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ. Γ', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989, σ. 76-77.

τους κλωστοϋφαντουργούς που μαθητεύουν στα εργοστάσια Ρετσίνα, Λυγινού, Βολονάκη, της Υφαντουργικής Εταιρείας κ.ο.κ.²³

Πέρα από μια σειρά επιβεβλημένα ερωτή-

²³ Βλ. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, «Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 6 (Δεκέμβριος 1986), σ. 387-415 και Δαυίδ Αντωνίου *Τα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ. Α', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987, σ. 51 κ.ε.

Δεξαμενή του ναυπηγείου Βασιλειάδη.
Επιστολικό δελτάριο (Λίλα Μιχαήλ, -Πειραιάς.
Από το Πόρτε Λεόνε στη Μαγχεστρία της
Ανατολής», Αθήνα, Δράμνα, 1984).

ματα για το είδος της φοίτησης, την πραγματική υπόσταση και τη διάρκεια ζωής τέτοιων σχολών, το θέμα, συνολικά, εμπίπτει περισσότερο στο κεφάλαιο της βιομηχανίας και του ελλείποντος ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, και λιγότερο σε αυτό της εκπαίδευσης. Πιθανότατα, άλλωστε, έχουμε να κάνουμε και εδώ με την κλασική περίπτωση των νέων εργατών που «φοιτούν» εργαζόμε-

Μάθημα Χημείας σε σχολείο της
Φιλεκπαίδευτικής Εταιρείας, 1912 (ΕΛΙΑ).

Χημεία Σχολείων - Ορφανοτροφείο Γυμνάσιο Γερμανοκλιμακίου Αθηνών, 1914

νοι, χωρίς διδάκτρα αλλά και χωρίς μισθό, εξασφαλίζοντας έτσι την απαραίτητη εκπαιδευμένη εργατική δύναμη στο βιομήχανο.

Βήματα προς την αυτονομία των φυσικών επιστημών

Στο χώρο των φυσικομαθηματικών επιστημών, στην καμπή του αιώνα, σημειώνονται σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση της αυτονομίας τους. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, οι προσπάθειες της επιστημονικής κοινότητας των φυσικών επικεντρώνονται στην προσπάθεια αποχωρισμού του Φυσικομαθηματικού τμήματος από τη Φιλοσοφική Σχολή. Ο στόχος θα επιτευχθεί, το 1904, με την ίδρυση της «Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών». Ένα χρόνο αργότερα ιδρύεται η «Φυσιοδιφική Εταιρεία», τον Αύγουστο του 1906 θα οργανωθεί το «Πανελλήνιο Φυσιοδιφικό Συνέδριο» στην Αθήνα, ενώ από το σχολικό έτος 1909-1910 εισάγεται και η χημεία ως μάθημα στα γυμνάσια. Το ζήτημα, βέβαια, εντάσσεται σε γενικότερα πεδία, όπως αυτό της ιστορίας των επιστημών, σχετίζεται όμως στενά με την εκπαίδευση, καθώς το σύνολο σχεδόν των υπομνημάτων και των αιτημάτων για την αναβάθμιση των φυσικομαθηματικών επιστημών απολήγουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στη μέση εκπαίδευση, στην επιδίωξη της ενίσχυσης των

Η διδασκαλία των φυσικομαθηματικών στα εκτός της ελληνικής επικράτειας σχολεία: μαθητές κατά τη διάρκεια πεντάμητου στο Γυμνάσιο της Μπιτλίνης το 1907 (Αρχειό Μίλων Κουντιουρά - Συλλογή Αλέξη Δημαρά).

σχετικών μαθημάτων και του διορισμού φυσικών ως καθηγητών στα σχολεία. Οι πιέσεις αυτές θα ενταθούν μετά το 1904, καθώς η εκπαίδευση αποτελεί ουσιαστικά τη μοναδική επαγγελματική διεξοδό για τους αποφοίτους της νέας σχολής.

Συνολικότερα, και οι κινήσεις αυτές μπορούν να εγγραφούν στο πλαίσιο των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών και της αμφισβήτησης του κλασικισμού στην εκπαίδευση: οι ποικίλοι λόγοι και συνηγορίες υπέρ της φυσικής συνήθως δίνουν έμφαση στην εφαρμοσμένη εκδοχή της, θέτουν το αίτημα για την αξιοποίηση των επιστημών στη βιομηχανία και συναντιούνται έτσι με τις πρωτοβουλίες για ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης.

Ενώ όμως οι φυσικοί σιγά σιγά κατορθώνουν να κατοχυρωθούν ως επάγγελμα μέσω του σχολείου, δε θα ισχύσει το ίδιο και για τη φυσική ως γνωστικό είδος και οπτική κατανόησης και ερμηνείας των φυσικών φαινομένων. Η νέα επιστήμη και οι φορείς της, για να αντεπεξέλθουν στο εχθρικό περιβάλλον, θα αναγκασθούν να προσαρμοσθούν στο κυρίαρχο διανοητικό καθεστώς και ιδεολογικό κλίμα. Σε αυτήν τη διαδικασία ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει να επισημανθούν οι ιδεολογικές ατραποί στις οποίες θα οδηγηθούν οι νεοαναπτυσσόμενες επιστήμες. Πρώτον, θα τονισθεί η καταγωγή πολλών ιδεών της φυσικής από την αρχαία

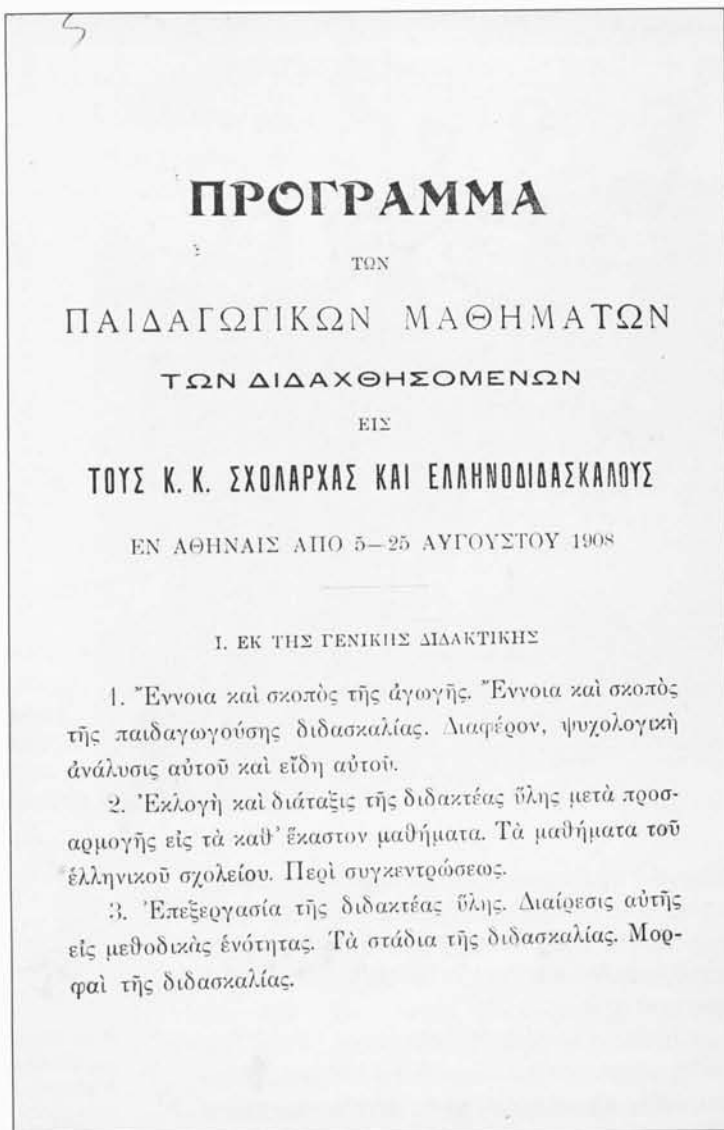
Ελλάδα· δεύτερον, στην προσπάθεια οριοθέτησης από τον υλισμό (με όλα τα ιδεολογικά και κοινωνικά συνεπαγόμενά του) θα προλάβουν έντονα αντι-υλιστικό χαρακτήρα και περιεχόμενο:

«Η ύλη δεν εξηγήθη μόνον, αλλά και διελύθη, εξηφανίσθη τελείως!», θα τονίσει θριαμβευτικά, ολοκληρώνοντας την εναρκτήρια διάλεξή του στο Πανεπιστήμιο, το 1907, ο Β. Αιγινήτης, νεοδιόριστος τότε καθηγητής της μαθηματικής και θεωρητικής φυσικής²⁴.

²⁴ Βλ. Θεόδωρος Κρητικός, *Η πρόσληψη της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η φυσική μέσα από πρόσωπα, θεομύths και ιδέες (1900-1930)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.

Τάξη σε ώρα μαθήματος, στη Σχολή Απόρων Παιδών των Φιλολογικών Συλλόγων «Παρνασσός» (ΕΛΙΑ).

(Συλλογή Αλέξη Δημαρά)

2. Δάσκαλοι και καθηγητές: κρατικές ρυθμίσεις και σωματειακές πρωτοβουλίες

Τρεις από τους πιο βασικούς εκπαιδευτικούς νόμους της δεκαετίας θα ψηφισθούν το 1905: ο Γ Σ Η' «Περί τροποποιήσεως διατάξεων του ΒΤΜΘ' νόμου», ο ΓΠΕ' «Περί καταργήσεως των διδασκαλείων» και ο Γ Σ Α' «Περί συστάσεως Εποπτικού Συμβουλίου της Μέσης Εκπαιδεύσεως». Η θεματολογία τους, όπως και των δεκάδων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων της περιόδου που δεν ψηφίζονται, περιστρέφεται γύρω από τους ίδιους περίπου άξονες: τη μισθολογική κατάσταση, τη μόρφωση και επιμόρφωση των δασκάλων, τον έλεγχο και την εποπτεία της εκπαίδευσης.

Νόμος Γ Σ Η': Με το νόμο Γ Σ Η' του 1905

επέρχονται σοβαρές αλλαγές στο μισθολογικό καθεστώς των δασκάλων, καθώς αλλάζει ο τρόπος διαβάθμισής τους. Ενώ μέχρι τότε οι απόφοιτοι των Διδασκαλείων διαβαθμιζόνταν σε τρεις «τάξεις» ανάλογα με το βαθμό του πτυχίου τους, με το νέο νόμο κατηγοριοποιούνται ανάλογα με τον τύπο σχολείου στο οποίο υπηρετούν. Καθώς η διαβάθμιση καθορίζει το ύψος του μισθού, και με το νέο νόμο ελαττώνονται οι προβλεπόμενες θέσεις υψηλόβαθμων δασκάλων (πρωτοβάθμιων) ενώ αυξάνονται κατά πολύ αυτές των χαμηλόμισθων (κυρίως τριτοβάθμιων), επέρχεται μια σημαντική μισθολογική επιδείνωση για τον κλάδο.

Ταυτόχρονα, η ευθύνη της μισθοδοσίας των δασκάλων που εργάζονται σε σχολεία μικρών δήμων και κοινοτήτων μεταφέρεται, όπως και παλαιότερα, στην αρμοδιότητα των δημάρχων και κοινοταρχών. Η ρύθμιση αυτή δε σήμαινε μόνο μια περαιτέρω επιδείνωση των αμοιβών των δασκάλων, δεδομένων των κακών οικονομικών των δήμων, αλλά και μια συνολικότερη οπισθοχώρηση, καθώς η μισθολογική εξάρτηση συνεπαγόταν και τη συνολικότερη εξάρτηση από το πλέγμα των τοπικών εξουσιών και συμφερόντων.

Νόμος ΓΠΕ': Την ίδια χρονιά, με το νόμο ΓΠΕ' αρχίζει η σταδιακή κατάργηση των τοπικών Διδασκαλείων της Τρίπολης, της Λάρισας και της Κέρκυρας, που θα ολοκληρωθεί το 1907, οπότε μοναδικό Διδασκαλείο θα παραμείνει αυτό των Αθηνών.

Για την αιτιολόγηση της κατάργησης των περιφερειακών Διδασκαλείων προβάλλονται δύο λόγοι: ο υπερκορεσμός του διδασκαλικού επαγγέλματος και η εξοικονόμηση πόρων. Συνολικότερα άλλωστε, στο πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί μετά από την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898, η περικοπή δαπανών από τον προϋπολογισμό αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει και την εκπαιδευτική πολιτική.

Μια σειρά νομοσχεδίων, τα επόμενα χρόνια (1906 επί υπουργίας Στεφανόπουλου, 1908 επί υπουργίας Στάη), με μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, θα ασχοληθούν με την αναδιοργάνωση του μοναδικού πλέον Διδασκαλείου των Αθηνών και την ίδρυση Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδεύσεως. Οι απόπειρες αυτές θα απολήξουν τελικά σε δύο νομοθετήματα, το 1910: το νόμο ΓΧ Σ Β' «Περί του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως» και το νόμο ΓΨΠΗ' «Περί παιδαγωγικής μορφώσεως και δοκιμασίας των λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως».

Υποδιδασκαλεία: Όσον αφορά τα υποδιδασκαλεία, τα ίδια χρόνια, η πολιτική δεν είναι ενιαία, αλλά η ίδρυση και η κατάργησή τους

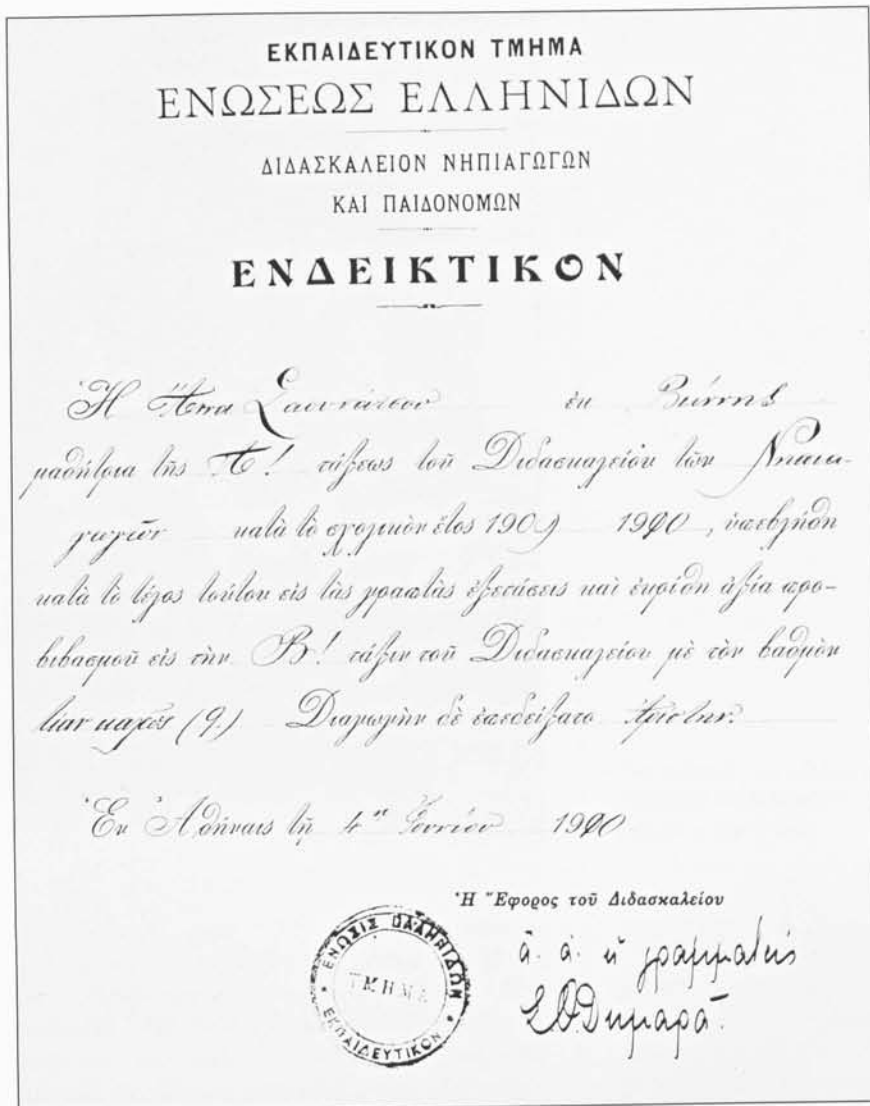
κρίνεται ανά περίπτωση. Άλλωστε, από το 1892 που εισάγεται ο θεσμός, στην πραγματικότητα η τύχη των κατά τόπους υποδιδασκαλείων εξαρτήθηκε από τις ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό, τη ζήτηση από υποψηφίους και, ασφαλώς, την ισχύ των τοπικών παραγόντων. Τα υποδιδασκαλεία –στα οποία η φοίτηση διαρκεί ένα χρόνο και συγκεντρώνουν τις σφοδρότερες κριτικές για την ποιότητα των σπουδών και των αποφοίτων τους– αποτέλεσαν έναν ταχύρρυθμο και ευέλικτο τρόπο κάλυψης των αναγκών σε διδακτικό προσωπικό, ενώ οι δαπάνες λειτουργίας τους ήταν πολύ χαμηλότερες από αυτές των Διδασκαλείων. Παράλληλα, φαίνεται ότι αποτέλεσαν μια εργασιακή διέξοδο για τους «γραμματιζόμενους» νέους των αγροτικών στρωμάτων της επαρχίας.

Κατά το διάστημα 1899-1906 ιδρύονται 17 υποδιδασκαλεία, τα περισσότερα από τα οποία λειτουργούν για ένα χρόνο, ενώ τα υπόλοιπα από τρία έως πέντε χρόνια. Μετά το 1906 παραμένει σε λειτουργία μόνο ένα υποδιδασκαλείο, στην Ολυμπία, το οποίο θα καταργηθεί το 1908. Έκτοτε δεν θα ιδρυθούν άλλα, ενώ το 1914 θα δοθεί το δικαίωμα στους υποδιδασκάλους, μετά από εξετάσεις, να προαχθούν σε δημοδιδασκάλους.

Νόμος Γ Σ Α' : Με το νόμο Γ Σ Α' του 1905 προβλέπεται ο διορισμός μόνιμων επιθεωρητών και ιδρύεται το Εποπτικό Συμβούλιο Μέσης Εκπαίδευσης, απαρτιζόμενο από επτά καθηγητές Πανεπιστημίου και πέντε καθηγητές της μέσης εκπαίδευσης. Η κυριαρχία των καθηγητών Πανεπιστημίου αποτελεί πάγια τακτική που ακολουθείται στα διοικητικά της εκπαίδευσης, η συμμετοχή όμως πέντε εκπροσώπων της μέσης βαθμίδας συνιστά σημαντική πρόοδο. Τα ίδια θέματα (συγκρότηση εποπτικού συμβουλίου και ορισμός επιθεωρητών) για τη στοιχειώδη εκπαίδευση είχαν ρυθμισθεί το 1895, με το νόμο ΒΤΜΘ'.

Οι νόμοι Γ Σ Α' και ΒΤΜΘ' δεν καθιερώνουν τη μονιμότητα δασκάλων και καθηγητών – παρ' όλο που κάτι τέτοιο έχει υποστηριχθεί επανειλημμένα. Με τους δύο νόμους οι μεταθέσεις και οι απολύσεις δασκάλων και καθηγητών περνάνε από τα χέρια του υπουργού στην αρμοδιότητα των εποπτικών συμβουλίων και θεσπίζονται σχετικοί περιορισμοί και κριτήρια: στην πράξη όμως δεν επέρχεται κάποια σοβαρή μεταβολή. Ειδικότερα για τους δασκάλους, οι οποίοι άλλωστε αποτελούν τη μεγάλη μάζα, και όπου τα στοιχεία μας είναι αναλυτικότερα, δεν προκύπτει ελάττωση των απολύσεων μετά την ψήφισή του νόμου ΒΤΜΘ'²⁵.

...

Δύο βασικά ζητήματα αναδεικνύονται, μέσα από την πληθώρα νομοσχεδίων, νόμων και λοιπών μέτρων της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα: η διοίκηση της εκπαίδευσης και η μόρφωση των δασκάλων και λειτουργών της μέσης εκπαίδευσης. Τα διαδοχικά νομοσχέδια που κατατίθενται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου με θέμα τη σύσταση εποπτικών συμβουλίων, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις τους, συγκλίνουν σε ένα σημείο: την ανάγκη θεσμοθέτησης ενός εξειδικευμένου κεντρικού οργάνου στο οποίο ανατίθενται τα καθήκοντα του σχεδιασμού και του ελέγχου της εκπαιδευτικής πολιτικής. Πίσω από τις διακηρύξεις για τον απαγκλωβισμό της εκπαίδευσης από τα «*όλέθρια φατριαστικά τεχνάσματα*», από την «*παλίρροια των κομμάτων και τας περιπετειάς και μεταστάσεις των κυβερνήσεων*», μπορούμε να διακρίνουμε την προσπάθεια κεντρικού ελέγχου – χωρίς αυτό βέβαια να συνεπάγεται και την απεμπλοκή των νέων οργάνων από κομματικούς και πελατειακούς κατα-

²⁵ Ι.Ε. Πυργιωτάκης, «Δάσκαλοι και κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1992, σ. 86-138, όπου αποδελτιώνονται αναλυτικά, από την *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, οι απολύσεις των δασκάλων για το διάστημα 1882-1903.

«Τὸ ἐπιτελεῖον τῆς Ἑνώσεως τῶν δημοδιδασκάλων». Τὸ ἰσχυρότερον σωματεῖον τῆς Ἑλλάδος» (ΕΛΙΑ).

ναγκασμούς.

«Κατὰ τὸ 1901 ἐνηργήθησαν διορισμοὶ 601 ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου εἰς κενὰς θέσεις, ὑπὸ τῶν Ἐποπτικῶν Συμβουλίῶν 707, ὑπὸ τῶν Δημοτικῶν Συμβουλίῶν 342, καὶ ὑπὸ τῶν νομαρχῶν 106», λέει στη Βουλή, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1904, ὁ Σπ. Στάης· περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀπόλυτους ἀριθμοὺς καὶ τις ανα-

Φωτογραφία τοῦ 1901:
«Ὁ Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐν Ἑλλάδι καθόδου τῶν Ρουμάνων φοιτητῶν» (ΕΛΙΑ).

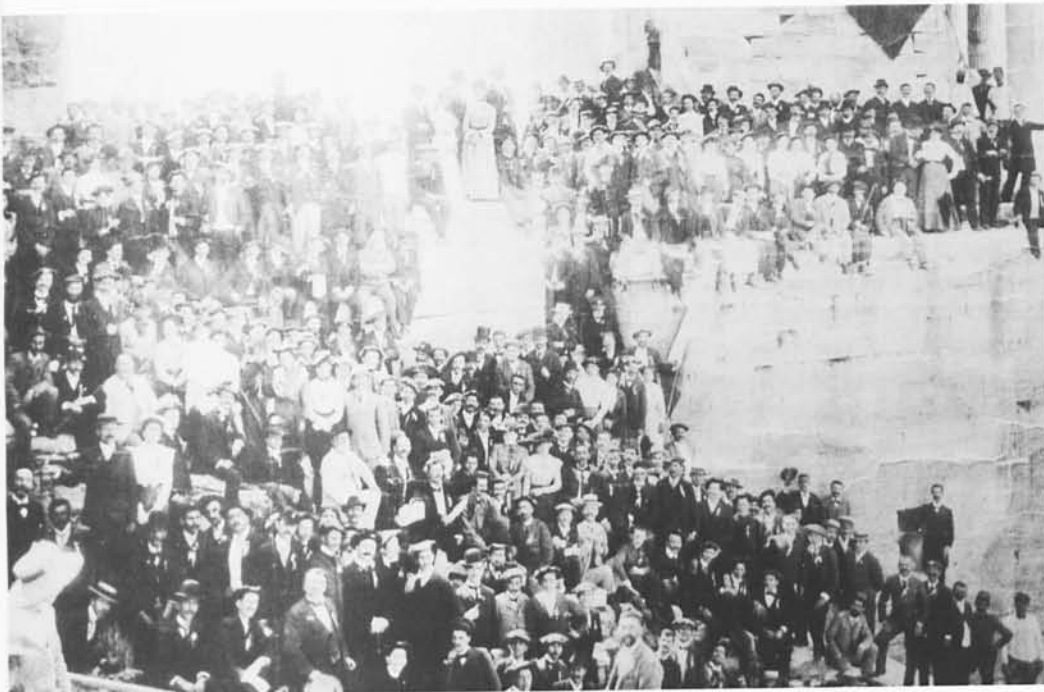
λογίες, τὴν προσοχὴν μας ἀξίζει αὐτὸ καθαυτὸ γεγονός τῆς ἀνάμιξης τῶσων διαφορετικῶν φορέων στὴν υπόθεση.

Ἡ συσσώρευση ἀλλεπάλληλων, καὶ συχνὰ ἀντικρουόμενων, ρυθμίσεων, τὰ νομοσχέδια ποὺ δὲν ψηφίζονται, οἱ παλινωδίες (ἡ ἴδια ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα τοῦ ἔτους 1905, με τὴν ἰδρυση τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου μέσης ἐκπαίδευσης, τὴν ἐκ νέου ἀνάθεση καθηκόντων στους δήμους καὶ τὴν κατάργηση τῶν τοπικῶν Διδασκαλείων, ἀπεικονίζει ἀνάγλυφα τὶς ἀντιφάσεις) δείχνουν ὅτι, ἐνῶ τὸ αἶτημα τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ κεντρικοῦ ἐλέγχου ἔχει ἀναδειχθεῖ, δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυσταλλωθεῖ σε ξεκάθαρη πολιτικὴ. Κάτι τέτοιο θὰ ἀρχίσει νὰ διαφαίνεται μόνο κατὰ τὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, καὶ κυρίως με τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῶν βενιζελικῶν κυβερνήσεων.

Ἡ «προϊστορικὴ περίοδος» τοῦ συνδικαλισμοῦ τῶν δασκάλων

Ὁ χώρος τῶν δασκάλων δὲν ἀποτελεῖ, στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ἀντικείμενο μόνο κυβερνητικῶν ρυθμίσεων, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐμφανίζονται σὲ αὐτὸν σημεῖα δραστηριοποίησης καὶ κινητικότητας.

Ἐκτός τῶν ὑπαρχόντων, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰῶνα, σωματείων –ὅπως ὁ «Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος» καὶ ὁ «Σύνδεσμος

Ελλήνων Δημοδιδασκάλων», που την εποχή αυτή προχωρούν στην ψήφιση νέων καταστατικών και επαναδραστηριοποιούνται, την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα καταγράφεται η συγκρότηση συλλόγων σε όλη την Ελλάδα, και ειδικά στην επαρχία – και αυτό αξίζει την προσοχή μας: στην Τρίπολη το 1896, στη Θήρα το 1902, στην Αχαΐα το 1903, στην Ηλεία και τη Μεσσηνία το 1905, στη Μαγνησία και τη Ζάκυνθο το 1907, στην Κεφαλλονιά το 1908, στην Παρνασσίδα, την Τριφυλία και τη Νάξο το 1909²⁶. Ενώσεις καθηγητών ιδρύονται στη Λαμία το 1908 και στη Μαγνησία το 1909. Το 1906, αρχίζουν κινήσεις για δημιουργία πανελληνίου σωματείου, μετά από πρόσκληση του συλλόγου της Πάτρας, που καταλήγουν το ίδιο έτος στην ίδρυση της «Ένωσης Ελλήνων Δημοδιδασκάλων» με έδρα την Πάτρα. Το 1908, στην Αθήνα, με πρωτοβουλία του προηγούμενου σωματείου, συγκροτείται η «Πανελληνιος Ένωσης των απανταχού Ελλήνων Δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων» με αντιπροσώπους από περίπου 20 νομούς.

Η κινητικότητα, λοιπόν, στο διδασκαλικό κλάδο είναι εμφανής και αναμφισβήτητη· αν θελήσουμε όμως να αποκτήσουμε μια πιο συγκεκριμένη εικόνα, το τοπίο παραμένει συγκεχυμένο: πέρα από την ένδεια στοιχείων και μελετών για τη δραστηριότητα των ανωτέρω συλλόγων, φαίνεται ότι και τα ίδια τα πράγματα δεν είναι απολύτως σαφή. Από όσα πάντως γνωρίζουμε, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι δεν έχουν ακόμη διαμορφωθεί τα χαρακτηριστικά τα οποία θα μας επέτρεπαν να μιλήσουμε για συνδικαλισμό. Η περίοδος και οι συλλογικές κινήσεις που σημειώνονται εύστοχα έχουν χαρακτηριστεί ως η «προϊστορία» του συνδικαλιστικού κινήματος των δασκάλων²⁷.

Ειδικά όσον αφορά τους επαρχιακούς διδασκαλικούς συλλόγους, δε θα ήταν άσκοπο να θυμηθούμε όσα έγραφε ο Γ. Παπασωτηρίου στα 1907, για την αποστολή του δασκάλου στο χωριό· να συνοπολογίσουμε δηλαδή το ρόλο του δασκάλου στην επαρχία ως εγγράμματος και φορέα εξουσίας, ως τοπικού παράγοντα και κρατικού αξιωματούχου, συντελεστή της πολιτιστικής και της κοινωνικής ζωής, γενικότερα.

Αναζητώντας, έτσι, την ταυτότητα των τοπικών συλλόγων, πρέπει μάλλον να κάνουμε λόγο για συλλογικότητες οι οποίες συνδυάζουν τη διεκδίκηση αιτημάτων του κλάδου με τη διοργάνωση μορφωτικών εκδηλώσεων και την προαγωγή των τοπικών συμφερόντων: «Η Αδελφότης», σωματείο δημοδιδασκάλων της Τρίπολης, για παράδειγμα, που ιδρύεται το 1896, έχει ως βασι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΕΣ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΤΑ ΤΑ
ΕΤΗ 1882-1903

(Σε απόλυτους αριθμούς και ποσοστά επί του συνολικού αριθμού των απολυθέντων κατά τα έτη αυτά)

	ΕΤΟΣ	ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΕΣ	
		α.α	%
1	1882	110	1,4
2	1883	208	2,7
3	1884	103	1,3
4	1885	102	1,3
5	1886	206	2,6
6	1887	337	4,3
7	1888	126	1,6
8	1889	75	1,0
9	1890	116	1,5
10	1891	176	2,2
11	1892	615	7,8
12	1894	1.139	14,5
13	1896	450	5,7
14	1897	595	7,6
15	1898	516	6,6
16	1899	512	6,5
17	1901	1.213	15,4
18	1902	746	9,5
19	1903	513	6,5
ΣΥΝΟΛΟ		7.858	

Πηγή: Γ. Πυργιωτάκης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1992, σ. 106.

κό σκοπό την «*ίδρυση σχολής άπόρων παιδων υπό την έπωνυμίαν "Σωκράτης"*», ενώ ανάμεσα στους μελλοντικούς στόχους περιλαμβάνεται η ίδρυση «*γυμναστηρίου προς χρῆσιν τῆς σχολῆς καί τῆς κοινότητος*»²⁸.

Όσον αφορά τώρα τους πανελλαδικούς συλλόγους, και πάλι δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για συνδικαλισμό· εδώ όμως οι επιφυλάξεις πηγάζουν όχι μόνο από τη δραστηριότητά τους αλλά και από άλλες παραμέτρους, όπως η σύνθεση των μελών τους.

Ο παλαιότερος σύλλογος, ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύνδεσμος» του 1872, που «ανιδρύεται» το 1904, το 1909 αριθμεί 544

Φωτογραφία μαθητών δημοτικού σχολείου το 1904 (ΕΛΙΑ).

²⁶ Χαρίλαος Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα, Δελτίον εργατικής νομοθεσίας, τόμ. Α', 1988, σ. 79.

²⁷ Αποστόλης Ανδρέου, *Όψεις του συνδικαλισμού των δασκάλων, -ισσών (1872-1927)*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1995.

²⁸ Βλ. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς...*, ό.π., τόμ. Β', σ. 851.

Εικ. (άνω): Φωτογραφία μαθητών της δευτέρας τάξης του δημοτικού, το 1907 (ΕΛΙΑ).

Εικ. (κάτω): Η αίθουσα του «Φιλολογικού Συλλόγου "Παρνασσός"», το έτος 1900.

μέλη, τα οποία στη μεγάλη τους πλειονότητα προέρχονται από τη μέση εκπαίδευση, τα διευθυντικά στελέχη των Διδασκαλείων, το Πανεπιστήμιο και τις εποπτικές θέσεις της εκπαίδευσης. Από το 1906 ο Ε.Δ.Σ. εκδίδει το *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, το οποίο περιλαμβάνει «ποικίλας διατριβάς περί εκπαιδευτικῶν ζητημάτων, ἀναγραφὴν τῶν ὑπὸ τοῦ συλλόγου πραττομένων, βιβλιογραφίας, εἰδήσεις ἐπιστημονικὰς καὶ ἐκπαιδευτικὰς». Το περιοδικό διευθύνουν –τα ονόματα, από μόνα τους, είναι χαρακτηριστικά– οι Παύ-

λος Καρολίδης, Νικόλαος Πολίτης, Κυπάρισσος Στέφανος, Δημήτριος Λάμπας, Παντελής Κοντογιάννης και Ανδρέας Σκιάς.

Πρώτος πρόεδρος της «Πανελληνίου Ενώσεως» του 1908 είναι ο γνωστός μας Γ. Παπασωτηρίου, ενώ διάδοχός του ο Θεμιστοκλής Μιχαλόπουλος, διευθυντής σπουδών

στο Αρσάκειο, επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσης Αττικής και Βοιωτίας και μετέπειτα βουλευτής και βασικός ηγέτης των «γλωσσαμυντόρων»²⁹.

Οι σύλλογοι αυτοί πάντως, και παρά τις παραπάνω επισημάνσεις, δεν αποτελούν απλώς φιλεκπαιδευτικά ή μορφωτικά σωματεία. Αναπτύσσουν έντονη δραστηριότητα σε σχέση με τα συμφέροντα των δασκάλων (π.χ. το 1904 εναντίον των νομοσχεδίων Στάη που προέβλεπαν απολύσεις), αλλά και παρεμβαίνουν, γενικότερα, σε ζητήματα της παιδείας. Ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύνδεσμος», κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, αναγνωρίζεται ως επίσημος συνομιλητής του υπουργείου Παιδείας και μέλη του μετέχουν σε προπαρασκευαστικές επιτροπές νομοσχεδίων – κάτι που δεν αποτελεί τεκμήριο μιας πολιτικής των κυβερνήσεων με στόχο τη συναίνεση και την ενσωμάτωση, αλλά είναι ενδεικτικό για τη φύση των συλλόγων αυτών και τη στενή τους σχέση με τον κρατικό μηχανισμό.

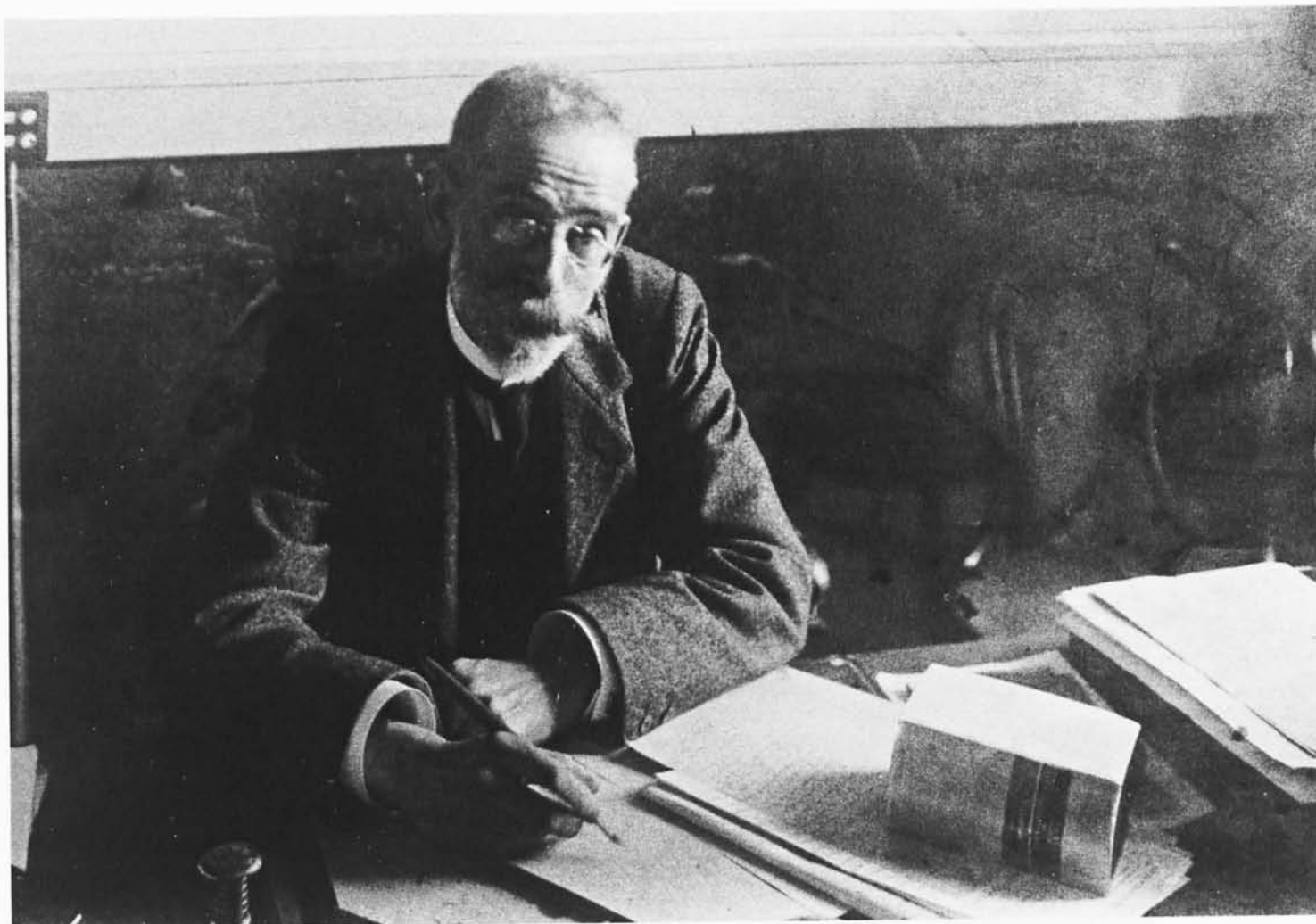
Ας σημειωθεί τέλος ότι αρκετούς από τους συλλόγους αυτούς και τους επικεφαλής τους (όπως το Θ. Μιχαλόπουλο, τον Α. Σκιά, τον Ευ. Λαχανοκάρδη) θα τους συναντήσουμε στη συνέχεια σε ένα σαφώς πολιτικό ρόλο, όταν θα πρωτοστατήσουν στις αντιδράσεις εναντίον των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, την εποχή των βενιζελικών κυβερνήσεων.

Το «Πρώτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον» του 1904

Σε ένα κλίμα συναφές με όλα τα παραπάνω πρέπει να τοποθετηθεί και το πανελλήνιο εκπαιδευτικό συνέδριο, που συγκαλείται το 1904 με πρωτοβουλία του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων», του «Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός» και του «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων». Το συνέδριο κατατάσσεται γενικά –από εκείνη την εποχή μέχρι και τις μέρες μας– στις ενέργειες της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας» (όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζονται οι μη κρατικοί φορείς, γιατί βέβαια ο όρος δεν έχει τη σημερινή του σημασία και χροιά)· θεωρείται επίσης ότι εκφράζει τις προοδευτικές τάσεις και αιτήματα της εποχής. Όμως και οι δύο διαπιστώσεις τίθενται εν αμφιβόλω, όταν εξετάσουμε από κοντά τα διαδραματισθέντα.

Με βάση τον κανονισμό, επίτιμος πρόεδρος του Συνεδρίου ανακηρύσσεται ο υπουργός Παιδείας και επίτιμοι αντιπρόεδροι ο Μητροπολίτης Αθηνών και ο πρόεδρος του Πανεπιστημίου. Το υπουργείο Παιδείας, τρεις μήνες πριν από την έναρξη του

²⁹ Βλ. Αποστόλης Ανδρέου, *Όψεις του συνδικαλισμού...*, ό.π., σ. 60-62.

συνεδρίου, απευθύνει εγκύκλιο «πρὸς τὰς ἐκπαιδευτικὰς ἀρχὰς τοῦ Κράτους», για να υπομνήσει το καθήκον της συμμετοχής σε αυτό και στη σχολική έκθεση που θα οργανωθεί, «μέτρον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ δὴ καθ' ἣν ὄραν παροξύνεται ὁ περὶ τῆς πολιτιστικῆς δυνάμεως διαφόρων ἔθνων ἀγὼν ἐν τῇ Ἀνατολῇ» ταυτόχρονα, το υπουργεῖο Εξωτερικῶν προτρέπει, μέσω των ελληνικῶν πρεσβευτικῶν και προξενικῶν αρχῶν, τους ομογενεῖς να συμμετάσχουν.

Κατὰ τὴν ἐναρκτήρια συνεδρίαση, προεδρεύει ὁ υπουργὸς Σπ. Στάης και παρευρίσκει ὅλη ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια, τὴν εἴσοδο τῆς ὁποίας οἱ σύεδροι «χαιρετίζουσι διὰ ζητωκραυγῶν». Ὁ Βασιλιάς θα κηρύξει τὴν ἐναρξη των εργασιῶν, ἐνῶ «τὴν ἐποῦσαν τῆς λήξεως τοῦ Συνεδρίου», «ἡ Κυβέρνησις διὰ τοῦ κ. ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας παρέθεσε γεῦμα εἰς τὸ ἐν Φαλήρῳ ξενοδοχεῖον Ἀκταῖον» σε ὅσους συμμετείχαν στὴ διεξαγωγή του συνεδρίου, γεῦμα το ὁποῖο «ἠυδόκησε νὰ τιμήσῃ διὰ τῆς παρουσίας του ἡ Α.Β.Υ. ὁ Διάδοχος».

Στα προεδρεία, και γενικότερα στο συνέδριο, κυριαρχοῦν, ὅπως γίνεται ἐμφανές ἀπὸ τα Πρακτικά, οἱ ὑψηγῆτες και καθηγῆτες του Πανεπιστημίου, οἱ ἐπιθεωρητές και διευθυντές σχολείων. Ἀρκεῖ να ἀναφερθοῦν τα ὀνόματα τῆς «διοργανωτικῆς ἐπιτροπῆς»: Δημήτριος Βικέλας (πρόεδρος), Μάρκος Δραγούμης, Τιμ. Ηλιοπούλος και Γεώργιος Δροσίνης· ὁ τελευταῖος, ὁ γνωστός ποιητής, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε και ὁ ἐμπνευστής του συνεδρίου, εἶναι ταυτόχρονα ἀνώτατος ὑπάλληλος του υπουργεῖου Παιδείας.

Ὅλα τα παραπάνω μας ὑποδεικνύουν ὅτι το συνέδριο, ἀν και δεν οργανώνεται ἀπὸ το κράτος, τελεῖ ὁμως ὑπὸ τὴν αἰγίδα του, ἀποτελώντας χώρο ὅπου ἐκφράζονται ἐπίσημες ἀπόψεις και προβληματισμοί. Και, ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀποψη, ἀποκτά ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς ἀποτελεῖ ἓνα φερέγγυο δείκτη τῆς ἐπίσημου λόγου και προβληματισμοῦ –τουλάχιστον στὶς προωθημένες ἐκδοχές τους– για μὴ σειρά ζητήματα, τα ὁποῖα ἀρχίζουν και ὀριμάζουν ἐντὸς και στὶς παρυφές του κρατικῆς μηχανισμοῦ.

Στὴν ἡμερήσια διάταξη του συνεδρίου

*Ὁ Γεώργιος Δροσίνης (1869-1951)
(Ἀρχεῖο προσωπικογραφικῶν ΚΝΕ/ΕΙΕ).*

συναντάμε μια θεματολογία η οποία μπορεί να θεωρηθεί «προοδευτική», ακόμη και τολμηρή, για τα κρατούντα στην ελληνική εκπαίδευση της εποχής: συζητούνται θέματα όπως η εκπαίδευση των γυναικών, η τεχνική παιδεία, η παιδαγωγική μόρφωση των δασκάλων. Η ταυτότητα όμως των συμμετεχόντων, και του συνεδρίου γενικότερα, θέτουν και τα όρια του προβληματισμού· βρισκόμαστε πολύ μακριά, σαν κλίμα, από τις ριζοσπαστικές φωνές που απαιτούν καινοτόμες μεταρρυθμίσεις και εκ βάθρων αλλαγές. Το όλο πνεύμα που θα κυριαρχήσει είναι αυτό των προεκκτικών αλλαγών, της νομιμοφροσύνης, των συμβιβαστικών και των επιφυλακτικών κριτικών.

Στο τμήμα της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αφού εισηγηθεί ο μεγάλος αριθμός των μαθητών που δε φοιτά στα δημοτικά, ο εισηγητής Θ. Μιχαλόπουλος, μετά από μακρά πραγμάτευση, θα αρνηθεί τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της φοίτησης, καταλήγοντας σε μια κατεξοχήν ισορροπιστική θέση και «ευχή»:

«Τοιαύτης φύσεως διατάξεις φυσικότερον εἶνε, φρονῶ, καὶ λυσιτελέστερον νὰ εἰσάγωνται ἐκεῖ τὸ πρῶτον, ἔνθα μάλιστα αἱ περιστάσεις συντρέχουσι, νὰ ἐξαπλῶνται δὲ βαθμῶν ἐκ τῶν κέντρων τῶν ἐπαρχιῶν ἢ τῶν

δήμων περαιτέρω, ὡς τὰ πράγματα ἐπιτρέπουσι. [...] ἢ ἐν τοῖς πρόσθεν διατυπωθεῖσα εὐχή περὶ ὑποχρεωτικῆς φοιτήσεως εἰς μόνον τὰ ἐπὶ τούτῳ κρινόμενα ἐκάστοτε ἄξια σχολεῖα πρέπει νὰ ἰσχύη καὶ διὰ τὴν παρούσαν ἔτι ἡμῶν ἐκπαιδευτικὴν κατάστασιν».

Η ίδια διστακτικότητα και προσπάθεια συγκερασμού στις αποφάσεις διέπει όλο το συνέδριο, από το τμήμα της γυναικείας αγωγής μέχρι αυτό της τεχνικής εκπαίδευσης. Αλλά και στις τοποθετήσεις για τα διδακτικά βιβλία, παρ' όλο που μεταξύ των οργανωτών συμπεριλαμβάνονται οπαδοί της δημοτικής σαν το Δροσίνη, θα αποφευχθεί επιμελώς κάθε μνεία στο φλέγον ζήτημα της γλώσσας.

Αξίζει να συγκρατήσουμε, τέλος, την οξύτατη αντίδραση των δημοτικιστών του Νουμά, εναντίον του συνεδρίου, παρ' όλο που αυτή συνδέεται και με την πολεμική εναντίον συγκεκριμένων προσώπων, όπως ο Δροσίνης. Εκτός από το θέμα της γλώσσας, το βασικό σημείο κριτικής είναι ότι η «Βικελαο-Δροσινική ἐμποροπανήγυρη» αποτελεί πυροτέχνημα, με σκοπό την αυτοπροβολή των οργανωτών: «Υψηλότατοι καὶ χαμηλότατοι μικρόσοφοι καὶ σοφοντεκεδέες, πῆγαν μὲ τὴν πρόθεσιν νὰλληλοκοροῖδευ-

Το Ελληνικό Παρθενάγειο της Ασιασίας Β. Σκορδέλλη στην Αθήνα· ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴν Αση. Σκορδέλλη τὸ 1887 καὶ τὸ 1890 ἀναγεννήθηκε με τὸ ἀντίστοιχο τῆς Σ. Σιμοπούλου (Ε.Α.Ι.Α).

τουν», γι' αυτό και «Πρωταπριλιά πρωϊ έπρεπε νάρχινήση και Πρωταπριλιά μεσάνυχτα νά τελειώση τὸ εκπαιδευτικὸ Συνέδριο»³⁰.

3. Το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και τα νομοσχέδια Στάπ του 1908

Παρακολουθώντας το πλήθος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων της δεκαετίας, πρέπει να σταματήσουμε στο 1908. Το έτος αυτό, ο Σπυρίδων Στάης υποβάλλει στο Κοινοβούλιο μια δέσμη δεκαπέντε νομοσχεδίων, τα οποία καλύπτουν πληθώρα ζητημάτων, όπως το προσωπικό του Πανεπιστημίου, η οργάνωση της κεντρικής υπηρεσίας του υπουργείου Παιδείας, η γυναικεία εκπαίδευση κ.ά. Παρά το μεγάλο εύρος της θεματολογίας, δεν πρόκειται για ενιαίο σχέδιο μεταρρύθμισης αλλά για συνάθροιση αυτοτελών νομοσχεδίων και επιμέρους ρυθμίσεων.

Δύο από τα νομοσχέδια αυτά, με τίτλο «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαι-

δεύσεως» και «Περί συστάσεως Διδασκαλείου θηλέων εν Αθήναις», ξεχωρίζουν, καθώς αποτελούν μια συνολική παρέμβαση στο ζήτημα της γυναικείας παιδείας, ένα χώρο ο οποίος γενικά (και ιδιαίτερα η μέση βαθμίδα του) έχει αφεθεί από το κράτος στα χέρια της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας».

Το ζήτημα βέβαια έχει μακρά προϊστορία, αφού η γυναικεία εκπαίδευση αποτελεί αντικείμενο των παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών συζητήσεων από τα μέσα του 19ου αιώνα. Η εμφάνιση στο προσκήνιο, γύρω στα 1870, μιας σειράς μαχητικών λογίων γυναικών, παιδαγωγών και δασκαλισσών κυρίως (όπως η Σαπφώ Λεοντιάς, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η Καλλιρρόη Παρρέν), θα δώσει νέα ώθηση και διάσταση στις διεκδικήσεις. Η εκπαίδευση, ένας από τους ελάχιστους χώρους δημόσιας παρουσίας των γυναικών, θα αποτελέσει το εφαλτήριο για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Το επάγγελμα της δασκάλας, που είχε θεωρηθεί προέκταση της γυναικείας φύσης και θεσμοθέτηση της ένταξης της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα, θα μετατραπεί κατ' αυτό τον τρόπο σε εργαλείο παρέμβασης στο δημόσιο χώρο.

Σχηματικά, μπορούμε να διακρίνουμε

Μαθήτρες του Παρθενγωγυγιών Διδών Τριανταφυλλίδου, στην Αθήνα (ΕΛΙΑ).

³⁰ Βλ. τα σχόλια στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», περ. *Ο Νουμάς*, τχ. 90, 4. 4. 1904, τχ. 91, 11.4.1904, καθώς και το άρθρο του Κ. Παρορίτη «Το δασκαλοπάζαρο», *Ο Νουμάς*, τχ. 90, 4. 4. 1904.

Μαθήτριες του «Πρώτνου Ελληνικού
Παρθενγωγείου Δίδων Τριανταφυλλίδου» το 1906
(ΕΛΙΑ).

δύο βασικές τάσεις: η πολιτεία και οι άνδρες παιδαγωγοί τάσσονται υπέρ μιας διαφοροποιημένης γυναικείας εκπαίδευσης, με προσανατολισμό τη μητέρα - οικοδέσποινα, ενώ οι ίδιες οι γυναίκες που διεκδικούν τα δικαιώματά τους απορρίπτουν την κατεύθυνση αυτή επιδιώκοντας εκπαίδευση που θα εξασφαλίζει επαγγελματικά εφόδια, συνδυάζοντας, και εν μέρει υπερβαίνοντας, την αντίληψη των «γυναικείων καθηκόντων»³¹.

Τα νομοσχέδια Στάη του 1908 εκφράζουν μια συνολικότερη αντίληψη σε σχέση με τα αντίστοιχα του 19ου αιώνα, των υπουργών Μίληση (1877) και Θεοτόκη (1889), όπου έχουν τεθεί οι βάσεις του σχετικού προβληματισμού. Στην εισηγητική έκθεση, το 1908, θα τονισθούν οι κοινωνικοί λόγοι που επιβάλλουν την εκπαίδευση των γυναικών.

Για την αντιμετώπιση του «υπερπλεονασμού των επιδιωκουσών το διδασκαλικόν στάδιον νεανίδων» –μοναδικό επάγγελμα στο οποίο είναι προσανατολισμένη η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών– προτείνεται ένα συνολικό σχέδιο με σαφή ταξική διαφοροποίηση. «Διά τὰς κόρας τῶν ἀγροτῶν ἐκρίθη ἐπαρκὴς ἡ ἐξαιτὴς δημοτικὴ ἐκπαίδευση», ενώ «διὰ τὰς κόρας τῶν ἀστῶν, μετὰ τὴν ἐκ

τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀποφοίτησιν, πολλὰ ὁδοὶ ἀνοίγονται πρὸς ἐκλογὴν»: προβλέπεται η δυνατότητα γυμνασιακῶν σπουδῶν που θα τις προετοιμάζει για το Πανεπιστήμιο. Στην εισηγητική έκθεση τονίζεται³²:

«Τὸ ζήτημα τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσέως ἐπασχολεῖ τὸν ἀπανταχοῦ πεπολιτισμένον κόσμον [...]. Ἄλλὰ καὶ αἱ Κυβερνήσεις πολλοῦ σοβαρώτατα σκέπτονται περὶ αὐτοῦ, καθ' ὅσον παροξυνόμενον ἤρchiσε νὰ προσλαμβάνη χαρακτήρα ὄχι ἀπλῶς ἐκπαιδευτικοῦ ζητήματος, ἀλλὰ κοινωνικοῦ [...].

Ἄλλὰ τί ἄλλο μαρτυρεῖ τοῦτο ἢ ὅτι ὑπάρχουσι 400 μεμορφωμέναί κόραι ἑλληνικῶν οικογενειῶν κατ' ἔτος ἔχουσαι ἀνάγκην ἐργασίας διὰ τὴν ζήσωσιν; Πῶς δὲ θὰ ἦτο δυνατόν ἢ Πολιτεία νὰ περιορίσῃ ἐξ ἐπιβεβλημένης ἀνάγκης καὶ ἐκ λόγων ἐκπαιδευτικῆς τάσεως τὸν ἀριθμὸν τοῦτον κατὰ τὰ ἐννέα δέκατα χωρὶς νὰ φέρῃ κοινωνικὸν κλονισμὸν ἐκ τῆς ἀποτόμου ἀνακοπῆς τοῦ χειμάρρου αὐτοῦ τῆς γυναικείας φιλεργίας; Ἐπρεπε συγχρόνως νὰ ληφθῇ μέριμνα περὶ ἐξευρέσεως καὶ ἄλλων σταδίων ἐργασίας διὰ τὰς γυναῖκας τὰς τυχοῦσας εὐρείας διανοητικῆς παιδείσεως, ἔπρεπε δὲ προσέτι καὶ ἀπὸ τῶν κατωτέρων βαθμίδων τῆς ἐκπαι-

³¹ Βλ., συνολικά για τη γυναικεία εκπαίδευση, Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των γυναικών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ἐνα ἀνθολόγιο, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελένη Ελεγγίτου, *Η εκπαίδευση «εις τὰ του οἴκου» καὶ τὰ γυναικεία καθήκοντα. Ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἕως τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987· καὶ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιῶν στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986.

³² Παράρτημα τῆς Εφημερίδος [τῶν Συνζητήσεων] τῆς Βουλῆς, σύνδοδος γ', περίοδος ιη', Αθήνα 1908 (=Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των γυναικών...*, ὁ.π., σ. 588).

δευτικής κλίμακος να συγκρατηθῶσιν ἀπὸ τῆς πρὸς τὰ ἄνω ὀρμῆς αἱ στερούμεναι ἐπαρκῶν ἐφοδίων διὰ τοῦ ἀνοιγματος πλαγίων θυρῶν πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον τῆς ἐντίμου ἐργασίας».

4. Από το κίνημα στο Γουδί μέχρι την πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου

Το βραχύ διάστημα από τον Αύγουστο του 1909, ὁπότε ἐκδηλώνεται τὸ κίνημα τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου, μέχρι τὸν Οκτώβριο τοῦ 1910 που ὀρκίζεται ἡ πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου, μὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕνα εἶδος γέφυρας μεταξύ τῆς προηγούμενης καὶ τῆς ἐπόμενης περιόδου, γιὰ τὰ διαδραματιζόμενα στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης: τὸ διάστημα αὐτὸ βρίσκουν τὴ νομοθετικὴ τους ὁλοκλήρωση μὴ σειρὰ θεμάτων, οἱ βάσεις τῶν ὁποίων ἔχουν μπει τὰ προηγούμενα χρόνια, μὲ κυριότερο τὴν παιδαγωγικὴ μὲρφοση δασκάλων καὶ καθηγητῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, καινούργια ζητήματα που τίθενται, ὅπως τὰ πανεπιστημιακά, θὰ παραμείνουν ἀνοιχτά καὶ θὰ προωθηθοῦν τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια

ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῶν Φιλελευθέρων.

Τὰ ἐκπαιδευτικὰ δὲν συγκρατῶνται ἀνάμεσα στὰ κύρια αἰτήματα τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου· ἡ ἐκπαίδευση μᾶλλον συναθροίζεται καὶ αὐτὴ μαζί μὲ ἄλλους τομείς τοῦ δημόσιου βίου, που χρῆζουν «ἀνορθώσεως», χωρὶς κάποια ἰδιαίτερη ὀπτική ἢ ἀντίληψη γι' αὐτήν.

Στὴ διακήρυξη «Πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα, τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν», που δημοσιεύεται στὶς ἐφημερίδες τῆς 15ης Αὐγούστου 1909, ἡ σύντομη ἀναφορά στὴν ἐκπαίδευση θυμίζει ὡς ἀπόηχος κάτι ἀπὸ τὶς κριτικὲς τοῦ προηγούμενου διαστήματος. Τὸ σχετικὸ αἶτημα πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν γενικῶν καὶ γενικόλογων διακηρύξεων τῶν κινήματιν περὶ «ἀνορθώσεως» καὶ καθάρσεως. Τὰ συμφραζόμενα εἶναι ἀποκαλυπτικά:

«Ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ποθεῖ ὅπως ἡ Θρησκεία μας ὑψωθῆ εἰς τὸν ἐμπρέποντα ἱερὸν προορισμὸν τῆς, ὅπως ἡ Διοίκησις τῆς Χώρας καταστῆ χρηστὴ καὶ ἔντιμος, ὅπως ἡ Δικαιοσύνη ἀπονέμηται ταχέως μετ' ἀμεροληψίας καὶ ἰσότητος πρὸς ἅπαντας ἐν γένει τοὺς πολίτας ἀδιακρίτως τάξεως, ὅπως ἡ Ἐκπαίδευσις τοῦ Λαοῦ καταστῆ λυσιτελεῖς διὰ τὸν

Μάθημα ιστορίας στο Αρσάκειον Γυμνάσιον Θεσσαλονίκης, περί το 1910 (Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως, «Στατιστικὴ τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσεως 1910-1911», Ἀθῆνα 1912 - Συλλογὴ Ἀλέξη Δημαρά).

πρακτικὸν βίον καὶ τὰς στρατιωτικὰς ἀνάγκας τῆς Χώρας, ὅπως ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καὶ ἡ παρουσία τῶν πολιτῶν ἐξασφαλισθῶσιν, καὶ τέλος ὅπως τὰ οἰκονομικὰ ἀνορθωθῶσιν, λαμβανομένων τῶν ἀπαιτουμένων μέτρων πρὸς λελογισμένην διαρρῦθμιν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ Κράτους, ὥστε ἀφ' ἐνὸς μὲν. ὁ

Εικ. (δεξ.): Οι εκκαθαρίσεις στο Πανεπιστήμιο το έτος 1910 θα απασχολήσουν έντονα τη Βουλή, τον Τύπο και την πανεπιστημιακή κοινότητα, μέχρι και το καλοκαίρι του 1911, οπότε και το ζήτημα λύνεται με το νόμο που προβλέπει την επαναφορά των απολυθέντων (Σύλλογή Αλέξη Δημαρά).

Εικ. (κάτω): Το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης (Υπουργείον των Εκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, «Στατιστικὴ τῆς δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911», Αθήνα 1912 - Σύλλογή Αλέξη Δημαρά).

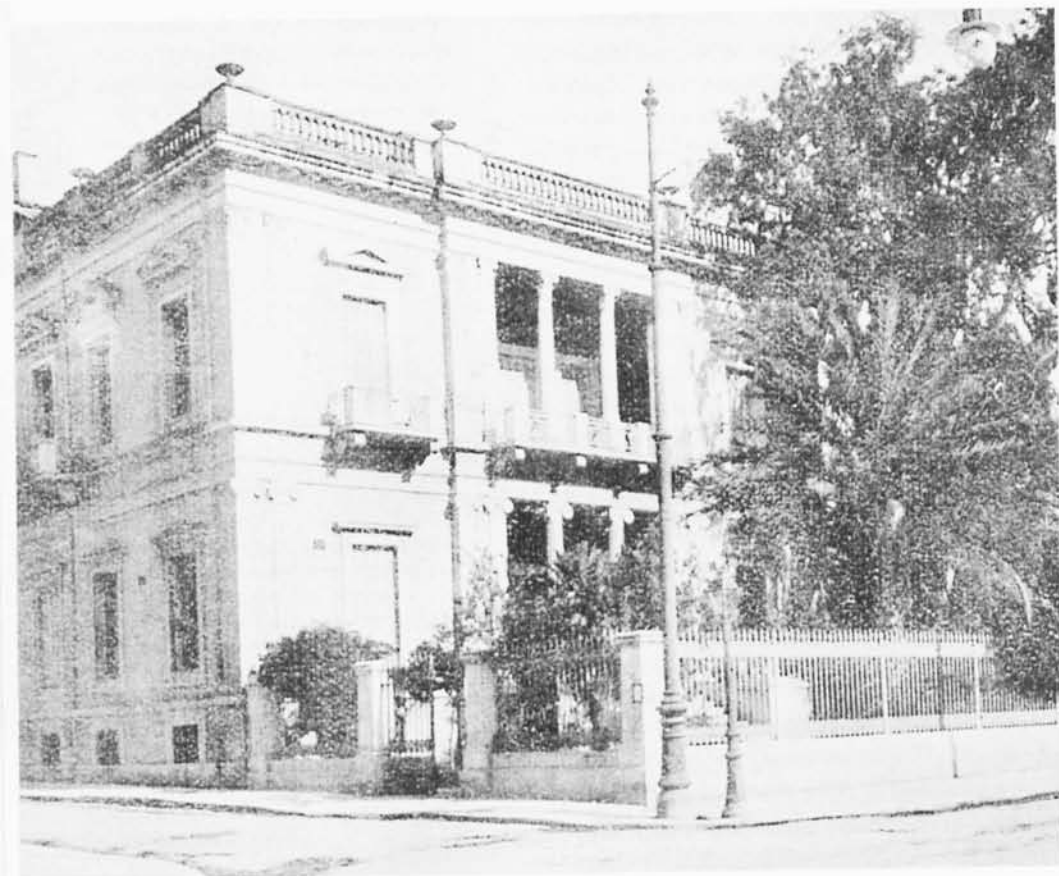
σχεδὸν πενόμενος Ἑλληνικὸς λαὸς ν' ἀνακουφιθῆ ἐκ τῶν ἐπαχθῶν φόρων, οὐς ἤδη καταβάλλει καὶ οἷτινες ἀσπλάγχχνως καταπαταλῶνται πρὸς διατήρησιν πολυτελῶν καὶ περιττῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ὑπαλλήλων χάριν τῆς ἀπαισίας συναλλαγῆς [...].

Ἡ διακήρυξη για την «ανόρθωση» της εκπαίδευσης υλοποιείται με συγκεκριμένα μέτρα από τις δύο κυβερνήσεις που αναλαμβάνουν μετά το κίνημα στο Γουδί. Το φθινόπωρο του 1909, ο Π. Ζαΐμης, υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, καταθέτει σειρά νομοσχεδίων που αφορούν τη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση, την παιδαγωγική μόρφωση των λειτουργῶν της μέσης βαθμίδας, το Διδασκαλείο της Αθήνας, τους καθηγητές του Πανεπιστημίου, τη διοίκηση και εποπτεία της μέσης εκπαίδευσης.

Στις 18 Ιανουαρίου 1910 ορκίζεται νέα κυβέρνηση υπό το Στέφανο Δραγούμη και το Φεβρουάριο ο υπουργός Παιδείας Ανδρέας Παναγιωτόπουλος (παλιό μέλος της πολιτικής ομάδας των «Ιαπόνων», όπως και ο πρωθυπουργός) καταθέτει νέα δέσμη νομοσχεδίων· στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για τα νομοσχέδια του 1909, με μικρές τροποποιήσεις.

Βασική μέριμνα, πέρα από την προσπάθεια για πρακτικότερο προσανατολισμό των σπουδῶν, είναι ο έλεγχος και ο περιορισμός του αριθμού σχολείων και μαθητῶν. Τίθενται φραγμοί στην ίδρυση νέων δημοτικῶν σχολείων, που δεν πληροῦν τις αναγκαίες οικονομικές προϋποθέσεις, και ελαττώνεται ο αριθμός των ελληνικῶν σχολείων. Ἡ μείωση του αριθμοῦ των ελληνικῶν συνδυάζει την εξοικονόμηση πόρων με την «ἐπίσχεση» του πλῆθους εκείνων «οἷτινες προωιότερον ὄφειλον καὶ δι' ἑαυτοὺς καὶ διὰ τὴν κοινωvίαν καὶ διὰ τὴν πολιτείαν νὰ καταστῶσι στοιχεῖα παραγωγῆς».

Ο περιορισμός των εκπαιδευτικῶν δαπανῶν, που αποτέλεσε μέλημα των κυβερνήσεων από τις αρχές του αἰώνα, στην παρούσα συγκυρία πρέπει να συσχετισθῆ με τα ελαττωμένα κονδύλια για την παιδεία στον προϋπολογισμό και την αγωνιώδη προσπάθεια της κυβέρνησης, και ιδιαίτερα του υπουργού Οικονομικῶν και ισχυροῦ ἀνδρα αὐτῆς, Αθανασίου Ευταξία, για εξοικονόμηση πόρων. Από το σύνολο της νομοθετικῆς δραστηριότητας του 1909-1910 πρέπει, τέλος, να ἐπισημανθῆ ιδιαίτερα ο νόμος ΓΨΙΗ', με τον οποίο ιδρύεται στην Αθήνα το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης· με αὐτὸν ἡ εκπαίδευση, καὶ συνακόλουθα ο έλεγχος, του προσωπικοῦ της μέσης βαθμίδας συστηματοποιείται καὶ αποκτά θεσμική μορφή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΥΠΟΥΡΓΟΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, 1900-1920

κυβέρνηση	υπουργός παιδείας	διάρκεια υπουργίας
Γ. Θεοτόκη	Αθ. Ευταξίας Γ. Θεοτόκης (π)* Σπ. Στάης	2.4.1899- 14.3.1900 14.3.1900-27.5.1900 27.5.1900-12.11.1901
Α. Ζαΐμη	Α. Μομφερράτος	12.11.1901-24.11.1902
Θ. Δηλιγιάννη	Α. Ρώμας	24.11.1902-14.6.1903
Γ. Θεοτόκη	Κ. Α. Λομβάρδος	14.6.1903-28.6.1903
Δ. Ράλλη	Θ. Φαρμακόπουλος	28.6.1903-6.12.1903
Γ. Θεοτόκη	Σπ. Στάης Α. Σιμόπουλος (π) Κ.Α. Λομβάρδος	6.12.1903-18.6.1904 18.6.1904-28.6.1904 28.6.1904-16.12.1904
Θ. Δηλιγιάννη	Κ. Καραπάνος	16.12.1904-9.6.1905
Δ. Ράλλη	Λ. Καλλιφρονάς	9.6.1905-8.12.1905
Γ. Θεοτόκη	Α. Στεφανόπουλος Σπ. Στάης	8.12.1905-21.6.1908 21.6.1908-7.7.1909
Δ. Ράλλη	Κ. Γεροκωστόπουλος Ν. Τριανταφυλλάκος (π)	7.7.1909-15.8.1909 15.8.1909-17.8.1909
Κ. Μαυρομιχάλη	Π. Ζαΐμης	17.8.1909-18.1.1910
Στ. Δραγούμη	Α. Παναγιωτόπουλος	18.1.1910-6.10.1910
Ελ. Βενιζέλου	Α. Αλεξανδρής Ιω. Τσιριμώκος	6.10.1910-31.5.1912 31.5.1912-25.2.1915
Δ. Γούναρης	Χ. Βοζίκης	25.2.1915-10.8.1915
Ελ. Βενιζέλου	Ιω. Τσιριμώκος	10.8.1915-24.9.1915
Α. Ζαΐμη	Γ. Θεοτόκης (π)	24.9.1915-25.10.1915
Σ. Σκουλούδη	Γ. Θεοτόκης (π) Α. Μιχελιδάκης	25.10.1915-29.10.1915 29.10.1915-9.6.1916
Α. Ζαΐμη	Κ. Λιδωρίκης	9.6.1916-3.9.1916
Ν. Καλογερόπουλου	Α. Κανάρης	3.9.1916-27.9.1916
Σ. Λάμπρου	Σ. Λάμπρος	27.9.1916-21.4.1917
Α. Ζαΐμη	Δ. Αιγινήτης	21.4.1917-14.6.1917
Ελ. Βενιζέλου	Δ. Δίγκας	14.6.1917-29.9.1920
	Κ. Ρακτιβάν (π)	29.9.1920-4.11.1920
Δ. Ράλλη	Θ. Ζαΐμης	4.11.1920-24.1.1921

Πηγές: 1) Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982, σ. 414.
2) Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος Β', Αθήνα, Ερμής, 1974, σ. 312 κ.ε.
3) Τα σχετικά φύλλα της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*.

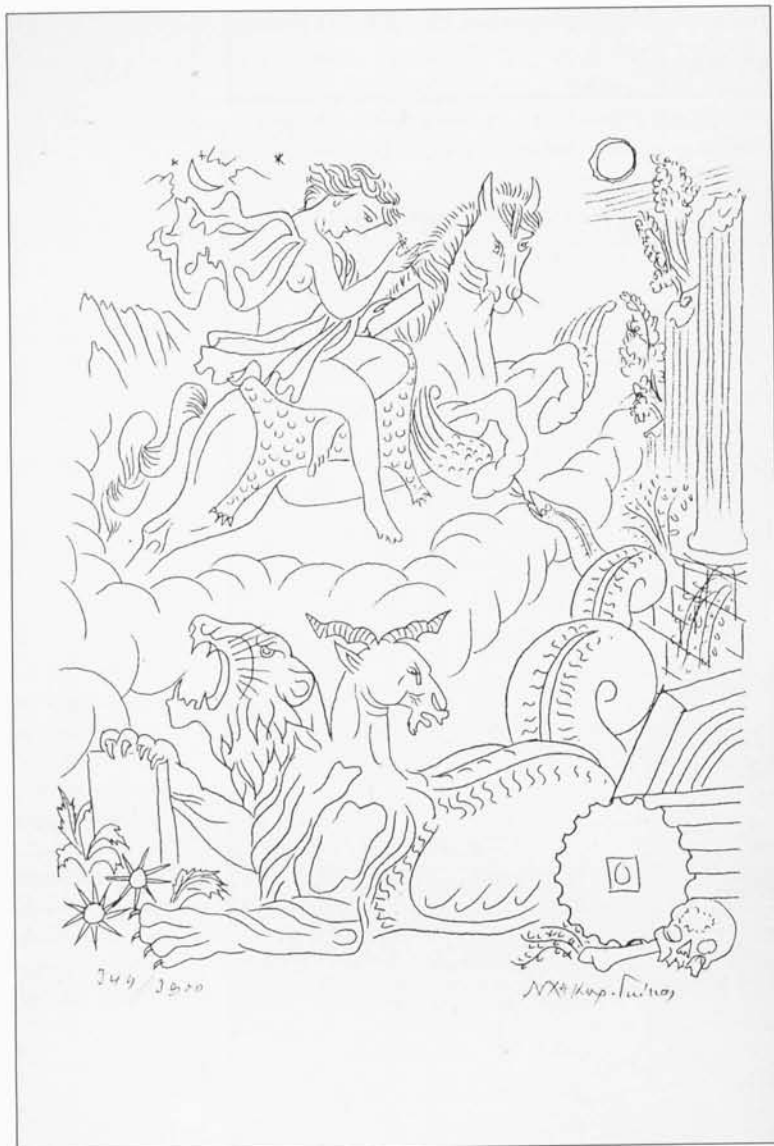
* Το (π) σημαίνει προσωρινός

Οι εκκαθαρίσεις του 1910 στο Πανεπιστήμιο

Τα ζητήματα στα οποία διαπιστώνεται η μεγαλύτερη κινητικότητα αυτό το διάστη-

μα, από όλον το χώρο της εκπαίδευσης, είναι τα πανεπιστημιακά.

Τρία επιμέρους νομοσχέδια συγχωνεύονται από τον Α. Παναγιωτόπουλο, το Φεβρουάριο του 1910, σε έναν «οργανικό νόμο» για το Πανεπιστήμιο, ο οποίος δεν θα

«Ο θρίαμβος του Δημοτικισμού». Αλληγορικό σχέδιο του Νίκου Χατζηκρισιάνου-Γκίκα, δημοσιευμένο στο αφιέρωμα του περιοδικού «Νέα Εστία» στο δημοτικισμό («Νέα Εστία», τόμος κβ', 1939).

προλάβει να συζητηθεί από τη Βουλή, πριν τη διάλυσή της, τον Ιούνιο του ίδιου έτους.

Η πιο σημαντική όμως παρέμβαση της κυβέρνησης στην ανώτατη βαθίδα πραγματοποιείται με το νόμο «ΓΨΛΑ΄ του 1910 «Περί εκκαθάρισεως του Εθνικού Πανεπιστημίου». Η «εκκαθάριση» των δημοσίων υπηρεσιών αποτελεί ένα από τα βασικά αιτήματα για τα οποία ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος πιέζει την κυβέρνηση, με σκοπό την κατάργηση της «απαισίας συναλλαγής» και την πάταξη της διαφθοράς. Οι δηλώσεις του πρωθυπουργού Στ. Δραγούμη είναι ενδεικτικές του συνολικότερου πνεύματος:

«Οί άνίκανοι, οί μη έπαρκείς, οί δ' οίονδηποτε λόγον κατηγορούμενοι λειτουργοί τών διαφόρων υπηρεσιών του Κράτους, θέλουν απομακρυνθεί τής ενεργου ήπηρεσίας, διατηρουμένων μόνον τών ήθικώς άμείπτων και έχόντων όλα τά απαιτούμενα υπό του Νόμου προσόντα. Προκειμένου έξ άλλου νά πληρωθούν αί κενωθησόμεναι θέσεις θά καταβληθί

πάσα προσπάθεια ήμών όπως προηγηθούν οί καλλίτεροι και άκεραιότεροι»³³.

Οι απολύσεις συναντούν την έντονη αντίδραση του καθηγητικού σώματος, αλλά η κυβέρνηση δε θα υποχωρήσει. Με ομόφωνη απόφαση του υπουργικού Συμβουλίου, στις 12 Ιουλίου, απολύονται 20 καθηγητές σε σύνολο 57. Αν εξαιρέσουμε τη Θεολογική, από την οποία δεν απολύεται κανείς, στις υπόλοιπες σχολές διατηρούνται στη θέση τους περίπου οι μισοί.

Το θέμα θα απασχολήσει έντονα το Πανεπιστήμιο, τον Τύπο, τη Βουλή και την κοινή γνώμη για έναν περίπου χρόνο, μέχρι το καλοκαίρι του 1911, οπότε, παρά τις σοβαρές αντιδράσεις, λύεται συμβιβαστικά: στη συζήτηση των πανεπιστημιακών νομοσχεδίων, 190 βουλευτές, βενιζελικοί και μη, καταθέτουν τροπολογία, που ψηφίζεται ως χωριστός νόμος, για την επαναφορά των απολυθέντων καθηγητών. Τέλος, το 1912 με νέο νόμο δίνεται η δυνατότητα οι απολυθέντες να επανοδιορισθούν απευθείας από την κυβέρνηση³⁴.

5. Η διαμάχη για τη γλώσσα και το κίνημα του δημοτικισμού

Τελευταίο, αλλά ασφαλώς όχι και έσχατο ζήτημα, ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, είναι το γλωσσικό· μια διαμάχη με μακρά προϊστορία, η οποία αναδεικνύεται, τα χρόνια αυτά, στο προσκήνιο και θα κυριαρχήσει έκτοτε στο χώρο της εκπαίδευσης αλλά και γενικότερα στο δημόσιο βίο. Και όταν μιλάμε, ειδικότερα, για την ελληνική εκπαίδευση, η αναφορά στο γλωσσικό, και ιδίως στη δημοτικιστική κίνηση, αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο, καθώς ο δημοτικισμός, τα χρόνια αυτά, θα συνδεθεί με την εκπαίδευση με ένα διπλό δεσμό.

Αφενός, ο δημοτικισμός, κίνημα με πολύ παλαιότερες ρίζες (μπορούμε να προσδιορίσουμε την πρώτη εκδήλωσή του με μορφή ιδεολογικού κινήματος γύρω στα 1880, με φορέα τη λογοτεχνική «γενιά του '80»), θα επικεντρώσει τη δραστηριότητά του στην εκπαίδευση, προσλαμβάνοντας πλέον τη μορφή του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού».

Αφετέρου, οι συζητήσεις πάνω στην εκπαίδευση θα εντοπισθούν, με διάφορες μορφές, στο ζήτημα της γλώσσας. Η σχολική γλώσσα αποτελεί το επίμαχο πεδίο στο οποίο εκδιπλώνονται αντιπαράθεσεις για το περιεχόμενο της διδασκαλίας, το πρόγραμμα, τις

³³ Συνέντευξη του Στ. Δραγούμη, στις 19 Μαρτίου 1910, στην εφημερίδα Χρόνος, που έχει χαρακτηριστεί ως ημιπίσημο όργανο του Στρατιωτικού Συνδέσμου.

³⁴ Βλ., για τις εκκαθαρίσεις, Άννη Βρυχέα - Κώστας Γαβρόγλου, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης, 1911-1981*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1982, σ. 17-20.

διδασκτικές μεθόδους, το σκοπό και τον προανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος, εν τέλει.

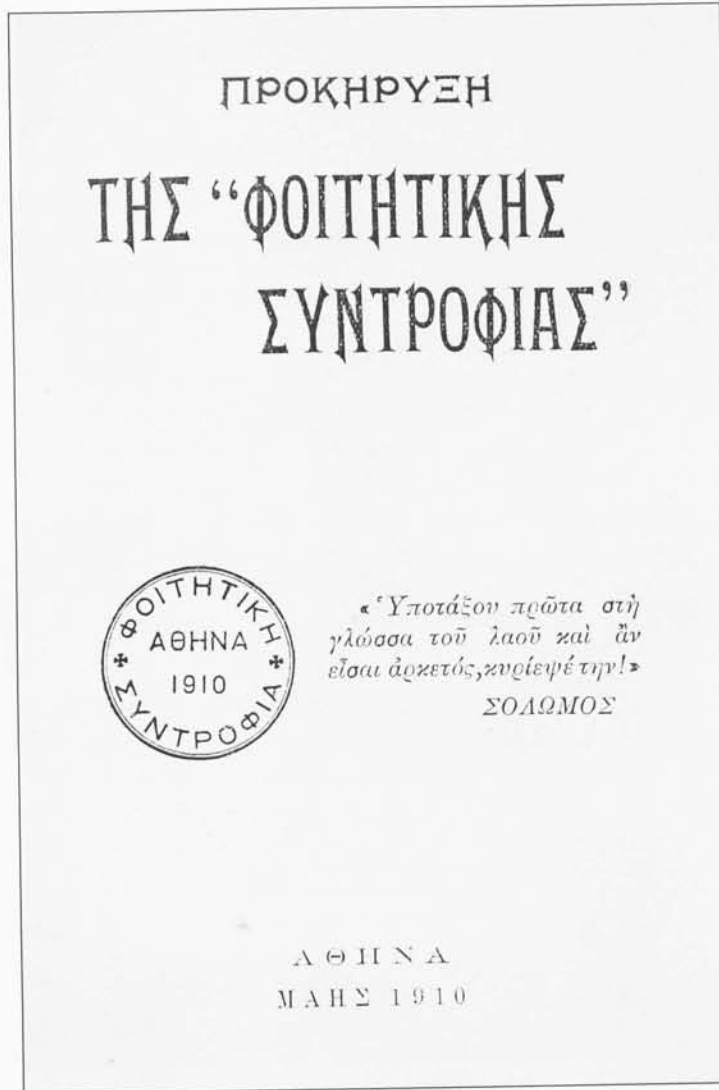
Έτσι, εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρύθμιση συνδέονται πλέον αναπόσπαστα: η εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων και παιδαγωγικών αντιλήψεων, η μόρφωση των παιδιών του λαού, το «λαϊκό σχολείο» και όλα τα παρόμοια αιτήματα προϋποθέτουν, πρώτα απ' όλα, την καθιέρωση της γλώσσας του λαού, της δημοτικής, που αποτελεί το «εργαλείο» με το οποίο θα επιτευχθούν οι στόχοι. Η αλλαγή της σχολικής γλώσσας, από την άλλη πλευρά, συμπορεύεται με ένα ευρύτερο ρεύμα αντιλήψεων για την παιδεία και την κοινωνία.

Η εποχή των συλλογικών προσπαθειών

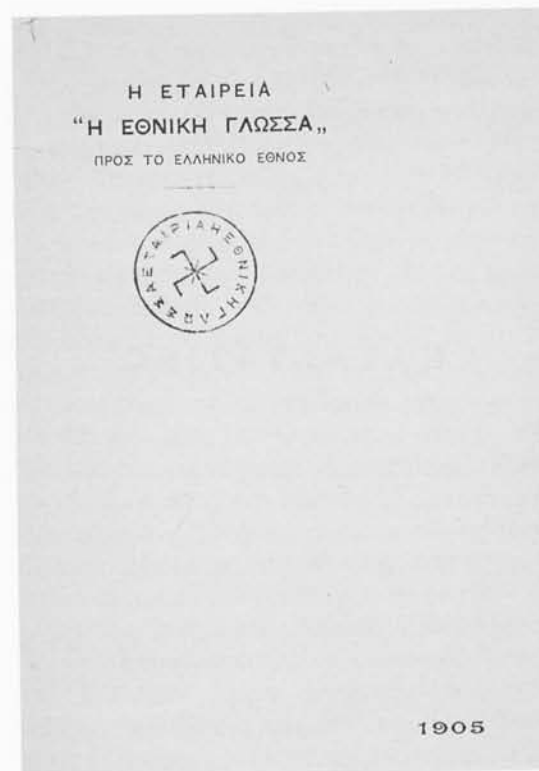
Η εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα», που ιδρύεται στην Αθήνα το Νοέμβριο του 1904, αποτελεί μία από τις πρώτες συλλογικές δημοτικιστικές προσπάθειες. Ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη συναντάμε τους Κ. Χατζόπουλο, Λ. Πορφύρα, Μ. Μαλακάση, Κ. Παλαμά, Γρ. Ξενόπουλο, Ζ. Παπαντωνίου, Ελ. Γιαννίδη, Α. Καρκαβίτσα, Μ. Τσιριμώκο, Ι. Δραγούμη, Κ. Μάνο. Το σωματείο θα διαλυθεί τον επόμενο χρόνο, πολλά από τα μέλη της όμως θα τα συναντήσουμε στις μεταγενέστερες δημοτικιστικές κινήσεις.

Τα επόμενα χρόνια, μια σειρά ενώσεις, σωματεία και έντυπα των δημοτικιστών θα κάνουν την εμφάνισή τους, εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους: ο κύκλος γύρω από το περιοδικό *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας (1904), το «Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας» (Κωνσταντινούπολη, 1905), ο «Σύλλογος για την εθνική γλώσσα Σολωμός» (Χανιά, 1909), ο «Σύλλογος δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης» (Ηράκλειο, 1909), η «Φοιτητική Συντροφιά» (Αθήνα, 1910), ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» (Αθήνα, 1910), ο σύλλογος «Η Τέχνη» (Κωνσταντινούπολη, 1908), το «Προοδευτικό Κέντρο» (Κωνσταντινούπολη, 1912).

Το «Εργατικό Κέντρο Βόλου» και η «Κοινωνιολογική Εταιρεία», που ιδρύονται το 1908, αποτελούν κινήσεις με ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, συνδέονται όμως στενά με το δημοτικιστικό κίνημα και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Στο πρόγραμμα μάλιστα του «Λαϊκού Κόμματος», που δημιουργείται από την «Κοινωνιολογική Εταιρεία» το 1910, εκτός από την υιοθέτηση της δημοτικής, συναντάμε ένα συνολικότερο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα για την εκπαίδευση.

Προκήρυξη της «Φοιτητικής Συντροφιάς», το Μάη του 1910 (Ιδιωτική συλλογή).

Το εξώφυλλο της διακήρυξης «Προς το ελληνικό έθνος» της εταιρείας «Η Εθνική Γλώσσα», που ιδρύεται στην Αθήνα το 1904, αποτελώντας μια από τις πρώτες συλλογικές δημοτικιστικές προσπάθειες (Ιδιωτική συλλογή).

Το «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» του Βόλου αποτελεί την πρώτη απόπειρα σύνδεσης δημοτικισμού και εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης σε πρακτικό επίπεδο.

Εικ. (άνω): Περίπατος μαθηριών του σχολείου με τον Αλέξανδρο Δελμούζο (Χ. Χαρίτος, «Το Παρθεναγωγείο του Βόλου», Αθήνα ΙΑΕΝ 1989· το πρωτότυπο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμφισσας).

Εικ. (δεξ.): Το Καταστατικό του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το υπογράφουν μια σειρά γνωστοί δημοτικιστές που είχαν συμμετάσχει και σε προηγούμενες συλλογικές προσπάθειες (Ιδρυτική συνέλευση).

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ

ΑΘΗΝΑ
1910

Το «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο», που ιδρύεται, με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο το 1908, στο Βόλο –ο τόπος δεν είναι τυχαίος: ένα αστικό κέντρο με έντονη οικονομική ανάπτυξη, όπου το εργατικό κίνημα κάνει τα πρώτα του δυναμικά βήματα– έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς θα αποτελέσει την πρώτη απόπειρα σύνδεσης δημοτικισμού και εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης σε πρακτικό επίπεδο.

Ο Νουμάς του Δημήτρη Ταγκόπουλου, «έφημερίς πολιτική - κοινωνική - φιλολογική, έκδομένη κατά Πέμπτην και Κυριακήν», το πρώτο φύλλο του οποίου κυκλοφορεί στις 2 Ιανουαρίου 1903, ενώ εκκινεί από θέσεις γλωσσικά μετριοπαθείς κλίνοντας σε μια μικτή γλώσσα, σε λιγότερο από ένα χρόνο θα προσχωρήσει απόλυτα στο δημοτικισμό, θα ταυτισθεί μάλιστα με την ψυχαρακή ορθοδοξία: «Είδικόν δημοσιογραφικόν ὄργανον τῆς ψυχαρείου αἵρέσεως» τον αποκαλεί, το 1905, ένας από τους επιφανείς αντιπάλους του δημοτικισμού, ο καθηγητής Ανδρέας Σκιάς. Ταυτόχρονα όμως

ο *Νουμάς*, ο οποίος στη διάρκεια της ζωής του γνωρίζει αρκετές ιδεολογικές μετατοπίσεις, θα καταφέρει να αποτελέσει, την πρώτη δεκαετία του 20ού αι., σημείο αναφοράς για όλον το δημοτικιστικό χώρο και όργανο έκφρασης των ποικίλων τάσεων και συνιστώσών του.

...

Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση, σημασία έχει να συγκρατήσουμε αυτό καθαυτό το γεγονός της ίδρυσης σωματείων και άλλων ανάλογων κινήσεων: είναι η εποχή που το δημοτικιστικό κίνημα προσλαμβάνει συλλογική μορφή, αποκτώντας πολιτική συγκρότηση και ταυτότητα, αρκετά μακριά από τους ποικίλους συλλόγους και τη «συλλογομανία» του προηγούμενου αιώνα.

Προς το τέλος της δεκαετίας, η ανάγκη της πολιτικής απεύθυνσης και παρέμβασης συνειδητοποιείται ολοένα και περισσότερο στους κύκλους των δημοτικιστών. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης μιλά για τη «ζύμωση» του δημοτικισμού μαζί με «ένα φιλελεύθερο πολιτικό κόμμα» όταν θα προκύψει, ενώ ο Δ. Ταγκόπουλος γράφει στο *Νουμά*, στις 13 Σεπτεμβρίου 1909:

«Κι ένα άλλο άκωμα έπρεπε να κάνουμε σήμερα έμεις οι δημοτικιστάδες. Να σχηματίσουμε σύλλογο, να οργανωθούμε σε κόμμα, πολιτικοκοινωνικό πιά κι όχι φιλολογικό, και να πασκίσουμε με κάθε μέσο ν' άκουστέι ή γνώμη μας. Σήμερα περισσότερο από άλλη φορά έχουμε χρέος να δουλέψουμε γερά και συστηματικά.»

Ταυτόχρονα, η σημασία που αποδίδεται στο σχολείο, και κυρίως στο δημοτικό, ως πεδίο δράσης από όπου πρέπει να εκκινήσουν οι προσπάθειες, αυξάνεται ολοένα και περισσότερο. Στον εκδοτικό χώρο, το βιβλίο το οποίο σηματοδοτεί την έναρξη της περιόδου του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού» είναι *Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, του κωνσταντινουπολίτη γιατρού Φώτη Φωτιάδη που εκδίδεται στην Αθήνα το 1902, με αφιέρωση στον Ψυχάρη. Τρία χρόνια αργότερα, στην Αθήνα και πάλι, κυκλοφορούν *Τα παλιά και τα καινούργια*, του Στέφανου Ραμά (ψευδώνυμο του Μάρκου Τσιριμώκου), έργο με το οποίο η στροφή προς την εκπαίδευση διαγράφεται ακόμα σαφέστερα. Το καθοριστικό βήμα όμως θα συντελεσθεί το 1910, στην Αθήνα, με την ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» με τον Όμιλο, κατά την έκφραση του Στρατή Σωμερίτη, «ό εκπαιδευτικός δημοτικισμός πήρε μορφή και υπόσταση».

Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος», 1910

Το φθινόπωρο του 1909 μια σειρά δημοτι-

ΑΡΙΘΜΟΣ Δ΄.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1911

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δήλωση του 'Εκπαιδευτικού 'Ομίλου	Σελ. 233
Στέφανου Ραμά.—'Απ' άρχομή τή μελέτη «'Εκπαιδευτικός 'Ομιλος και οι κίνηνοι τής καθάρσεως»	• 235
Α. Δελμούζου.—'Από τό κροσό Σχολείο	• 271
Α. Μπούτορα.—Μαθητολογία	• 293
Παιδαγωγική Φιλολογία	• 300
Περιεχόμενα του Πρώτου Τόμου	• 303

ΑΘΗΝΑ

ΓΡΑΦΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

ΟΔΟΣ ΛΕΚΑ 4

Τιμή κάθε αριθμού δραχμή 1,50.

κιστές, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν μετάσχει σε προηγούμενες συλλογικές κινήσεις, δραστηριοποιούνται για την ίδρυση του «Αδελφάτου της Αθήνας». Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, από την Ελβετία όπου βρίσκεται, συντάσσει ένα σχέδιο για τη νέα κίνηση, στο οποίο τονίζεται η ανάγκη προσεταιρισμού των δασκάλων και της κρατικής συνδρομής («ούτε έξω από το κράτος και χωρίς τη συνδρομή του, μπορεί να γίνει δουλειά μεγάλη και πλατειά»), ενώ το όλο γλωσσοεκπαιδευτικό εγχείρημα εγγράφεται στο πλαίσιο μιας συνολικότερης ανορθωτικής και αναγεννητικής προσπάθειας: «Γιὰ την δουλειά αυτή δέν άρκουñ οι μονωμένες ή ανεξάρτητες δυνάμεις μερικών. Πρόκειται για κάτι αρκετά μεγάλο. Να διορθωθῆ τὸ ρωμαϊκό: τουλάχιστον ὅσο διορθώνεται».

Την ίδια εποχή, στη Λειψία, ο Δημήτρης Γληνός, που βρίσκεται σε συνεννόηση με τον Τριανταφυλλίδη, σχεδιάζει μαζί το Σκληρό, την ίδρυση της «Φιλικής Προοδευτικής Εταιρείας».

Ο «γενάρης» του δημοτικισμού Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929) (ΕΛΙΑ).

«συβιβαστές». Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1924, όταν η ρήξη θα έχει γίνει πια οριστική, θα μιλήσει για τη «μικτή» και «μισή γλώσσα» του «Εκπαιδευτικού Ανεμόμλου». Προς το παρόν όμως, παραμένουν γέφυρες ανάμεσα στις δύο πλευρές και, παρά τις εκατέρωθεν αποστάσεις και δυσπιστίες, θα πρωτανεύσει η απόφαση για συνένωση των δυνάμεων.

Αναζητώντας την ερμηνεία στο κατά πόσον οι «Δελτίοι» υπήρξαν συμβιβαστές, γιατί απομακρύνονται από τον «ψυχαραισμό», θα δυσκολευτούμε να εντοπίσουμε την απάντηση στις διαφορετικές απόψεις τους για τη γλώσσα ή, ακόμα περισσότερο, σε γενικότερες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Η διαφορά στις ιεραρχήσεις και ο «συμβιβασμός» προκύπτει πρώτα και κύρια από την ίδια την πολιτικοποίηση του κινήματος και τα καθήκοντα που αυτή θέτει. Πρόκειται δηλαδή για κραδασμούς, προβλήματα και μετασχηματισμούς κατεχοχρήν πολιτικούς, που προκύπτουν κατά τη διαδικασία διατύπωσης και διεκδίκησης αιτημάτων, και τίθενται σχεδόν αναπόφευκτα από τη στιγμή που ο αγώνας περνάει από τη θεωρία στην πράξη:

«Η εργασία μας σκοπεύει νά στραφεί κυρίως στο εκπαιδευτικό ζήτημα και την έκδοση πρώτα πρώτα αλφαβηταρίου και αναγνωματάριου στη δημοτική με τις απαραίτητες δυστυχώς παραχωρήσεις για νά τραβήξωμε μαζί μας την κοινή γνώμη, ή οποία τελευταίως έχει πάθει μεγάλη νέκρα και, καθώς ξέρετε, αποκρούει τις υπερβολές», γράφει ο Δ. Πετροκόκκινος στο Φ. Φωτιάδη στις 5 Μαρτίου 1910.

...

Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος», την εποχή της δράσης του αλλά και μεταγενέστερα, περιβλήθηκε με ιδιαίτερη αίγλη, θεωρήθηκε από φίλους και αντιπάλους ως ο πρωταγωνιστής των μεταρρυθμίσεων στην ελληνική εκπαίδευση. Ωστόσο τα όσα γνωρίζουμε συγκεκριμένα για τον Όμιλο, και τη λειτουργία του είναι, στην πραγματικότητα, αρκετά λίγα. Παραμένουν, για παράδειγμα, ανοιχτά ζητήματα όπως ποια ήταν η πραγματική ζωή του Ομίλου, η καθημερινή του δραστηριότητα πέρα από τις «μεγάλες στιγμές» του, ποια υπήρξε, τέλος, η σχέση της ηγετικής τριανδρίας με τη συλλογικότητα του σωματείου: οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να προσγραφούν στη συλλογική προσπάθεια του Ομίλου ή αποτελούν κυρίως έργο των Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη, οι οποίοι για λόγους πολιτικής καλλιέργειών, έμμεσα και συστηματικά, την εικόνα ότι από πίσω υπάρχει ένα πολυάριθμο, μαχητικό και ισχυρό συλλογικό σώμα που τους στηρίζει;³⁵

Χάρη στον Αλέξη Δημαρά, διαθέτουμε σήμερα μια συγκεκριμένη εικόνα της φυσιογνωμίας του σωματείου και της ταυτότητας των μελών του, όπως αυτή προκύπτει από την επεξεργασία των καταλόγων του Ομίλου, τα χρόνια 1910-1927.

Έτσι, το μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, με την έννοια του μέσου όρου, ήταν «άντρας, γύρω στα 40 του χρόνια, Αθηναίος, ίσως εκπαιδευτικός (φιλόλογος της Μέσης ή δάσκαλος) που ασχολείται και με τη λογοτεχνία» και παρέμεινε στον Όμιλο ένα ως τέσσερα χρόνια. Ο Όμιλος υπήρξε κατεχοχρήν αθηναϊκό σωματείο με σαφείς φιλολογικές και λογοτεχνικές αποκλίσεις: οι εκπαιδευτικοί αποτελούν την πιο μεγάλη ομοιογενή ομάδα, αλλά δεν υπερβαίνουν το 40% του συνόλου των μελών. Ο φιλελεύθερος αστικός χαρακτήρας του Ομίλου επιβεβαιώνεται τόσο από συγκεκριμένα πρόσωπα με ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική ιστορία που υπήρξαν μέλη του, αλλά και από τη συγκριτικά αυξημένη συμμετοχή των γυναικών. Τέλος, τα περιεχόμενα του καταλόγου, με τα μικρά ποσοστά συμμετοχής στις συλλογικές διαδι-

³⁵ Στη δεύτερη εκτίμηση καταλήγει ο Αλέξης Δημαράς, ο οποίος διατυπώνει και τα ερωτήματα στην εργασία του *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη - περιγραφή - εκτιμήσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994, σ. 24 κ.ε.

«Στους δημοτικιστές», «Ο Νουμάς», 4 του Νοεμβρίου 1907. Η πρώτη παρέμβαση του Γ. Σκληρού στο διάλογο του «Νουμά» για το βιβλίο του.

Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ

Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΑΣ
ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1916

Στη μελέτη του «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας», ο Μ. Τριανταφυλλίδης θα συνοψίσει τα σχετικά επιχειρήματα υπέρ της δημοτικής, ως του μόνου αποτελεσματικού όπλου για την προώθηση των εθνικών συμφερόντων στη Μακεδονία.

κασίες, ενισχύουν την υπόθεση ότι η ένταξη είχε περισσότερο το χαρακτήρα ενίσχυσης του σωματείου παρά της ενεργού συμβολής σε μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

Τα αντιφατικά ιδεολογικά ρεύματα του δημοτικιστικού κινήματος

Ο δημοτικισμός δεν υπήρξε ένα ιδεολογικά ενιαίο ή συμπαγές κίνημα. Στους κόλπους του συνυπάρχουν φορείς αντίπαλων ιδεολογικο-πολιτικών απόψεων και κοσμοθεωριών, κάτι που γίνεται εμφανές από τις συλλογικές δραστηριότητες των δημοτικιστών και, κυρίως, μέσα από τα έντυπά τους.

Παρακολουθώντας την αρθρογραφία του *Νουμά*, την πρώτη δεκαετία της ύπαρξής του, παίρνουμε μια γεύση των αντικρουόμενων απόψεων και προσανατολισμών, καθώς στις σελίδες του συνυπάρχουν οι εκκλήσεις προς το βασιλιά, το ενδιαφέρον για τη ρωσική επανάσταση του 1905, ο θαυμασμός για τον Κάιζερ, ανησυχίες για την τύχη του ελληνισμού στη Μακεδονία, προτροπές για κάθαρση και εκκλήσεις προς το στρατό, μύδροι

εναντίον του πολιτικού κόσμου συλλήβδην και η θετική προβολή του «Πανεργατικού Συνεδρίου» του Βόλου. Μπορούμε, έτσι, να επαναλάβουμε την εύστοχη διατύπωση ότι «ό μελετητής που θα δοκίμαζε να τον χαρακτηρίσει θα έπρεπε να πει πώς πρόκειται για ένα έντυπο συγχρόνως φιλομοναρχικό, φιλοβενιζελικό, φιλοσοσιαλιστικό και εθνικιστικό»³⁶.

Ο μεγάλος διάλογος που ανοίγεται μέσα από τις στήλες του *Νουμά*, με αφετηρία την έκδοση, τον Ιούνιο του 1907, του βιβλίου *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γ. Σκληρού –βιβλίο-σταθμός για την ελληνική ιστορία των ιδεών, καθώς με αυτό εισάγονται στη χώρα μας μαρξιστικές αρχές ανάλυσης της ιστορίας και κοινωνίας– αποτελεί ένα πρόσφορο πεδίο παρατήρησης, καθώς εκεί εκτυλίσσονται οι αντιτιθέμενες φιλοσοφικές, πολιτικές και ιδεολογικές αντιλήψεις των δημοτικιστών.

Το βιβλίο του Γ. Σκληρού παρουσιάζεται από τον Αλέξανδρο Δελμούζο στις 19 Αυγούστου του 1907 και στη συζήτηση, που θα διαρκέσει μέχρι τον Ιούλιο του 1909, θα παρελάσουν ορισμένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα της νέας γενιάς του δημοτικισμού. Μεταξύ τους, ο Α. Δελμούζος, ο Μ. Τσιριμώκος, ο Μ. Ζαβιτσάνος, ο Π. Βλαστός, ο Ν. Γιαννιός, ο Ι. Δραγούμης, ο Κ. Χατζόπουλος και ο Φ. Πολίτης.

Οι βασικοί άξονες της συζήτησης είναι η σύνδεση του γλωσσικού ζητήματος με το κοινωνικό και ο ρόλος του δημοτικιστικού κινήματος στους κοινωνικούς και εθνικούς αγώνες. Η συζήτηση αναδεικνύει τον κοινωνικό προβληματισμό μέσα στους κόλπους των δημοτικιστών και φέρνει στην επιφάνεια την πρώτη σοσιαλιστική συσπείρωση ανάμεσά τους: «Υλιστικές έρμηνειες, εθνικιστικά κηρύγματα, σοσιαλιστικές αναλύσεις, φυλετικά γνωρίσματα, ταξικές προδοσίες του “έξω” ελληνισμού, ανάγκη άπελευθέρωσης των “αλύτρωτων”, νεανικοί ένθουσιασμοί και πικρίες, αίτήματα επανάστασης, απειλές επέμβασης του είσαγγελέα, προσωπικές αντιδικίες, όλα με άξονα τον δημοτικισμό και τις θέσεις του Σκληρού, διατυπώνονται άλλοτε με επιστημονική ψυχρότητα και άλλοτε με όξυτατη εμπάθεια»³⁷.

Δεν πρόκειται όμως για πανοπερμία ιδεών ή απλώς για συνάθροιση ατομικών περιπτώσεων, καθώς στο αδιευκρίνιστο και συγκεκριμένο ακόμη ιδεολογικό τοπίο έχουν ήδη εμφανισθεί οι πρώτες ομαδοποιήσεις. Στη συζήτηση του *Νουμά*, ξεχωρίζουν δύο βασικά ρεύματα: οι «νατσιοναλιστές» και οι «σοσιαλιστές» ή «σοσιαλιστάδες», όπως αποκαλούνται οι δυο πλευρές.

³⁶ Άννα Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα, ΕΕΦΣ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1977, σ. 94.

³⁷ Εμμανουήλ Μοσχονάς, «Ένας αιώνας δημοτικισμού. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις», εισαγωγή στον *Μπροσά* του Αλέξανδρου Πάλλη (επανεκδόση), Αθήνα, Ερμής, 1975. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις της Ρένας Σταυριδίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής, 1976, όπου παρατίθενται και τα άρθρα της συζήτησης στο *Νουμά*.

Εθνικισμός και δημοτικισμός: το γλωσσικό ζήτημα είναι εθνικό

Παρ' όλο που στην εξέλιξη της αντιπαράθεσης δημοτικιστών και «γλωσσαμυντόρων» η επίκληση του έθνους και η υπεράσπιση της εθνικής γλώσσας έχει προσγραφεί, κατά κύριο λόγο, στους δεύτερους, το εθνικό συμφέρον αποτέλεσε κεντρικό επιχείρημα και σημείο αναφοράς και για τις δύο πλευρές. Βασικό μέλημα των δημοτικιστών, ήδη από τις πρώτες εμφανίσεις του κινήματος – «*γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο. Νά πολεμᾷ κανείς για τὴν πατρίδα του ἢ για τὴν ἐθνικὴ τὴ γλῶσσα. ἕνας εἶναι ὁ ἄγωνας*», γράφει, ξεκινώντας το *Ταξίδι μου*, ο Ψυχάρης – και αργότερα ορίζοντας των προσπαθειών τους είναι το έθνος και η γλώσσα του.

Η επιβολή της δημοτικής αποτελεί «φάρμακο» για τα δεινά του έθνους, όπλο για την πρόοδο του ελληνισμού και βασική προϋπόθεση της ανόρθωσής του. Η καθαρεύουσα κατακρίνεται ως εθνικά ολέθρια, αφού αφήνει στην αμάθεια το μεγαλύτερο μέρος του λαού και οδηγεί τη χώρα στην αγλωσσία.

Προνομιακό πεδίο, όπου τα επιχειρήματα αυτά προβάλλονται με πειστικότητα, αποτελούν οι εκτός των συνόρων διεκδικούμενες από την Ελλάδα περιοχές, και κατεχοχὴν η Μακεδονία. Καθώς ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός κορυφώνεται, το θέμα της σχολικής γλώσσας τίθεται με οξύ τρόπο. Αν εντός του ελληνικού βασιλείου η καθαρεύουσα συνδέεται με την ημιμάθεια, τους σολοικισμούς, την απέχθεια των μαθητῶν στο σχολείο και άλλα οδυνηρά μεν αλλά όχι και ανίατα πάθη, στη Μακεδονία ο κίνδυνος για το «μέλλον της φυλής» είναι άμεσος, καθώς η ελληνική δεν είναι η μητρική γλώσσα για μεγάλα τμήματα των πληθυσμῶν.

Στη διακήρυξη «Προς το ελληνικό έθνος», της εταιρείας «Η Εθνική Γλώσσα», το 1905, συνοψίζονται με σαφήνεια τα σχετικά επιχειρήματα. Το απόσπασμα θα περιλάβει ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης στη μελέτη του *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, το 1916, με αφιέρωση στο βασιλιά Κωνσταντίνο. «*Η Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ Βασιλεὺς ἠδύοκῆσεν ὅπως ἀποδεχθῆ τὴν εἰς Αὐτὸν ἀφιέρωσιν*», όπως μαθαίνουμε από το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, όπου επίσης δημοσιεύεται η μελέτη:

«*Τὸ μεγάλο ὄπλο τοῦ ἔθνους σὴ Μακεδονία εἶναι τὸ σχολεῖο. [...] Γιὰ τὰ σχολεῖα ποὺ πρέπει νὰ σύρουν τόσους πληθυσμούς μικρῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, μέσα σὲ τέτοιον φυλετικὸν ἀγῶνα, ἡ ἐθνικὴ*

Ο Δημήτριος Τσακάλουπος (1867-1927)
(*Αρχείο προσπογραμῶν ΚΝΕ/ΕΙΕ*).

γλώσσα εἶν' ὁ δυνατότερος μαγνήτης. Στὰ νηπαγωγεῖα τῆς Μακεδονίας τὰ βουλγαρόφωνα ἑλληγόπουλα ὡς τὸ ἔτος 1900 δὲν ἐμάθαιναν οὔτε λέξη ἑλληνικὴ, γιατί οἱ δασκάλες τὰ ἔβαζαν νὰ διαβάσουν κείμενα τῆς ἄττικῆς ἢ τῆς καθαρεύουσας καὶ νὰ μαθαίνουν ἀπόξω κομμάτια ν' ἀπαγγέλουν. [...] Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τοὺς σλαβοφώνους καὶ βλαχοφώνους Ἑλληνες τῆς Μακεδονίας. Καὶ αὐτοὺς τοὺς χάνει τὸ γένος, γιατί τὸ σχολεῖο δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ τοὺς μεταβάλλῃ σ' ἑλληνοφώνους, ἀφοῦ τοὺς μαθαίνει γλώσσα νεκρὴ. Τὸ βουλγαρικό ὁμως σχολεῖο μπορεῖ νὰ τοὺς κἀνῃ βουλγαροφώνους, γιατί ἡ γλώσσα τοῦ Βουλγάρου δασκάλου, ἡ γλώσσα τῶν βουλγαρικῶν διδακτικῶν βιβλίων, εἶναι ἡ ἴδια γλώσσα τῆς κοινωνίας ὅπου ζῆ καὶ δουλεῖει.

Ὅσοι νιώθουν τί φρικτὸς εἶναι σὴ Μακεδονία ὁ φυλετικὸς ἀγῶνας, ὅσοι νιώθουν πὼς ἡ ἐθνικὴ κληρονομία δὲν παίρνεται μὲ καρπούς, ἀλλὰ μὲ ἐργασία φυλετικὴ, πὼς ἡ ἰδέα τοῦ ἀγῶνα πρέπει νὰ μῆ στοῦ αἵμα τῆς

«Το σύνολο των [Ελλήνων] εκπαιδευτικών του βλασειού Θεσσαλονίκης», κατά το 1906 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

φυλής και να ριζωθῆ στῆ γῆ τῶν δούλων, θὰ δώσουν βέβαια τὸ δίκιο σὲ μᾶς καὶ ὄχι στοὺς ἄλλους ποὺ ὑψώνουν γιὰ ὄπλο τοὺς παπύρους τῆς γραμματικῆς»³⁸.

«Δημοτικιστάδες καὶ σοσιαλιστάδες ἀδέρφια εἴμαστε»

Ἀν ἡ πλειονότητα τῶν δημοτικιστῶν θεωρεῖ τὴ δημοτικὴ ἐργαλείο γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, γιὰ τοὺς σοσιαλιστές ποὺ δρουν στοὺς κόλπους τοῦ κινήματος θὰ αποτελέσει πνευματικὸ ὄπλο στὰ χέρια τῆς ἐργατικῆς τάξης.

«Γλωσσικὸ καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα εἶναι ἓνα καὶ τὸ ἴδιο πράμα στὸ ἔθνος μας», «δημοτικισμὸς κ' ἐργατικὸς ἀγῶνας πηγάζουν ἀπ' τὴν ἴδια αἰτία καὶ θάκολουθῆσουν ἀναγκαστικά τὸν ἴδιο δρόμο», διακηρύσσει, τὸ 1909, ὁ Κ. Χατζόπουλος:

«Φυσικοὶ σύμμαχοι τῶν δημοτικιστῶν δὲν εἶναι οἱ ἀνώτερες τάξεις τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ οἱ κατώτερες, ἐκείνες ποὺ πράματις ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν ἀμάθεια καὶ ποὺ θὰ εἶναι ἐτοιμες νὰ ἐπαναστατήσουν ἐναντίο τῆς κυριαρχούσας τάξης καὶ νὰ γυρέψουν καλλιτέρευση τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τους. Ἔτσι τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα ἀπὸ γραμματικὸ κ' αἰσθητικὸ καὶ τὸ πολὺ ἐκπαιδευτικὸ γίνεται πλατύτερα πολιτικοκοινωνικὸ ζήτημα κ' ἡ λύση τοῦ δένεται σφιχτότερα μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ὑπαρξη ὅλης τῆς ρωμέικης κοινωνίας.

[...] σοσιαλιστικὴ καὶ δημοτικιστικὴ ἰδέα εἶναι σφιχτὰ ἐνωμένες ἀπ' τὴ φύση τους. Κ' οἱ δυὸ πηγάζουν ἀπὸ ἀνάγκες τοῦ λαοῦ καὶ τείνουν στὸ ὑλικὸ καὶ ἠθικὸ ἀνύψωμά του. Ὁ λαὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ μορφωθῆ δίχως τὸργανο μᾶς γλώσσας ποὺ πηγάζει ἀπ' τὴν

³⁸ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Ἡ γλώσσα μας στα σχολεῖα τῆς Μακεδονίας*, Ἀθήνα 1916 (= *Ἀπαντα*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1963, σ. 271-272). Ἡ ἐμφαση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

ψυχή του κι από τις ανάγκες του. ή λαϊκή γλώσσα είναι αδύνατο νάνυψωθή σ' επίσημο ὄργανο δίχως πραγματική λαϊκή κυριαρχία»³⁹.

Ένα χρόνο πριν, ο εκδότης του *Νουμά*, απευθυνόμενος στον *Εργάτη* του Βόλου (την εφημερίδα του Εργατικού Κέντρου της πόλης) είχε εκφράσει τη βεβαιότητά του για την τελική σύγκλιση των σοσιαλιστών και «νασιοναλιστών», αλλά και για τη συμπόρευση δημοτικιστών και σοσιαλιστών:

«Σοσιαλιστές και νασιοναλιστές θα δώσουνε στο τέλος τὰ χέρια κ' ἔτσι σιγά σιγά θὰ γεννηθεῖ στήν πατρίδα μας ἕνας καινούργιος σοσιαλισμός ποῦ νὰ ταιριάζει καὶ μὲ τὴν ψυχή μας, καὶ μὲ τὴ ζωὴ μας, καὶ μὲ τὸ κλίμα μας, ἀκόμα καὶ μὲ τὰ ὄνειρά μας τὰ ἔθνικά, ἕνα εἶδος νὰ ποῦμε Ρωμαϊκός σοσιαλισμός. [...]

Κοινὸς λοιπὸν ὁ ἀγῶνας μας. Δημοτικιστὰδες καὶ σοσιαλιστὰδες ἀδέρφια εἴμαστε (ἀπὸ μιὰ ἄποψη πάντα) καὶ γιὰ τὸ ἴδιο πρᾶμα ἀγωνιζόμαστε. Νὰ ξυπνήσουμε τὸ λαὸ καὶ νὰν τοῦ δώσουμε τὴ λευτεριά του. Ἐμπρὸς λοιπὸν»⁴⁰.

Η πλειονότητα των σοσιαλιστών, όμως, θα χρειασθεί αρκετά χρόνια για να εγκαταλείψει την καθαρεύουσα, και ο Κ. Χατζόπουλος θα αναλάβει πρωτοβουλία για την ίδρυση της «Σοσιαλιστικής Δημοτικιστικής Κίνησης», ακριβώς για να υπερνικηθούν τέ-

τοιες δυσκολίες και έτσι ώστε «τὸ ἐργατικὸ ἢ σοσιαλιστικὸ κόμμα, ποῦ φαίνεται πὼς θὰ ἰδρυθεῖ στήν Ἑλλάδα, ν' ἀναγνωρίσει ἀποκλειστικὸ ὄργανό του τὴ δημοτικὴ γλώσσα»⁴¹.

Παρά τις αντιθέσεις και τις διαφορές, το δημοτικιστικό κίνημα θα παραμείνει το κοινό πεδίο, μέσα στο οποίο οι διαφορετικές απόψεις και οι φορείς τους όχι απλώς εκφράζονται, αλλά και εν πολλοίς μορφοποιούνται. Άλλωστε και η διάκριση σε «νασιοναλιστές» και «σοσιαλιστάδες», μέσα από τη συζήτησή του στο *Νουμά*, είναι αρκετά σχηματική· όχι μόνο επειδή πρέπει να διακρίνουμε επιμέρους τάσεις (στην πρώτη ομάδα, πρέπει να διαφοροποιήσουμε τους «εθνικιστές» από τους «φιλελευθέρους»), αλλά κυρίως λόγω της ρευστότητας, της επαφής, της ἔλλειψης αδιαπέραστων τειχῶν μεταξύ των δύο ομάδων: οι μεταπηδήσεις, οι μετατοπίσεις, οι ετερόκλητες συμμαχίες, η συνύπαρξη αντιφατικών τάσεων, όχι μόνο μεταξύ ομοϊδεατών αλλά ακόμη και στις απόψεις ενός και του αυτού προσώπου, είναι στην ημερήσια διάταξη.

Παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις, δεν έχει φθάσει ακόμη ο καιρός της ρήξης, οι συνθήκες δεν έχουν ωριμάσει επαρκώς. Πρέπει να περάσουν αρκετά χρόνια, μέχρι τα τέλη της επόμενης δεκαετίας, για να χωρίσουν οριστικά οι δρόμοι.

39. Π. Βασιλικός [= Κώστας Χατζόπουλος], «Σοσιαλισμός και γλώσσα», περ. *Ο Νουμάς*, 12.4.1909, σ. 1-3 (=Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από τα 1875 ως το 1974*, τόμ. Β', μέρος Α', Αθήνα, Γνώση, 1991, σ. 217 κ.ε.).

40. Δημήτρης Ταγκόπουλος, «Στον *Εργάτη* του Βόλου», περ. *Ο Νουμάς*, 2.3.1908, σ. 6-7 (=Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη...*, ό.π., σ. 169 κ.ε.).

41. Π. Βασιλικός, «Σοσιαλισμός και γλώσσα», ό.π.

ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ

“ΤΗΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΗΣ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑΣ,”

ΠΡΟΣ ΤΟ ΛΑΟ

Γιὰ τὶς κατηγορίες καὶ τὶς ἀσυνείδητες συκοφαντίες ποὺ μᾶς ἀποδίδουν αὐτὲς τὶς ἡμέρες μερικοί, πὼς τάχα εἴμαστε προδότες καὶ ἐχθροὶ τῆς Πατρίδας μας, πὼς πολεμοῦμε τὴ θρησκεία καὶ στρεβλώνουμε τὶς Γραφῆς

διαμαρτυρόμαστε

μὲ ὅλη τὴ δύναμη ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἀγάπη τῆς Ἀλήθειας· γιατί,

1) Δὲν εἴμαστε ὄργανα ξένων, οὔτε παίρνουμε χρήματα ἀπὸ κανένα, μὰ ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὴν Πατρίδα ὑποστήριζουμε τὴ γλῶσσα τοῦ Λαοῦ. Καὶ προκαλοῦμε τοὺς συκοφάντες μας ν’ ἀποδείξουν τὶς κατηγορίες αὐτὲς καὶ μπροστὰ στὰ Δικαστήρια.

2) Δὲ μεταφράσαμε ἑμεῖς οὔτε θὰ μεταφράσουμε ποτὲ αὐτὰ ποὺ μᾶς ἀποδίδουν, σὰν τὰ «Κώστος τῆς Παλιόκουθέντας», «κἄτω τὶς κοῦτροες σας» «σοφία σοῦζα» «Κεχρημπάρα» κτλ. «ποδαράτος ἀμάνες» κτλ. οὔτε τὰ τροπάρια, οὔτε κανένα ἄλλο μέρος τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Καὶ ὅχι μόνον δὲν μεταφράσαμε ἑμεῖς αὐτὰ, μὰ καὶ ἀγανακτοῦμε γιὰ τὴν ἀσέβεια ἐκείνων ποὺ θέλοντας νὰ γελάσουν καὶ νὰ ἐρεθίσουν τὸ Λαὸ ἐναντίον μας, τολμοῦν νὰ γελοιοποιῶν τὰ ἱερά αὐτὰ κείμενα. Ἔτσι αὐτοὶ μὲ τέτοιες πρόστυχες καὶ ἀνανδρῆς κουτοπονηριῆς κἄνουν ἐκεῖνο ποὺ θέλουν σ’ ἐμᾶς ν’ ἀποδώσουν.

3) Ἐμεῖς δὲ δημιουργοῦμε κινουμένη γλῶσσα, παρὰ παίρνουμε ἀκριβῶς τὴ γλῶσσα τοῦ Λαοῦ,

αὐτὴ ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν καρδιά του, τὴ γλῶσσα ποὺ γραφήκανε τ’ ὀθῶνατα τραγούδια μας καὶ ὁ Ἐθνικός μας Ἕμνος. Ἀγαποῦμε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν Πατρίδα μας καὶ τὸ Λαὸ, ἀφοῦ γράφουμε τὴ γλῶσσα ποὺ μιλεῖ ὁ Λαός. Δὲν εἴμαστε προδότες καὶ χυδαῖοι, ὅπως δὲν εἴτανε βέβαια προδότες καὶ χυδαῖοι, οὔτε ὁ Σολομὸς, οὔτε ὁ Βαλαωρίτης ποὺ ἀπὸ τοὺς πρώτους ὑποστήριξαν τὴ γλῶσσα τοῦ Λαοῦ καὶ σ’ αὐτὴν ἔγραψαν τὰ πατριωτικώτατα τραγούδια τους, οὔτε καὶ οἱ ἥρωες τοῦ 21 ποὺ μελοῦσαν κ’ ἔλεγαν τὸν πόνο τους γιὰ τὴν Πατρίδα καὶ τραγουδοῦσαν στὴ γλῶσσα ποὺ μερικοὶ σήμερα τὴ θροῖζουν λέγοντάς τὴ βάρβαρη καὶ χυδαία.

4) Δὲ θροῖζουμε ἑμεῖς, οὔτε προκαλοῦμε κανένα. Ἐμεῖς περηφανευόμαστε μονάχα γιατί νοιώσαμε τὴν Ἀλήθεια καὶ τὴν Ἀλήθεια αὐτὴ θέλουμε σὲ ὅλους νὰ τὴ φανερώσουμε. Καὶ λυπούμαστε, καὶ ἀγανακτοῦμε, ὅταν βλέπουμε πολλοὺς συναδέλφους μας καὶ τὸν πολὺ τὸν κόσμο νὰ παρασέρνονται ἀπὸ διάφορα πρόσωπα ποὺ θέλουν νὰ ὑψωθοῦν πατώντας ἐπάνω στὴν εὐπιστία τοῦ Λαοῦ.

Οἱ δημοκόποι εἶναι οἱ ἐχθροὶ τῆς Πατρίδας μας.

28-2-1911

Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς «Φοιτητικῆς
Συντροφιάς»:

ΜΙΑΤΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ
ΜΑΝΟΣ ΒΑΤΑΛΑΣ
ΜΙΧ. ΓΚΙΩΝΗΣ

Γ. 1910-1920: Η εποχή των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών

Οι δεκαετίες του '10 και του '20 έχουν καταγραφεί ως η εποχή των μεγάλων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών για την ελληνική εκπαίδευση, στο πλαίσιο των γενικότερων αλλαγών, του αστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας που προωθείται από τις βενιζελικές κυβερνήσεις. Τους μεγάλους σταθμούς της εκπαιδευτικής πολιτικής των κυβερνήσεων αυτών, μέχρι το 1920, σε χρονολογική σειρά, θα παρακολουθήσουμε αμέσως παρακάτω.

1. Το Σύνταγμα του 1911 και ο «γλωσσικός συμβιβασμός»

Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910 και τη μεγάλη νίκη των Φιλελευθέρων, στις αρχές Ιανουαρίου του 1911 ξεκινάει τις εργασίες της η Β' Αναθεωρητική Βουλή. Στις 11 Μαρτίου συζητώνται τα σχε-

τικά με την εκπαίδευση, τα οποία και θα αποτελέσουν το άρθρο 16 του νέου Συντάγματος: «*Η εκπαίδευσις, διατελοῦσα ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τοῦ Κράτους, ἐνεργεῖται δαπάνῃ αὐτοῦ.*

Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις εἶναι δι' ἅπαντας ὑποχρεωτικὴ, παρέχεται δὲ δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Κράτους.

Ἐπιτρέπεται εἰς ιδιώτας καὶ εἰς νομικὰ πρόσωπα ἢ ἴδρυσις ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων, λειτουργούντων κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τοῦ Κράτους».

Αφαιτηρία για τη σύνταξη του άρθρου αποτέλεσε το αντίστοιχο του συντάγματος του 1864, που ήταν, με τη σειρά του, επανάληψη αυτού του 1844 – και στη συζήτηση στη Β' Αναθεωρητική Βουλή δεν διατυπώθηκαν, συνολικά, σοβαρές διχογνωμίες ή αντιρρήσεις. Δεν έχουμε να κάνουμε, λοιπόν, με καινοτομίες· ωστόσο, σε ορισμένες διατυπώσεις του άρθρου εμπεριέχονται επιμέρους νέα στοιχεία.

Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας και η δωρεάν

Η επεξεργασία του προσχεδίου για την αναθεώρηση του Συντάγματος ανασίθεται, το Φεβρουάριο του 1911, από τη Β' Αναθεωρητική Βουλή, σε τριακονταμελή κοινοβουλευτική επιτροπή, με πρόεδρο το Στέφανο Δραγούμη, εισηγητή τον Κωνσταντίνο Ρακτιβάν και γραμματέα τον Κωνσταντίνο Ζαφτισιάνο.

Η ολομέλεια της Επιτροπής (ΕΛΙΑ).

Ο Δ. Γλιγός με μαθήτριές του στο Αρσάκειο,
το 1911 (ΕΜΑ).

παροχή της στοιχειώδους εκπαίδευσης αποτελούν νομική πραγματικότητα από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, το 1911 όμως για πρώτη φορά κατοχυρώνονται συνταγματικά. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, συγχρόνως, θα αρνηθεί κατηγορηματικά την πρόταση για επέκταση της δωρεάν παιδείας και στις άλλες βαθμίδες.

Απαλείφονται, επίσης, οι ενδείξεις των προηγούμενων Συνταγμάτων που αφορούσαν την ευθύνη και ανάμιξη των δήμων στη στοιχειώδη βαθμίδα. Η διάταξη έρχεται να επισφραγίσει μια μακρά πορεία προς το συγκεντρωτισμό και την ενίσχυση του κρατικού ελέγχου, η οποία, παρά τις παλινωδίες και υποχωρήσεις, έχει ξεκινήσει από τα τέλη του 19ου αιώνα⁴².

Το άρθρο 107 για τη γλώσσα και ο «συμβιβασμός»

Στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, όμως, το άρθρο που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την

εκπαίδευση –παρ' όλο που δεν αφορά μόνο αυτή– έχει ήδη συζητηθεί και ψηφισθεί, στα τέλη Φεβρουαρίου· πρόκειται για το περίφημο άρθρο 107 που αναφέρεται στη γλώσσα:

«Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα· πᾶσα πρὸς παραφθορὰν ταύτης ἐπέμβασις ἀπαγορεύεται».

Το άρθρο, το οποίο εμμέσως αλλά σαφώς κατοχυρώνει την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους –κατά συνέπεια και του σχολείου– ψηφίζεται στις 28 Φεβρουαρίου, μετά από τριήμερη οξύτατη συζήτηση και έντονες αντιδράσεις, εντός και εκτός Βουλής, εναντίον των «μαλλιάρων». Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, οι βουλευτές οι οποίοι τοποθετήθηκαν εναντίον της καθαρεύουσας αποτελούν μια μικρή μειοψηφία: μόλις 18, με επικεφαλής τους «Κοινωνιολόγους» του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου, σε σύνολο 346 βουλευτών, οι 260 από τους οποίους του κόμματος των «Φιλελευθέρων».

⁴² Αλέξης Δημαράς, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά. Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα», στο Θάναος Βερέμης - Οδυσσεάς Δημητρακόπουλος (επιμ.) *Μελετήματα για τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλισόφτης, 1980, σ. 25-30.

Ενδεικτικό, όχι τόσο για τις αντιλήψεις των ομιλητών αλλά κυρίως για το πλαίσιο και τους όρους της συζήτησης, είναι ότι και οι λίγοι που τοποθετούνται υπέρ της δημοτικής θα βασίσουν την επιχειρηματολογία τους στο διαχωρισμό των «δημοτικιστών» από τους «μαλλιάρους», τους οποίους και θα καταδικάσουν.

Η τελική διατύπωση του άρθρου 107, η οποία θεωρήθηκε μετριοπαθής, καθώς η κατοχύρωση της καθαρεύουσας είναι έμμεση, προτείνεται από τον Ιω. Τσιριμώκο και υιοθετείται από τον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος ρίχνει προσωπικά το βάρος του υπέρ αυτής. Στην αγόρευσή του εμφανίζεται ως υπέρμαχος της μέσης οδού, επιλέγοντας να αντιπαρατεθεί στις ακραίες απόψεις και των δύο πλευρών, εφιστώντας ιδιαίτερα την προσοχή στον «κίνδυνο του μαλλιαρισμού»: «*Ο μαλλιαρισμός*», θα πει, «*είναι ο μεγαλύτερος εχθρός ούχι της καθαρευούσης, τήν οποίαν είναι αδύνατον να επηρεάση, αλλά της δημοτικής*».

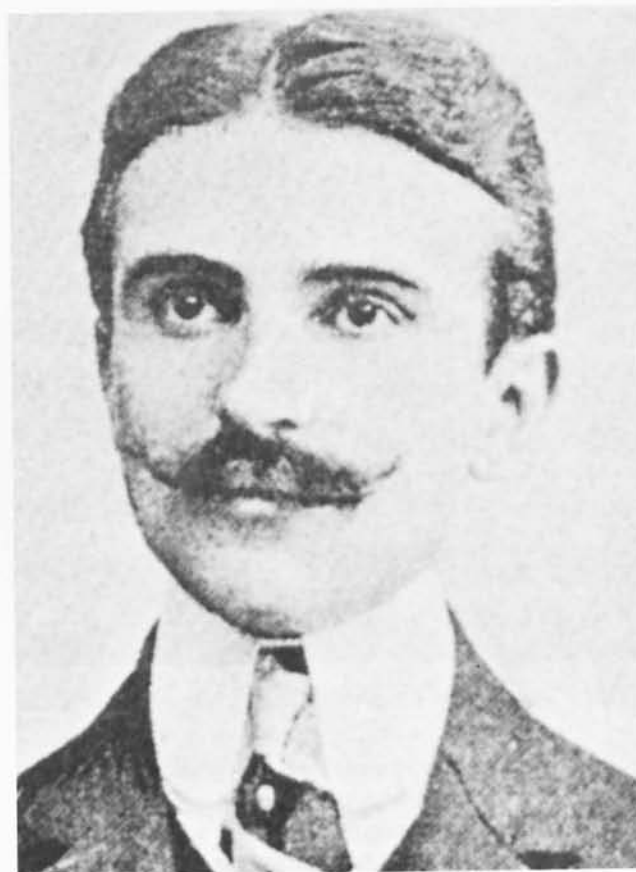
Η πικρία και η απογοήτευση στο δημοτικιστικό στρατόπεδο, από την ψήφιση του άρθρου, ήταν έντονες και οφείλονται όχι μόνο στην προϊστορία του Βενιζέλου ως δημοτικιστή στην Κρήτη αλλά κυρίως στις ελπίδες που είχαν εναποθέσει σε αυτόν, στην πίστη τους ότι ήταν το πρόσωπο το οποίο θα έπαιζε τον αναγεννητικό ρόλο που οραματιζόνταν.

Ο Ψυχάρης, με μια σημείωσή του στο *Νουμά* «ξεγράφει» την αφιέρωση που έχει κάνει στο Βενιζέλο σε προηγούμενο διήγημά του, ενώ ο Δ. Γληνός συντάσσει ένα οργισμένο προσωπικό σημείωμα προς τον πρωθυπουργό – το οποίο τελικά μάλλον δεν απεστάλη: «*Εοσύντριψες κάθε ήθικη και πνευματική αναγέννηση του έθνους. Η ανόρθωσή σου είναι κοραφέξαλα ίσως δέ θάργγησης να πεισθής και σύ ό ίδιος*».

Ο ίδιος ο Βενιζέλος, τέσσερα χρόνια αργότερα, όταν επισκέπτεται την Αίγυπτο –σε μια συγκυρία αρκετά διαφορετική, καθώς μόλις έχει παραιτηθεί μετά από οξεία σύγκρουση με τον Κωνσταντίνο– θα αιτιολογήσει τη στάση του στη Β' Αναθεωρητική Βουλή ως αναγκαία κίνηση τακτικής. «*Δέν μπορούσα να έμπεινω περισσότερον γιατί έσοκέφθην πως υπήρχε φόβος να διακινδυνεύσω όλόκληρον τὸ ανορθωτικὸν έργον της επαναστάσεως*» θα πει, απευθυνόμενος στους εκεί δημοτικιστές του περιοδικού *Νέα Ζωή*⁴³.

Η άποψη αυτή του «τακτικού ελιγμού», που έγινε αποδεκτή από τους Αλεξανδρινούς δημοτικιστές –οι οποίοι χαιρετίζουν το Βενιζέλο ως «*φωτεινή δημοτική ψυχή*» και «*μεγάλο Διανοητικό τής φυλής*»– και η οποία έκτο-

τε εν πολλοίς επικράτησε, ανταποκρίνεται, βέβαια, στη γενικότερη συμβιβαστική γραμμή του Βενιζέλου στα 1911, στις βαθύτερες πολιτικές του απόψεις και πρακτική. Μια εξέταση όμως του πολιτικού συσχετισμού

Ο Απόστολος Αλεξανδρόης (1879-1961) (Αρχείο προσωπογραφιών ΚΝΕ/ΕΙΕ).

δυνάμεων, όπως αυτός αποτυπώνεται στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, δείχνει ότι, σε περίπτωση που υιοθετείτο μια διαφορετική γραμμή στο γλωσσικό, οι κίνδυνοι για «*όλόκληρον τὸ ανορθωτικὸν έργον*» δεν θα προέρχονταν μόνο από τους αντιπάλους. Η κυριαρχία της βενιζελικής παράταξης στη Βουλή είναι αναμφισβήτητη, μεγάλο τμήμα της όμως τάσσεται υπέρ της καθαρεύουσας και ορισμένοι από τους πιο φανατικούς «γλωσσασαμύντορες» στη συζήτηση του άρθρου για τη γλώσσα (Μ. Μπουφίδης, Μ. Γαλανός, Κ. Μέρμηγκας) είναι βενιζελικοί. Ο συμβιβασμός, επομένως, υπαγορεύεται και από λόγους ενδοκομματικών ισορροπιών, δεν αφορά μόνο τους αντιπάλους αλλά και μια μεγάλη μερίδα των Φιλελευθέρων⁴⁴.

Κατά τη συζήτηση του άρθρου για την εκπαίδευση, όταν αρκετοί αντιπολιτευόμενοι βουλευτές θα ξαναθέσουν το γλωσσικό, ο Ε. Βενιζέλος θα κάνει έκκληση, απευθυνόμενος προς το κόμμα του, το ζήτημα να θεωρηθεί

43. Συνέντευξη του Βενιζέλου στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Τα Νέα*, αναδημοσιευμένη στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 4, τχ. 1-2 (1915), σ. 133.

44. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 66-68.

Μικροβιολογικό εργαστήριο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, «Στατιστική της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911», Αθήνα 1912 - Συλλογή Αλέξη Δημηρά).

λήξαν. Ο βενιζελικός βουλευτής και υπέρμαχος της καθαρεύουσας, Κ. Μέρμηγκας, συμμορφωνόμενος προς την έκκληση, στις 11 Μαρτίου του 1911, θα μας προσφέρει μια από τις πιο εύγλωττες διατυπώσεις των ενδοκομματικών ισορροπιών που οδήγησαν στο «συμβιβασμό»:

«Νομίζω ότι αποτελεί ζήτημα οικογενειακόν του κόμματος. Ός ήμεις κατά την συζήτησιν του γλωσσικού ζητήματος ἐζητήσαμεν και ἐπετύχομεν να ἐπιβάλωμεν την γνώμην ἐπὶ τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, οὕτω και ἐκεῖνος ἐζήτησε να ἐξαοκήσῃ ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως ἡμῶν».

2. Τα νομοσχέδια Αλεξανδρῆ του 1911 και ο «οργανισμός» του Πανεπιστημίου

Στις 21 Μαρτίου 1911, ο υπουργός Παιδείας Απόστολος Αλεξανδρῆς αναπτύσσει στη Βουλή το «εκπαιδευτικόν πρόγραμμα της κυβερνήσεως» και ανακοινώνει την κατάθεση δεκαεξι νομοσχεδίων. Πέντε από τα νομοσχέδια, αυτά που αναφέρονται σε θέματα του Πανεπιστημίου, τα κτίρια, τα διδα-

κτικά βιβλία και τη σύσταση κεντρικού εποπτικού συμβουλίου για τη δημοτική εκπαίδευση, θα ψηφισθούν και θα αποτελέσουν τους νόμους, αντίστοιχα, ΓΩΚΓ' και ΓΩΚΕ, ΓΩΚΖ', ΓΩΚΗ', ΓΞΑ'.

Με τα πανεπιστημιακά νομοθετήματα (νόμοι ΓΩΚΓ' και ΓΩΚΕ' του 1911) εισάγεται ο πρώτος, από την έναρξη λειτουργίας του ιδρύματος, οριστικός «οργανισμός» του Πανεπιστημίου –μέχρι τότε εφαρμοζόταν, με ποικίλες προσθήκες, ο «προσωρινός» του 1837– ο οποίος και θα ισχύσει μέχρι το 1922.

Τα δύο νομοσχέδια συζητιούνται στη Βουλή τον Ιούλιο και τον Ιούλιο του 1911· το κύριο ενδιαφέρον της συζήτησης έγκειται στο ότι μπορούμε να αποκομίσουμε μια συνοπτική εικόνα των κυρίαρχων αντιλήψεων για το ρόλο, την οργάνωση και το περιεχόμενο των σπουδών του Πανεπιστημίου. Το σημείο στο οποίο εμφανίζεται πλήρης σύμπτωση απόψεων είναι η εκπολιτιστική και εθνική αποστολή του ιδρύματος, καθώς και η παντοδυναμία του:

«Απὸ τὸ Πανεπιστήμιον ἡ εὐδαιμονία ἢ ἡ κακοδαιμονία τῆς χώρας, ἡ ἠθικὴ ἢ ἡ ἀνηθικότης. Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον ἡ ζωὴ ἢ ὁ θάνατος, ἡ δόξα ἢ ἡ κατασχύνη τοῦ ἔθνους. Μυριάκις προτιμότερον εἶναι νὰ ᾧσιν ἐν

αὐτῶ ἐγγράμματοι μὲν ἀλλὰ ἄνδρες Ἕλλη-
νες παρὰ σοφοὶ ἀλλὰ μὴ ἀφωσιωμένοι πρὸς
τὴν πατρίδα». Λέει ο Γ. Κορομηλάς στη συνε-
δρίαση της 17ης Ιουνίου του 1911.

Τα ιδεολογήματα τα οποία συνόδευσαν
την ίδρυση του Πανεπιστημίου, το 1837,
φαίνεται ότι διατηροῦν αμείωτη την ισχύ
και την αἴγλη τους:

«Τὸ πανεπιστημιακὸν ζήτημα, κύριος βου-
λευταί, εἶναι καθαρῶς ἐθνικόν [...] Καὶ ἀπο-
τοιαύτης ἀπόψεως ὀρμώμενοι πρέπει νὰ ἐνώ-
σωμεν πάντες ὅλας ἡμῶν τὰς δυνάμεις καὶ
νὰ ἐργασθῶμεν, ὅπως τὸ Ἐθνικὸν Πανεπι-
στήμιον κατασταθῆ ἀληθῆς πνευματικὸς φά-
ρος τηλαυγῆς, ὁ ὁποῖος νὰ φωτίζει ὄχι μόνον
τοὺς Ἕλληνας τῆς ἐλευθέρως γωνίας τοῦ βα-
σιλείου τούτου, ἀλλὰ τοὺς Πανέλληνας, τοὺς
κατοικοῦντας ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ,
τοὺς Πανέλληνας τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὰς
νήσους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὴν Αἴγυπτον
καὶ τὸ Ἀρχιπέλαγος. Αὐτὰ τὰ ὄρια ἔχει τὸ
Ἐθνικὸν ἡμῶν Πανεπιστήμιον», θὰ πει ο Ι.
Βέρροιος, ἐνῶ τις ἀπόψεις του συμμερίζο-
νται και οἱ υπόλοιποι ομιλητές. Ο Κ. Αλαβά-
νος προσθέτει χαρακτηριστικά, επιχειρημα-
τολογώντας υπέρ της ίδρυσης ἐδρας των
«νόσων των θερμῶν χωρῶν» η οποία «θὰ δο-
ξάσῃ τὴν ἐλληνικὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην»:
«Ἄλλως τε καὶ ἡ Ἑλλὰς ἔχει τὰς ἀποικίας

της. Τὰς ἐπιστημονικὰς τῆς ἀποικίας, τὴν
Αἴγυπτον, τὰς νήσους τοῦ Ἀρχιπέλαγους».

Από το σημείο αυτό και πέρα αρχίζουν οἱ
διαφοροποιήσεις: βασικά σημεία, τα οποία
απασχολοῦν το σώμα και ὅπου εντοπίζονται
οἱ διαφορίες, αποτελοῦν ἡ αυτονομία του
πανεπιστημίου, ὁ καθορισμὸς των ἐδρῶν
και ἡ διάκρισή τους σε τακτικές και ἐκτα-
κτες. Η συζήτηση εἶναι ἐκτενῆς και ἐξειδι-
κευμένη, και καθὼς οἱ ἀγορεύσεις εντοπίζο-
νται κυρίως στην Ἰατρικὴ Σχολή, ὁ βουλευ-
τῆς Γ. Λαμπρινόπουλος θὰ πει ὅτι «ἡ αἴθου-
σα τῆς Βουλῆς μετεβλήθη εἰς Ἰατροσυνέ-
δριον!». Στις ἀγορεύσεις, και πολὺ περισσό-
τερο στις προτάσεις τῆς Κοινοβουλευτικῆς
Επιτροπῆς Παιδείας ὑπὸ τὴν προεδρία του
Κ. Ρακτιβάν, ἡ πλάστιγγα γέρνει υπέρ «τῆς
καλλιέργειας και προαγωγῆς τῶν λεγομέ-
νων ἐφηρμοσμένων ἐπιστημῶν παρ' ἡμῖν και
εἰς τὴν παρασκευὴν ἐπιστημῶν χρησίμων
εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς κοινωνίας». Η Επιτροπὴ
προτείνει τὴν ίδρυση ἐδρῶν ἐφηρμοσμένης
μηχανικῆς, γεωργικῆς χημείας, βιομηχανι-
κῆς χημείας και ζυμοχημείας, μεταλλουρ-
γίας, ζωοτεχνίας, ἀγρονομίας και τὴν οργά-
νωση κτηνιατρικοῦ σχολείου, ἐνῶ κατὰ τὴ
συζήτηση στη Βουλὴ θὰ κατατεθοῦν ἐπι-
πλέον προτάσεις για δημιουργία ἐδρῶν
ἐφηρμοσμένης ζωολογίας και ορυκτολογίας.

Ο Κ. Ρακτιβάν μαζί με τον Ελ. Βενιζέλο, το 1913
(Μουσείο «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»).

⁴⁵ Οι εισηγητικές εκθέσεις και τα νομοσχέδια είναι προσιτά στα *Άπαντα* του Δημήτρη Γληνού, εκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις, Φίλιππος Ηλιού, τόμ. Α' (1910-1914), Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, από όπου και τα παραθέματα. Ο εξαντλητικός σχολιασμός του Φίλιππου Ηλιού συνιστά ουσιαστικά μια ολόκληρη μελέτη, και μάλιστα την αρτιότερη από τις υπάρχουσες, για το ζήτημα.

Οι πανεπιστημιακοί νόμοι που τελικά ψηφίζονται από τη Βουλή, με τον «οργανισμό» τον οποίο εισάγουν, αποτελούν σημαντικό σταθμό στην ιστορία του πανεπιστημίου: με αυτούς αναθεωρείται συνολικά το φιλελεύθερο γερμανικό μοντέλο, το οποίο είχε ισχύσει από το 1837. Πρέπει να σημειωθεί ακόμη η θεσμοθέτηση της εσωτερικής διαδικασίας αναπαραγωγής του καθηγητικού σώματος από τους τακτικούς καθηγητές, χωρίς κρατική παρέμβαση, ενώ ενισχύονται οι καθηγητικές εξουσίες. Όσον αφορά τα γνωστικά αντικείμενα, διπλασιάζεται σχεδόν ο αριθμός των εδρών της Φυσικομαθηματικής σχολής, από 9 σε 16. Συνολικά όμως, ο νόμος θα αποδειχθεί πιο συντηρητικός σε σχέση με τις προτάσεις της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, προχωρώντας με συγκρατημένα βήματα σε καινοτομίες που αφορούν τις φυσικομαθηματικές και εφηρμοσμένες επιστήμες.

3. 1913: «Η ανόρθωσις της εκπαιδεύσεως» και η μεταρρύθμιση Τσιριμώκου

Τα επτά νομοσχέδια τα οποία καταθέτει στη Βουλή, στις 21 Νοεμβρίου 1913, ο διάδο-

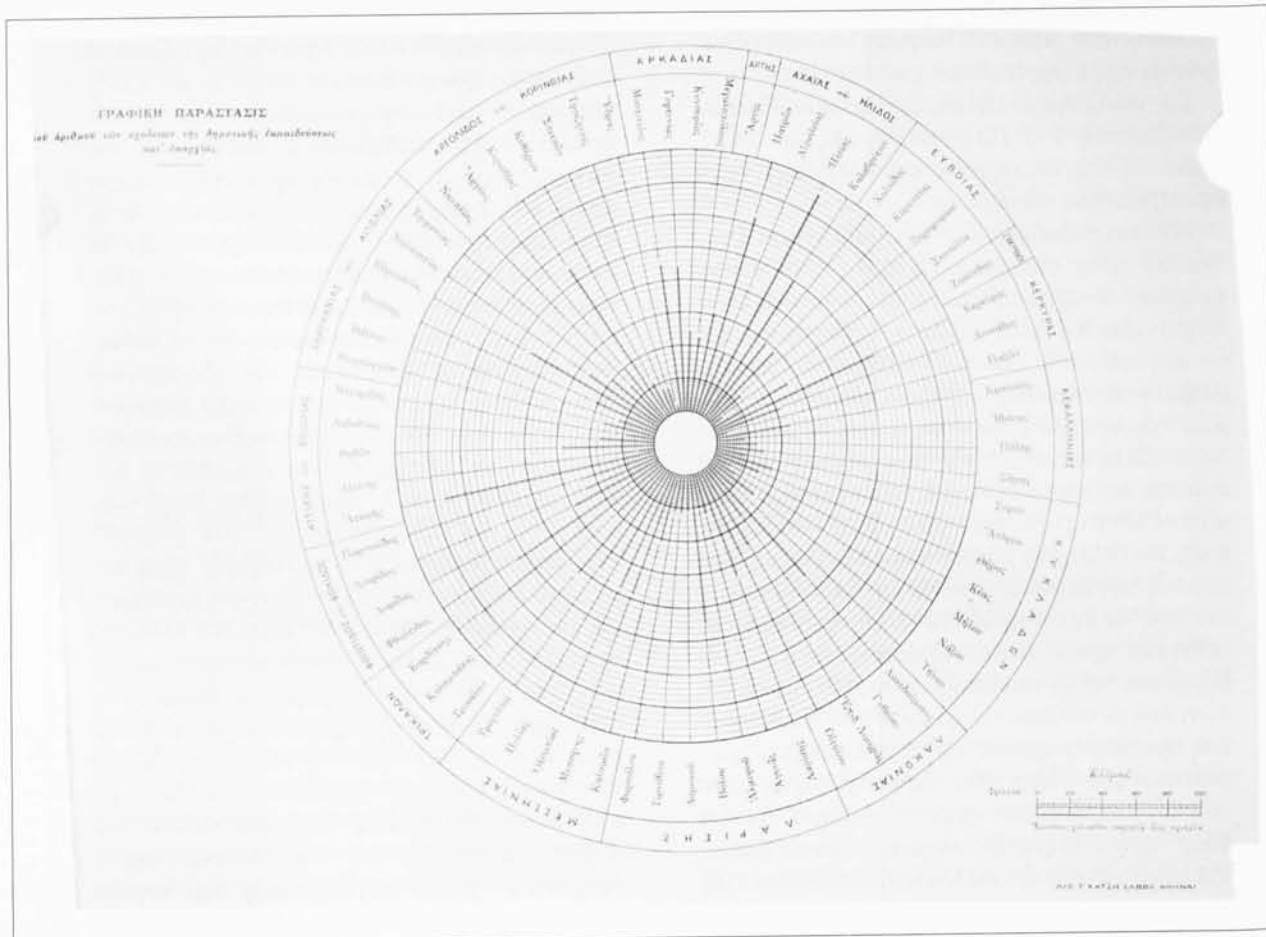
χος του Απ. Αλεξανδρή Ιωάννης Τσιριμώκος, κατέχουν εξέχουσα θέση στις ιστορίες, και στην ιστορία, της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Αρκετά βήματα μπροστά, σε σχέση με τα νομοσχέδια Ευταξία, έχουν καταγραφεί ως η κατεξοχήν προσπάθεια αστικής μεταρρύθμισης του 20ού αιώνα και, ταυτόχρονα, το πιο διάσημο παράδειγμα της «μεταρρύθμισης που δεν έγινε».

Από τα επτά νομοσχέδια θα ψηφισθούν τα τέσσερα – παρά την εντύπωση που έχει επικρατήσει, ότι εν συνόλω δεν έφθασαν ποτέ στη διαδικασία της ψήφισης. Νόμους λοιπόν θα αποτελέσουν τα νομοσχέδια που αφορούν τα Διδασκαλεία της δημοτικής εκπαίδευσης, το τεχνικό Διδασκαλείο, την παιδαγωγική μόρφωση των λειτουργών της μέσης βαθμίδας, τη διοίκηση της εκπαίδευσης.

Η μεταρρύθμιση, όμως, συνολικά θα μείνει λειψή, καθώς ανάμεσα στα νομοσχέδια που δεν ψηφίζονται περιλαμβάνονται δύο από τα πιο σημαντικά, αυτά για τη δημοτική και τη μέση εκπαίδευση, ενώ και τα υπόλοιπα θα προωθηθούν αποσπασμένα το ένα από το άλλο⁴⁵.

Τα νομοσχέδια συνοδεύονται από εκτενείς αιτιολογικές εκθέσεις που, παρά τη δεδομένη πολιτική τους διάσταση, παραμένουν και σήμερα μία από τις πιο διεισδυτικές επισκοπήσεις του ελληνικού εκπαιδευ-

1910-1911: «Γραφική παράσταση του αριθμού των σχολείων της δημοτικής εκπαίδευσης κατ' έπαρχίαν» (Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, «Στατιστική της δημοσίας εκπαίδευσεως 1910-1911», Αθήνα 1912).

τικού συστήματος, της εποχής Συντάκτης των εκθέσεων, όπου αναπτύσσεται η λογική, η κοινωνική και παιδαγωγική φιλοσοφία της μεταρρύθμισης και αναδεικνύεται το γενικό της σχέδιο, είναι ο Δημήτρης Γληνός: η προετοιμασία όμως των νομοσχεδίων αποτέλεσε έργο μιας ευρύτερης ομάδας εκπαιδευτικών προερχόμενων από το δυναμικό του υπουργείου Παιδείας και του «Εκπαιδευτικού Ομίλου».

Το γενικό πνεύμα και οι κοινωνικές στοχεύσεις των νομοσχεδίων

Η «εκπαιδευτική ανόρθωση», στα νομοσχέδια του 1913, θεωρείται ένα από τα βασικά εργαλεία στο γενικότερο σχέδιο ανόρθωσης της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, η κατανόηση των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών επιδιώξεων της μεταρρύθμισης προϋποθέτει την επισήμανση των κοινωνικών στόχων της, καθώς οι πρώτες καθορίζονται, σε μεγάλο βαθμό, από τους δεύτερους.

Η αντιστοίχιση της εκπαιδευτικής πυραμίδας με την κοινωνική⁴⁶ βρίσκεται στην καρδιά του μεταρρυθμιστικού σχεδίου. Η ταξική διάρθρωση είναι η καθοδηγητική αρχή για τη διαφοροποίηση της εκπαίδευσης, έτσι ώστε κάθε τάξη να λάβει την «ανάγκαιουσα μόρφωσιν», «ὅσο τὸ δυνατόν ἀρτία καὶ πλήρη». Οι διατυπώσεις και το γενικό σχήμα θα θυμίζουν βέβαια τα νομοσχέδια Ευσταξία του 1899 – άλλωστε και στην εισηγητική έκθεση γίνεται η σχετική «εύφημος μνεία» σε αυτά. Ωστόσο παρά τις ομοιότητες, στα 1913 έχουν συντελεσθεί γενναία βήματα, ο κοινωνικός προβληματισμός είναι πολύ πιο προωθημένος και ξεκάθαρος. Στη θέση των αναφορών στον Wundt και της «ειδικῆς κλήσεως ἐν τῇ κοινωνίᾳ» του ατόμου ως κριτηρίου για τον καθορισμό της ταξικής θέσης, θα συναντήσουμε τώρα νέες έννοιες, έννοιες οι οποίες έλκουν την καταγωγή τους από την πολιτική οικονομία: τον «τρόπο τῆς παραγωγῆς καὶ κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς», την «κοινωνική ἐργασία» και τον «καταμερισμόν» της:

«Τὴν διάκρισιν τῆς κοινωνίας εἰς τάξεις ἐπιφέρει πρῶτιστα πάντων ὁ τρόπος τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀτόμων εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ κατανομήν τῶν μέσων τῆς ζωῆς ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως σημασίᾳ.

Ἐν τῷ τρόπῳ τούτῳ τῆς παραγωγῆς καὶ κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς διακρίνονται πρῶτον μὲν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι συμμετέχουσι διὰ μόνης τῆς μηχανικῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον καὶ ἀπλῶς ἐκτελεστικῆς αὐτῶν ἐργασίας, καὶ οὗτοι ἀποτελοῦσι τὴν κατωτέραν

τάξιν. Δεύτερον δὲ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι συμμετέχουσι ἢ κατέχοντες καὶ διευθύνοντες ποσὸν τι ὑλικῶν μέσων, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ὡς ἰδιοκτησία ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν, ἢ ἐπιτηροῦντες καὶ κατευθύνοντες καὶ προάγοντες τὴν ὅλην κοινωνικὴν ἐργασίαν. [...]

Ἐν ὅσῳ ὁμως ὑφίσταται ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ διάκρισις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, θὰ ὑφίσταται διάκρισις καὶ ἐν τῷ ποσῷ τῆς γενικῆς μορφώσεως τῆς παρεχομένης εἰς τοὺς μέλλοντας πολίτας, ἀναλόγως τῆς θέσεως, εἰς ἣν προορίζουν αὐτοὺς ἡ προσωπικὴ αὐτῶν ἰκανότης καὶ ἰδιοφυΐα ἢ ἡ τῶν ὑλικῶν μέσων κατοχή.

Ἐπειδὴ δὲ μολονότι τὰ ὅρια εἶνε θεβαίως κᾶπως ῥευστά, τρεῖς κυρίως ὑπάρχουσι [...] τάξεις, τρεῖς εἶνε καὶ οἱ βαθμοὶ τῆς γενικῆς μορφώσεως, ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς πεπολιτισμέναις χώραις».

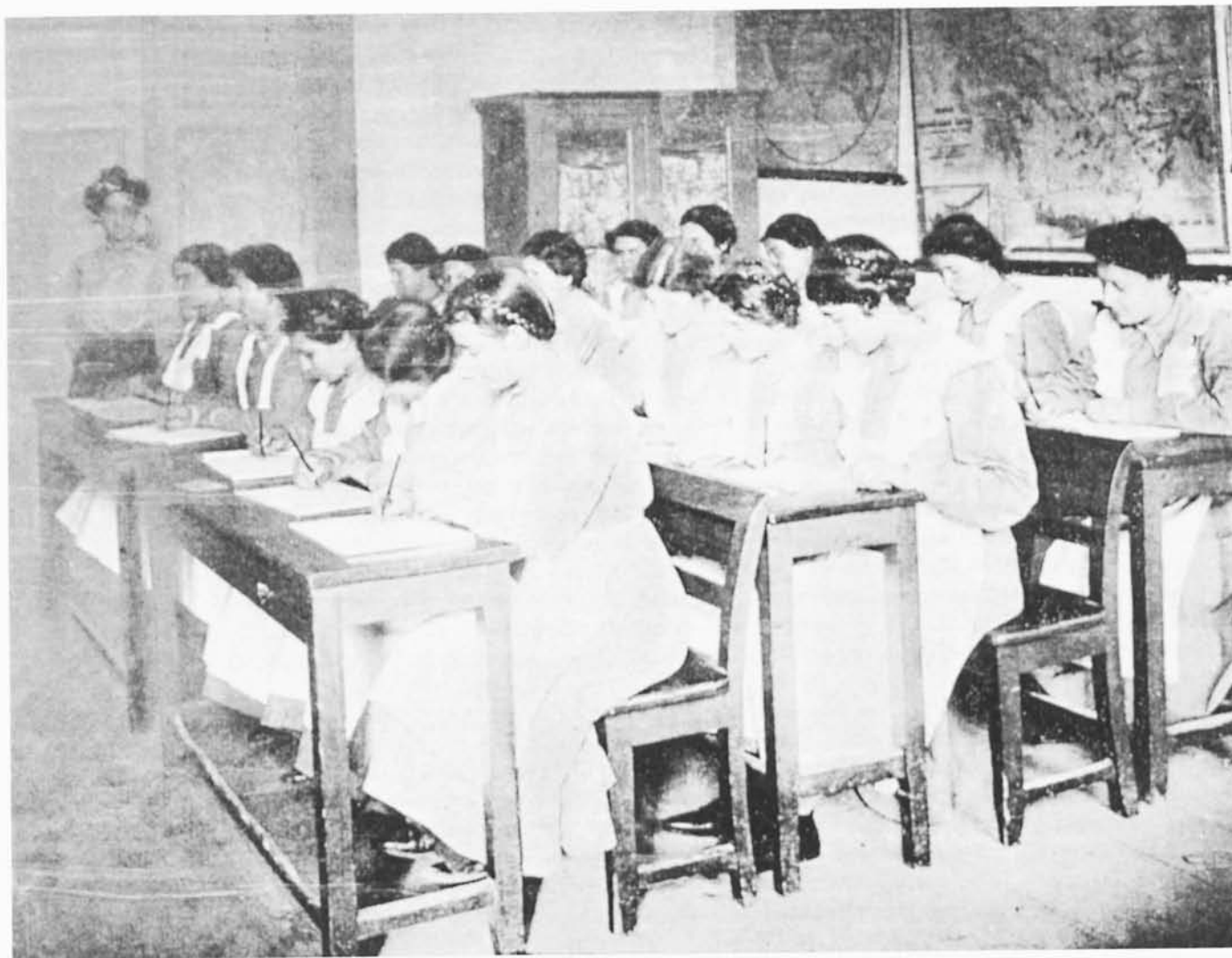
Συστατικό στοιχείο, και αναμενόμενο συμπλήρωμα ενός τόσο σαφούς ταξικού λόγου, αποτελεί η διακήρυξη ότι ο καθορισμός της ταξικής θέσης εναπόκειται στην προσωπική επιλογή και ικανότητα του καθενός:

«[...] ἐπειδὴ ἡ πνευματικὴ ἰκανότης καὶ ἡ ἀπὸ τῆς μορφώσεως δύναμις εἶνε οπουδαιότατος συντελεστής τοῦ ποιοῦ καὶ τοῦ εἶδους τῆς ἐργασίας, διὰ τοῦτο σήμερον [...] κατ' ἀρχὴν οὐδὲν ὑπάρχει κώλυμα εἰς τὸν διὰ τῆς προσωπικῆς ἐργασίας καὶ ἰκανότητος καθορισμὸν τῆς τάξεως».

46. Εκπαιδευτική πυραμίδα ονομάζεται η διάρθρωση της εκπαίδευσης σε τρία διακριτά ιεραρχικά επίπεδα: ο αριθμός των μαθητῶν ελαττώνεται όσο ανεβαίνουμε επίπεδο, εξ ου και η ονομασία πυραμίδα.

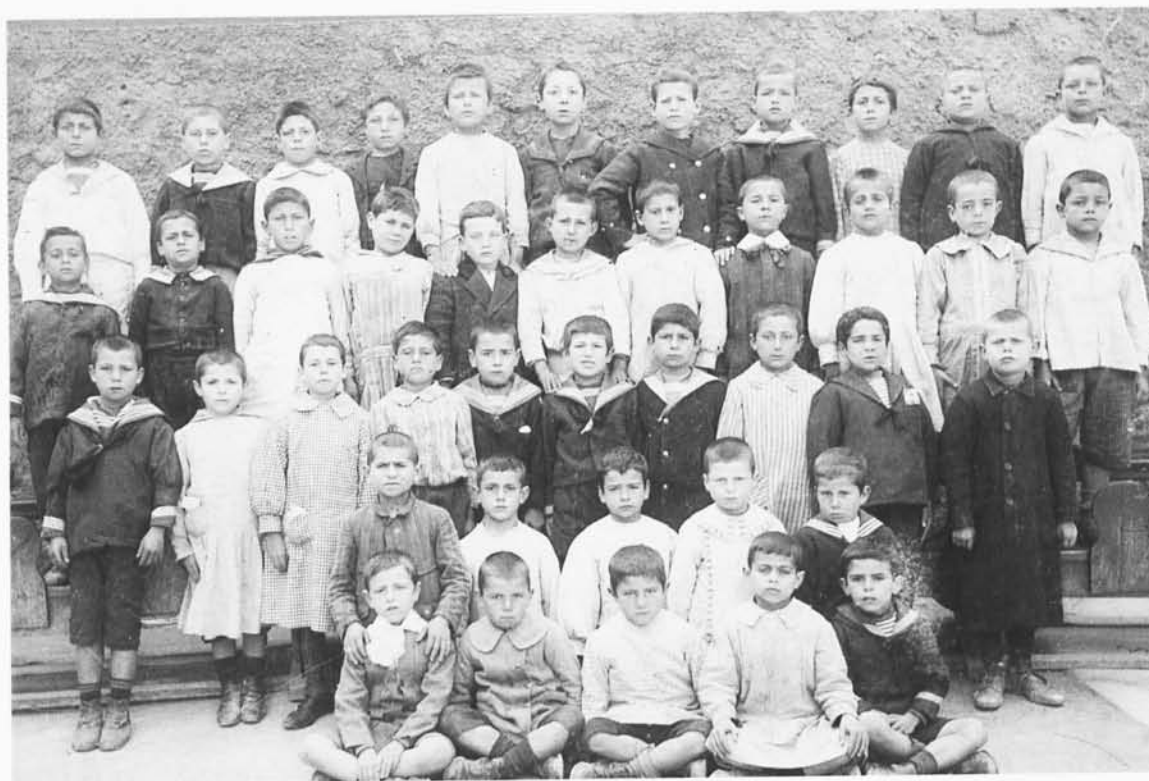
Ο Ιωάννης Τσιριμώκος (1861-1934).
(Αρχείο προσηγορημένων ΚΝΕ/ΕΠΕ).

*Εικ. (άνω): Μαθήτριες σε τάξη του Διδασκαλείου της
Ενώσεως των Ελληνίδων (Υπουργείον των
Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως,
-Στατιστική της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-
1911»,
Αθήνα 1912 - Συλλογή Αλέξη Δημαρά).*

*Εικ. (δέξ.):
Μαθητές του 13ου Δημοτικού Σχολείου [Αθηνών],
το 1912 (Ε.ΑΙΑ).*

Η πραγματική διάσταση όμως της ταξικότητας του συστήματος προβάλλει καθαρά στα ποσοστά μαθητών που υπολογίζεται ότι θα φοιτήσουν σε κάθε βαθμίδα. Σύμφωνα με τις εισηγητικές εκθέσεις, το «90-95% περίπου του όλου αριθμού των μαθητευομένων» θα τύχει της αγωγής μόνο του δημοτικού. Από το 5-10% που θα συνεχίσει στις ανώτερες βαθμίδες, «μόνον 20% πρόκειται να φοιτήσωσιν εις τὸ Γυμνάσιον» (δηλαδή το 1-2% του συνολικού αριθμού), ενώ το υπόλοιπο 80% θα αρκασθεί στο «αστικό σχολείο» (το 4-8% του συνόλου)· απώτερος στόχος είναι η ακόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση της αναλογίας, μεταξύ των μαθητών του γυμνασίου και του «αστικού σχολείου», από 1 προς 5 σε 1 προς 6.

Αν και η παροχή κατάλληλης ταξικής παιδείας αποτελεί το βασικό ιστό της μεταρρύθμισης, η εικόνα μένει ελλιπής, αν δεν εξετάσουμε τις συγκεκριμένες οδούς, μέσω των οποίων θα πραγματοποιηθεί ο στόχος. Πρόκειται για μια ολόκληρη δέσμη μέτρων που εισάγουν καινοτόμες εκπαιδευτικές αρχές: ο Δημήτρης Γληνός, το 1929, σε ένα κείμενο

το οποίο στέκεται πια κριτικά έναντι της μεταρρύθμισης Τσιριμώκου, θα περιγράψει ως εξής τους βασικούς στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων, όπως εξειδικεύονται στα 1913: «Λαϊκὸ σχολεῖο ἐξάχρονο, χτύπημα τῆς προγονοπληξίας, τοῦ ψευδοκλασικισμοῦ καὶ τῆς μονομέρειας τῆς Μέσης Παιδείας, εἰσαγωγή τῶν πραγματικῶν [πὺν σήμερα τὰ λέμε "πρακτικὰ"] σχολείων, ὀργάνωση τῆς ἐπαγγελματικῆς παιδείας, λύση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος»⁴⁷.

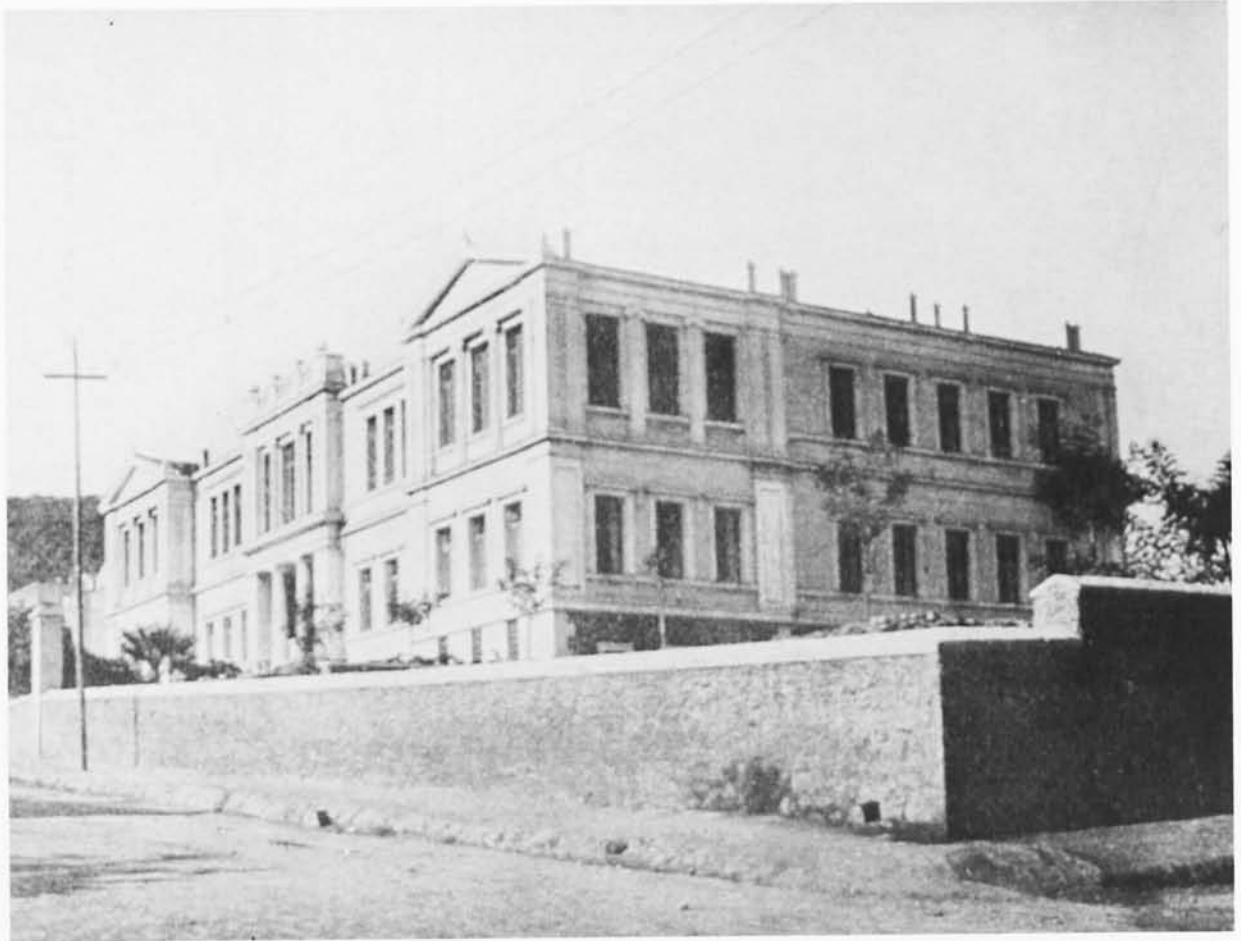
Δημοτικό: Ενιαία και αυτοτελής βαθμίδα

«Τὸ ἀδιάσειστον καὶ ἀδαμάντινον θεμέλιον τοῦ νέου συστήματος εἶνε τὸ κοινὸν δημοτικὸν σχολεῖον», θα γράψει ο Δημήτρης Γληνός παρουσιάζοντας τα νομοσχέδια της «ἐκπαιδευτικῆς ἀνορθώσεως» στην εφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*, το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1914.

Η στοιχειώδης εκπαίδευση καλείται να ανταποκριθεί σε ένα διπλό σκοπό: «να διπλάση καὶ παιδεύῃ» «τοὺς πολίτας ἐκείνους

Μαθητὲς δημοτικῶν σχολείων, μαζί με τὸ δασκάλόν τους, τὸ 1912 (Ε.Μ.Α.).

⁴⁷ Δ. Γληνός, «Τα εκπαιδευτικὰ νομοσχέδια» [του 1929], εφ. *Ἀκρόπολις*, 10 Ιουνίου 1929 [= *Ἀπαντα*, τόμ. Β', ὅ.π., σ. 550-551].

Το Μαρούσιον Διδασκαλείον της Δημοτικής
Εκπαίδευσης (Υπουργείον των
Εκκλησιαστικῶν καὶ της Δημοσίας
Εκπαίδευσης, «Στατιστικὴ της δημοσίας
εκπαίδευσης 1910-1911», Ἀθήνα 1912 -
Συλλογὴ Ἀλεξ. Δημαρά).

(ΕΛΙΑ)

οἷτινες οὐδεμίαν θὰ λάβωσιν ἄλλη μὀρφωσιν» και, συγχρόνως, να αποκτήσουν «τὰ στοιχεῖα της μορφώσεως και ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι θὰ συνεχίσωσι τὰς σπουδὰς των εἰς ἀνώτερα σχολεῖα».

Ο πρώτος στόχος εἶναι ο κυρίαρχος, αὐτός που θα καθορίσει το πρόγραμμα και την ὄλη φιλοσοφία της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το δημοτικό θα παράσχει αὐτοτελή και επαρκή μὀρφωση ἀφ' εαυτοῦ, ἀφού επιδιώκεται η ανακοπή της ροῆς προς ἀνώτερα ἐπίπεδα σπουδῶν και θεωρεῖται ὅτι για τις λαϊκές τάξεις (το 90-95%, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως) στη βαθμίδα αὐτή θα ολοκληρώνεται η εγκύκλια μὀρφωση.

Ὅσον αφορά τον δεύτερο, και ελάχισονα, στόχο, θα τονισθεῖ η μεγάλη κοινωνική σημασία του κοινού δημοτικού που υπηρετεῖ «τὴν ἰδέαν της ἐθνικῆς και κοινωνικῆς ἐνότητος, της ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως τῶν κοινωνικῶν τάξεων και ἐπομένως τὸν ἀμοιβαῖον σεβασμὸν και τὴν συναίσθησιν της ἀλληλεγγύης».

Η δημοτική εκπαίδευση, ἐτσι, προβλέπεται ενιαία (καταργεῖται η πολυτυπία των διαφόρων ειδῶν σχολείων) και υποχρεωτική: «ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις εἶνε πανταχοῦ τοῦ Κράτους ὁμοίμορφος, ἐνιαία, κοινὴ και ὑποχρεωτικὴ διὰ πάντας τοὺς πολίτας» ταυτόχρονα η διάρκειά της αυξάνεται σε ἐξί

χρόνια, με προοπτική περαιτέρω επέκτασης.

Καταργείται η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών, χωρίς όμως να εισάγεται η δημοτική γλώσσα. Οι πρακτικές γνώσεις και τα φυσικομαθηματικά μαθήματα, όπως φαίνεται και από το νέο αναλυτικό πρόγραμμα που εφαρμόζεται από την 1η Σεπτεμβρίου 1913, ενισχύονται, αρκετά δειλά όμως.

Η ευελιξία που επιδεικνύεται όσον αφορά τα πρακτικά μαθήματα του δημοτικού (όπως η κηπουρική, η ζωοκομία, η σπηροτροφική, η μελισσοκομία κ.ά.), μας παρέχει ένα παράδειγμα του νέου τρόπου προσέγγισης: δεν αναγράφονται στο πρόγραμμα ως ιδιαίτερα μαθήματα, αφενός επειδή δεν θεωρούνται αναγκαία για τα σχολεία των πόλεων και, δεύτερον, επειδή επιδιώκεται να διδαχθούν ως εφαρμογή των (θεωρητικότερων) μαθημάτων της φυτολογίας, της ζωολογίας και της χημείας. Η έμφαση θα δοθεί στη δημιουργία των απαραίτητων όρων για τη διδασκαλία τους στην πράξη, με την εξασφάλιση σχολικών κήπων, εποπτικών μέσων, και την εκπαίδευση των δασκάλων.

Με τα νομοσχέδια Τσιριμώκου, τέλος, προβλέπεται η ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων – ενώ μέχρι τότε τα υπάρχοντα από τα τέλη του 19ου αιώνα ανήκαν σε ιδιώτες. Ας σημει-

Λογ. 1
ΣΥΛΛΟΓΟΣ "Η ΛΑΪΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ,"

ΣΧΟΛΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ

ΗΤΟΙ
ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ ΚΗΠΩ,
ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΠΑΥΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ
ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΔΙΔΑΧΤΕΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΤΑ
ΟΙΚΟΣΙΤΑ ΠΤΗΝΑ

ΗΤΟΙ
ΠΕΡΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ
ΟΡΝΙΘΩΝ, ΊΝΔΟΡΝΙΘΩΝ, ΜΕΛΕΑΓΡΙ-
ΔΩΝ, ΝΗΣΙΩΝ, ΧΗΝΩΝ, ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝ,
ΤΑΩΝ, ΠΕΡΙΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΑΣΙΑΝΩΝ

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΖΑΛΟΥΧΟΥ
Διδάκτορος της Φιλοσοφίας και
του Διαιτού, πρώην καθηγητού
και αρχηγού εν τῷ Ἐθνικῷ
Πανεπιστημίῳ,
Λευθοναυτοῦ της Πιπυροτροφικῆς
Σχολῆς Ἀθηνῶν

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΔΕΡΗ
46 ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ - ΜΕΓΑΡΩΝ ΑΡΣΕΑΚΕΙΟΥ
1913

Εικ. (άνω): Το Αρχαίο σχολείο των Διδασκάλων της Δημοτικής Εκπαίδευσης (Υπουργείον των εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. «Στατιστική της δημοσίας εκπαίδευσεως 1910-1911», Αθήνα 1912 - Συλλογή Αλέξη Δημαρά).

(Συλλογή Αλέξη Δημαρά).

ωθεί ότι σε όποιες περιοχές ιδρύονται νηπιαγωγεία, η φοίτηση προβλέπεται και σε αυτά υποχρεωτική – χωρίς όμως να δίνεται η ίδια προσοχή με τα δημοτικά για τη διασφάλισή της. Η φροντίδα για τη λειτουργία νηπιαγωγείων δεν αντανακλά μόνο την ωρίμανση παιδαγωγικών αντιλήψεων για την προσχολική αγωγή, αλλά επιβάλλεται και από τα νέα δεδομένα που δημιουργούνται μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, και συγκεκριμένα την ενσωμάτωση περιοχών με σημαντικά ποσοστά μη ελληνόφωνων πληθυσμών – κάτι που δηλώνεται σαφώς και στις εισηγητικές εκθέσεις:

«Τὰ νηπιαγωγεία ταῦτα κύριον σκοπὸν θὰ ἔχωσι νὰ συνηθίζωσιν εἰς τὸ ὀμιλεῖν τὴν ἑλληνικὴν τοὺς παῖδας ἐκείνους οἵτινες ἀνεπαρκῶς ἐν τῷ οἴκῳ ἔχουσιν ἀσκηθῆ εἰς τοῦτο, οὕτως ὥστε νὰ μὴ προσκρούη εἰς δυσχερεῖας καὶ νὰ μὴ ὑπέκειται εἰς ἀποτυχίαν ἢ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰ μέρη ταῦτα».

Μέση εκπαίδευση: «αστικά» και «γυμνάσια» – η διαμόρφωση δύο χωριστών «δικτύων»

Μετά το δημοτικό διαμορφώνονται δύο χωριστά σχολικά δίκτυα, παράλληλα και όχι

*Τα νηπια του Λαϊκού Νηπιαγωγείου Αθηνών, 1908
(«Καταστατικὸν τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑλληνίδων»,
Ἀθήνα, Ἐστία, 1908 - Στὸ ἄλλο Ἀλέξη Δημητρά).*

επάλληλα, όπως ίσχυε μέχρι τότε: το τριετές «αστικό σχολείο» (κατά το πρότυπο του γερμανικού Realschule) και το εξαετές γυμνάσιο.

Αστικά σχολεία. Το αστικό σχολείο, το οποίο αποτελεί «άνωτέραν πραγματικήν σχολήν», οδηγεί «πρὸς τὸ ἐμπόριον καὶ τὰς τέχνας» και έτσι προσδοκᾶται ὅτι θα ανακοπεί το ρεύμα προς τις ανώτερες σπουδές· σκοπός είναι η «παροχή γενικῆς πραγματικῆς [=] πρακτικῆς μορφώσεως [...] χρήσιμου διὰ τὴν ἄμεσον εἰς τὸν πρακτικὸν βίον μετάβασιν καὶ προπαρασκευαστικῆς τῶν μέσων ἐπαγγελματικῶν σπουδῶν». Οι απόφοιτοι του αστικού σχολείου, μετά από εξετάσεις, μπορούν να φοιτήσουν στο Διδασκαλείο, τη Σχολή Ναυτικῶν Δοκίμων και μια σειρά γεωργικές, εμπορικές και άλλες τεχνικο-επαγγελματικές σχολές.

Στο νέο πρόγραμμα των αστικῶν σχολείων, πρέπει να σημειωθεῖ ἡ ἔμφαση που δίνεται στη διδασκαλία των νέων ελληνικῶν, ἡ επέκταση των φυσιογνωστικῶν μαθημάτων (με προσανατολισμό τις εφαρμογές τους στην υγιεινή, τη γεωργία, το ἐμπόριο και τη βιομηχανία), ἡ διδασκαλία ἔργων της αρχαιοελληνικῆς γραμματείας «ἐκ δοκίμου μεταφράσεως» και ἡ προσθήκη μαθημάτων εμπορικής λογιστικῆς, στοιχείων πολιτικῆς οικονομίας και δικαίου. Στόχος και ἐδῶ είναι ἡ αυτονομία της βαθμίδας, καθὼς ἡ παρεχόμενη μόρφωση δεν είναι κατώτερος κύκλος της γυμνασιακῆς παιδείας ἀλλὰ αυτοτελής και ανεξάρτητη:

«Ἐκ τοῦ σχολείου τούτου θὰ ἀντλή ὁ ἐμπορικὸς καὶ βιομηχανικὸς κόσμος τοὺς καταλλήλως μεμορφωμένους ὑπαλλήλους του. θὰ λαμβάνη ἡ πολιτεία πᾶσαν τὴν κατωτέραν ὑπαλληλίαν της, γραφεῖς, κατωτέρους ταχυδρομικοὺς καὶ τηλεγραφικοὺς, τελωνειακοὺς, οικονομικοὺς καὶ διοικητικοὺς ὑπαλλήλους της. Τὸ σχολεῖον τοῦτο θὰ μορφῶνῃ τοὺς μικροεμπόρους καὶ μικροβιομηχάνους τῶν πόλεων, τοὺς γεωργοκτηματίας καὶ πάντας ἐν γένει, ὅσοι δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην ἀνωτέρας γενικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσσεως».

Ενδεικτικῆ για τὴ φύση των αστικῶν σχολείων είναι ἡ δυνατότητα που παρέχεται, μετά ἀπὸ πρόταση του Εκπαιδευτικῆ Συμβουλίου, στους υπουργοὺς Παιδείας και Εθνικῆς Οικονομίας να ιδρῦσουν, κατὰ τόπους, ἀντὶ για αστικά σχολεία, προπαρασκευαστικῆς τεχνικῆς, γεωργικῆς, εμπορικῆς ἢ ναυτικῆς σχολῆς ἢ να μετατρέπουν, στη συνέχεια, σε τέτοιες τα αστικά σχολεία.

Γυμνάσια. Σκοπός του γυμνασίου, το οποίο παρέχει τὴν «ἀναγκαίαν γενικὴν μόρφωσιν» στην «άνωτέρα αστικὴν τάξιν», είναι «ἡ παροχή πλήρους γενικῆς μορφώσεως ἀνθρωπι-

στικῆς καὶ πραγματικῆς, χρήσιμου διὰ τὴν ἄμεσον εἰς τὸν πρακτικὸν βίον μετάβασιν καὶ προπαρασκευαστικῆς τῶν Πανεπιστημιακῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνωτέρων σπουδῶν». Το γυμνάσιο διακρίνεται σε δύο κύκλους: ο πρῶτος, διετούς διάρκειας, είναι κοινός για ὅλους τους μαθητές, ἐνῶ ο δεύτερος, τετραετῆς, χωρίζεται σε δύο τμήματα, τὸ «φιλολογικόν» καὶ τὸ «πραγματικόν». Οι απόφοιτοι, ἀνάλογα με τὸ τμήμα (φιλολογικόν ἢ πραγματικόν), μπορούν να εγγραφούν στις ἀντίστοιχες σχολές του Πανεπιστημίου, στο ἀνώτατο τεχνικόν εκπαιδευτήριον και τὴ Σχολή Ευελπίδων.

Για τὴν εἰσαγωγή στο γυμνάσιο, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀπολυτήριον του δημοτικῆ, ἀπαιτεῖται ἡ ἐπιτυχία στις εἰσαγωγικῆς εξετάσεις που προβλέπονται. Ταυτόχρονα, οι ἀπόφοι-

(Σύλλογος Ἀλέξη Δημαρί)

τοι των αστικών σχολείων μπορούν να εγγραφούν στο γυμνάσιο μετά από κατακτημένες εξετάσεις, εκφράζεται όμως η ευχή η δυνατότητα αυτή να αποτελέσει την εξαίρεση και όχι τον κανόνα.

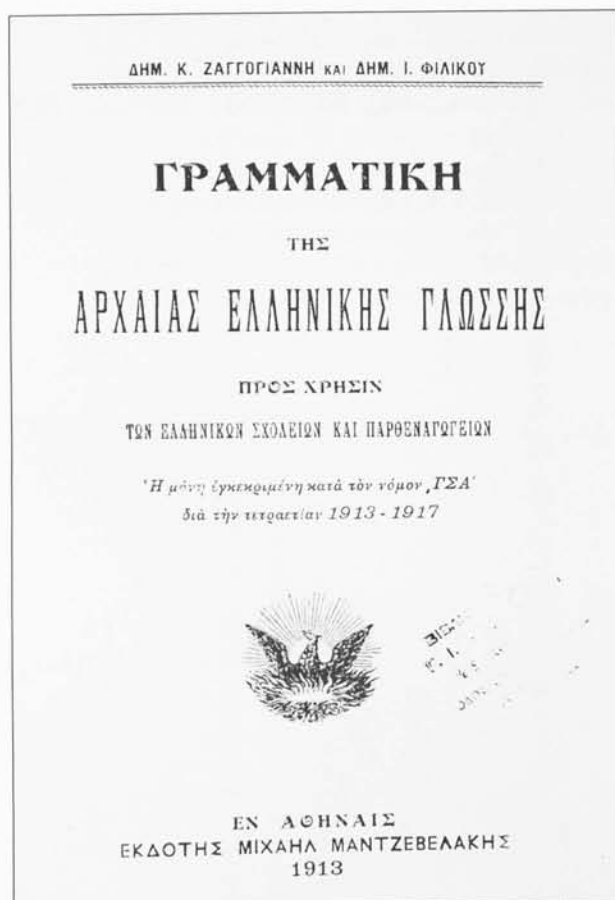
Δάσκαλοι και καθηγητές

«Πάντες οί διδάσκαλοι του κράτους ἄρρενες καὶ θήλειες πρέπει νὰ ἔχωσι τύχει τῆς αὐτῆς καὶ ὁμοιομόρφου κατὰ τὸ δυνατόν μορφώσεως»: αυτή είναι η βασική επιδίωξη και αρχή που συνέχει τις ρυθμίσεις για την εκπαίδευση των δασκάλων.

Για το λόγο αυτόν αναγνωρίζεται εφεξής «μία μόνον πηγή μορφώσεως διδασκάλων», τα Διδασκαλεία αρρένων και θηλέων⁴⁸, ενώ λαμβάνονται μέτρα για την επιμόρφωση και επανεκπαίδευση των ήδη διορισμένων. Μαζί με τα ελληνικά σχολεία καταργείται και η κατηγορία των «ελληνοδιδασκάλων». Όλοι όσοι θα υπηρετήσουν σε «αστικά» ή γυμνάσια ονομάζονται πλέον καθηγητές και προβλέπεται μια μεγαλύτερη εξειδίκευση ως προς τα μαθήματα που διδάσκουν. Επαναλαμβάνεται, επίσης, η διάταξη του νόμου 'ΓΨΙΗ' του 1910, σύμφωνα με την οποία για να διορισθεί κάποιος καθηγητής είναι απαραίτητο να έχει φοιτήσει στο Διδασκαλείο

⁴⁸ Οι ανάγκες της συγκυρίας οδηγούν σε κάποια παρέκκλιση από το στόχο. Λίγους μήνες πριν, τον Αύγουστο του 1913, έχουν ιδρυθεί τρία μονοτάξια διδασκαλεία (στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τα Γιάννενα), για την άμεση κάλυψη της ανάγκης σε δασκάλους, που προκύπτει κυρίως από την προσάρτηση των «Νέων Χωρών».

(Συλλογή Αλέξη Δημαρά)

της Μέσης Εκπαίδευσης, κάτι το οποίο υποχρεούνται να πράξουν και «πάντες οί ἤδη ἐν ὑπηρεσίᾳ διατελοῦντες λειτουργοὶ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», με εξαίρεση τους γυμνασιάρχες και τους έχοντες υπερδεκαπενταετή υπηρεσία.

Μια σειρά επιμέρους διατάξεις, τόσο για τους δασκάλους όσο και για τους καθηγητές, αφορούν τις εκπαιδευτικές άδειες, τη διεξαγωγή επιμορφωτικών μαθημάτων και διαλέξεων, καθώς και την αποστολή σημαντικού αριθμού στην Ευρώπη για επιμόρφωση, έτσι ώστε «ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἀποκτήσωμεν πυρῆνα ἀρτίως πεπαιδευμένων διδασκάλων, διὰ τοῦ ἔργου τῶν ὁποίων ὁ ὅλος κλάδος θὰ ἐξυψωθῆ ταχέως».

Καταργείται, τέλος, η διαβάθμιση των δασκάλων με βάση το βαθμό του πτυχίου που ίσχυε μέχρι τότε και η οποία κρίνεται ανεπαρκής, αντιπαιδαγωγική και αίτιο εφησυχασμού και αδράνειας. Όλοι οι πτυχιούχοι του Διδασκαλείου θεωρούνται πλέον ίσοι, ανεξάρτητα από το βαθμό με τον οποίο αποφοιτούν. Με το νέο σύστημα, «μόνον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ καὶ διὰ τοῦ ἔργου του διατελοῦντος ὑπὸ τὸν διαρκῆ καὶ ἐνδελεχῆ

λη τα οποία διορίζονται από την κυβέρνηση (γενικοί επιθεωρητές, διευθυντές ή υποδιευθυντές Διδασκαλείων και μετεκπαιδευμένοι στην Ευρώπη). Από τη σύνθεση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου προκύπτει μια σημαντική καινοτομία: τα μισά τουλάχιστον από τα μόνιμα μέλη του, σύμφωνα με σχετική πρόβλεψη, προέρχονται από το χώρο της δημοτικής εκπαίδευσης, ενώ οι καθηγητές πανεπιστημίου αποτελούν μειοψηφία. Τίθεται έτσι τέλος σε μια μακρά παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι «εποπτεύοντες και διοικούντες» κάθε βαθμίδας προέρχονται από την αμέσως ανώτερη, καθεστώς στο οποίο η κυριαρχία των καθηγητών Πανεπιστημίου ήταν αναμφισβήτητη.

Η επικράτεια χωρίζεται σε 14 εκπαιδευτικές περιφέρειες για τη μέση και 70 για τη δημοτική εκπαίδευση, σε ένα πυραμιδοειδές ιεραρχικό σχήμα διοίκησης και εποπτείας. Την «άνωτάτην διοίκησιν και εποπτείαν» ασκεί ο υπουργός, καθοδηγούμενος από μια σειρά «διαμέσων εποπτειακῶν και συμβουλευτικῶν οργανώσεων» (διευθυντές σχολείων, τοπικά εποπτικά συμβούλια, γενικοί επιθεωρητές), επικεφαλής των οποίων τίθεται το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο.

Εικ. (κέντρο) Μαθήτριες δημοτικού σχολείου, 10 Μαΐου 1917 (ΕΛΙΑ).

ἔλεγχον τῆς πολιτείας πρέπει νὰ κατακτᾷ ὁ διδάσκαλος καὶ τὸν βαθμὸν του καὶ τὸν μισθὸν του».

Κεντρικός έλεγχος της εκπαίδευσης: η ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Συμβουλίου»

Το νομοσχέδιο «Περί διοικήσεως της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσως» είναι το πρώτο που θα συζητηθεί στη Βουλή και θα ψηφισθεί. Η κυβέρνηση θα επιμείνει στην ψήφισή του, παρά τις έντονες κριτικές που δέχεται· είναι και αυτό μια ένδειξη της σημασίας που του αποδίδεται.

Αφετηριακό σημείο του νόμου είναι η ανάγκη ενιαίας διοίκησης της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Έτσι, τα εποπτικά συμβούλια δημοτικής και μέσης εκπαίδευσως (παρ' όλο που για το πρώτο ο σχετικός νόμος έχει ψηφισθεί το 1911, επί υπουργίας Απ. Αλεξανδρή) συγχωνεύονται σε ένα κοινό όργανο, το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο.

Το νέο όργανο αποτελείται από τρία αιρετά μέλη, καθηγητές πανεπιστημίου, εκλεγμένους από τις σχολές, και οκτώ μόνιμα μέ-

(ΕΛΙΑ)

Εικ. (δεξ.): Ο Α. Δελμούζος, ο Δ. Γληνός και ο Μ. Τριανταφυλλίδης: φωτογραφία της «τριανόριας» του Εκπαιδευτικού Ομίλου, στην Αθήνα, το 1915 (ΕΛΙΑ).

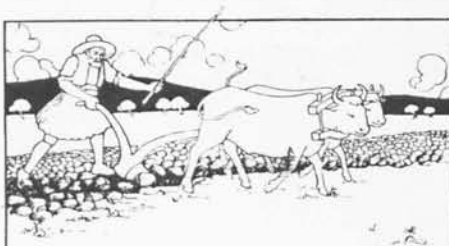
4. Η μεταρρύθμιση του 1917 και η εισαγωγή της δημοτικής

Στις 11 Μαΐου 1917, η επαναστατική κυβέρνηση της «Εθνικής Αμύνης», από τη Θεσσαλονίκη όπου εδρεύει, εκδίδει το διάταγμα 2.585 «Περί διδακτικών βιβλίων». Μετά την κάθοδο της κυβέρνησης στην Αθήνα, το διά-

ταγμα αποκτά ισχύ νόμου για όλη την επικράτεια, ο οποίος θα υποστεί μικρές τροποποιήσεις τον επόμενο χρόνο.

Η μεγάλη καινοτομία του διατάγματος, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί η ιδρυτική πράξη της μεταρρύθμισης του 1917, είναι η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Η νέα μεταρρύθμιση σηματοδοτείται από αυτήν τη μεγάλη τομή, το περι-

Εικ. (κάτω): Από την εικονογράφηση του Κωνσταντίνου Μαλέα στο «Αλφάβηταρι με τον Ήλιο» (Συλλογή Αλέξη Δημητρά).

ὁ γεωργός.

χό, χό, Κοκκίνη! ἔ, Καρά μου!
ὀργώσετε βαθιὰ τὴ γῆ,
γιὰ νὰ μᾶς δώση τὸ σιτάρι,
νὰ μᾶς χαρίση τὸ ψωμί.

Κ

Κ

«δευτερος δὲν εἶναι
σὰν καὶ μένα!»

νὰ καὶ ἓνας δευτερος
κόκορας, κόκκινος
κόκκινος. ἔρχεται ἀπὸ
τὸ ἄλλο μέρος τῆς
αὐλῆς. αὐτὸς δὲ χωνεύει
τὸ μαῦρο κόκορα,
σηκώνει τὸ κεφάλι του
ψηλὰ καὶ λαλεῖ μὲ θυμὸ:
«ικικίρικου!» Χ

ΕΥ

Χτὸν ἀκούει ὁ μαῦρος καὶ
θυμώνει ὀρμὰ ἀπάνω του· μὰ
καὶ ὁ κόκκινος δὲ φεύγει.
μαζεύτηκε, πήρε φόρα καὶ
ῶρμησε κατὰ τὸ μαῦρο. Χ
γυρεύει νὰ τὸν πιάση ἀπὸ τὸ
λειρὶ μὰ ὁ μαῦρος εὐκόλα
τοῦ ξεφεύγει.

πηδοῦν ἐδῶ καὶ κεῖ σὰ νὰ
χορεύουν παλεύουν, παλεύουν
ῶρα πολλὴ μὰ κανένας δὲ
νικᾷ.

τελος ὁ Βελῆς ῶρμησε ἀπάνω

χόμενό της όμως είναι ευρύτερο. Αφενός επειδή περιλαμβάνει σημαντικές ρυθμίσεις και για άλλα ζητήματα, όπως η διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης, η εκπαίδευση και μισθολογική αναβάθμιση των δασκάλων, και αφετέρου γιατί η εισαγωγή της δημοτικής αποτελεί το όχημα για ένα ολόκληρο σώμα νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων, για την εισαγωγή ενός νέου πνεύματος στην παιδεία.

Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή θα βρεθεί, και πάλι, στα χέρια της γνωστής ηγετικής τριανδρίας του «Εκπαιδευτικού Ομίλου». Με το διάταγμα της 29ης Ιουλίου 1917, το μετέπειτα νόμο 826 του 1917 «Περί διοικήσεως της Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», ιδρύονται δύο νέες διοικητικές θέσεις για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, αυτές των «ανωτέρων εποπτών», στους οποίους ανατίθεται

Τὰ παιδιά
φτιάνουν χιονάνθρωπο.

Όχτώ παιδιά παίζουν στο
οπίτι τοῦ Ρήγα. Κάτι
φτιάνουν. Πηγαίνουν
κι ἔρχονται. Βγαίνουν

φτ χτ

βδ γδ

καὶ μπαίνουν. Οὔτε στιγμή δὲν
κάθονται.

Τὰ βλέπετε στή μέση τῆς αὐλῆς;
Πόσο χιόνι μάζεψαν! Φτιάνουν
πρῶτα πρῶτα ἓνα κορμί.
"Ὑστερα φτιάνουν ἓνα κεφάλι
καὶ χέρια καὶ πόδια.

Τοῦ βάζουν στό στόμα ἓνα
τσιμπούκι, γιά νά καπνίζει.
"Ὑστερα τοῦ δίνουν στό χέρι
κι ἓνα μακρὺ ραβδί.
«Θὰ ξυλίζη τ' ἄταχτα παιδιά»

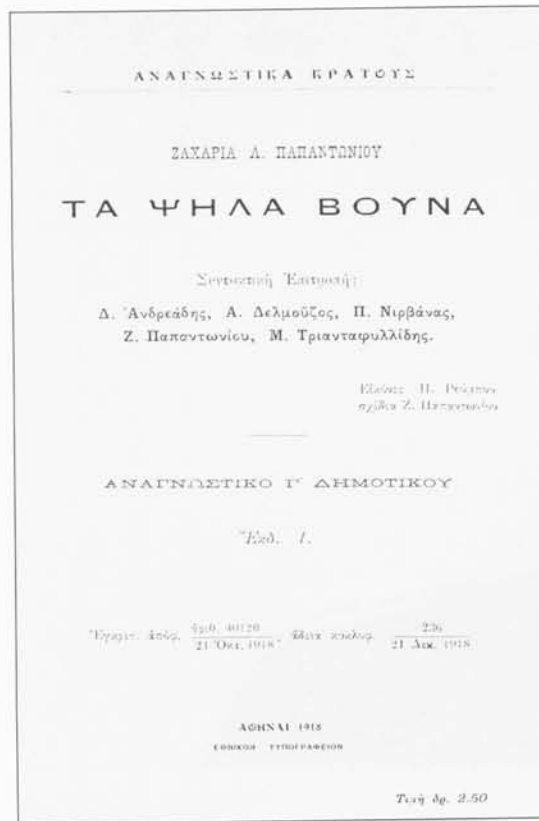
βγ

γυ

θεέ μου!

νά φυλάγης τὸν πατέρα μου
καὶ τὴ μητέρα· τὸ Ρήγα
καὶ τὴ Ρήνα· καὶ τὴν
καλή μας τὴ γιαγιά.

Η πρώτη έκδοση του αναγνωστικού «Τα ψηλά βουνά» (Συλλογή Αλέξη Δημαρά)

ουσιαστικά η υλοποίηση της μεταρρύθμισης. Τις δύο θέσεις - κλειδιά καταλαμβάνουν, το Σεπτέμβριο του 1917, ο Αλέξανδρος Δελμούζος και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ενώ ο Δημήτρης Γληνός είναι ήδη γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας.

Οι σχετικές διαδικασίες για την ανάθεση της μεταρρύθμισης στους «τρεις» έχουν δρομολογηθεί από τις αρχές του 1916, όταν με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση του Ελευθέρου Βενιζέλου ιδρύεται η «Εκπαιδευτική Επιτροπή», η οποία απαρτίζεται από τους Γληνό, Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη⁴⁹. Μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο —«από τη στιγμή που άρχισε στον τόπο μας κρατική επαναστατική περίοδος», κατά τη διατύπωση των «τριών»— η «Εκπαιδευτική Επιτροπή» θα επιδιώξει τη στενή συνεργασία με την κυβέρνηση και την ανάληψη επιτελικών θέσεων για την προώθηση του προγράμματός της.

Η «Επιτροπή» και η δραστηριότητά της παραμένουν, μέχρι σήμερα, μία εν πολλοίς άγνωστη υπόθεση, με αρκετές αδιευκρίνιστες πτυχές. Με τα όσα γνωρίζουμε, μπορούμε να εκκινήσουμε από την υπόθεση εργασίας ότι η «Επιτροπή» λειτουργεί κατά τα χρόνια 1917-1920 ως επιτελικό όργανο της μεταρρύθμισης, όπου συζητώνται και μεθοδεύονται οι κατάλληλες κινήσεις για την προώθηση των μέτρων και την αντιμετώπιση των εμποδίων και αντιδράσεων: η μελέτη

των πρακτικών των συνεδριάσεών της, έτσι, αποδεικνύεται διαφωτιστική για τις προτεραιότητες, τις μεθοδεύσεις και τους σχεδιασμούς, με τους οποίους εκτυλίσσεται το σχέδιο.

Οι προτεραιότητες εντοπίζονται σε δύο βασικά πεδία: τη σύνταξη νέων αναγνωστικών στη δημοτική, τα οποία θα εκφράσουν το πνεύμα της μεταρρύθμισης, και τη μόρφωση, «*με συστηματικά μαθήματα και φροντιστήρια γλωσσικά, φιλολογικά και παιδαγωγικά*», των δασκάλων, οι οποίοι θα αποτελέσουν τους «αποστόλους» του νέου σχολείου σε όλη την Ελλάδα.

Η αναβάθμιση και μελέτη του «νεοελληνικού πολιτισμού»

Βασικός άξονας, όσον αφορά το γενικό προσανατολισμό και το συνολικό πνεύμα, το 1917, αποτελεί η ανάδειξη και αξιοποίηση της νεοελληνικής πραγματικότητας. Οι σχετικές κατευθύνσεις, που έχουν εκφραστεί ήδη από το 1914 στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, θα διατυπωθούν επανειλημμένα και ευκρινώς τα χρόνια αυτά: για παράδειγμα, στην εναρκτήρια επιστολή της «Εκπαιδευτικής Επιτροπής»:

«Το πρόγραμμά μας στηρίζεται στην αντίληψη του δημοτικισμού ότι πραγματική ελληνική παιδεία μπορεί να δημιουργηθεί μονάχα όταν θεμελιωθή στην αληθινή γλώσσα, στη ζωντανή παράδοση του έθνους και στη σημερινή πραγματικότητα, στη μελέτη του έαυτού μας και στην παιδαγωγική επιστήμη. Το πρόγραμμά μας είναι θεωρητικό και πρακτικό: Στο θεωρητικό μέρος ανήκει πρώτα η έρευνα της σημερινής ελληνικής κοινωνίας ως προς την υπόστασή της, τις εκπαιδευτικές της απαιτήσεις και ανάγκες, που άπάνω σ' αυτές θα στηριχτούν τα ιδανικά της ελληνικής άγωγής εναρμονισμένα με τα ιδανικά του σύγχρονου ελληνισμού. Και δεύτερο, η έρευνα των δικών μας παιδιών, που η ψυχή τους, όπως μας τη δίνει η ελληνική οικογένεια και η νεοελληνική παράδοση, πρόκειται να διαπλασθή σύμφωνα με όσα στοιχεία κλείνει ή ίδια και με τον τρόπο που ή ίδια θα μπορέσει να μορφωθή»⁵⁰.

Στις 28 Φεβρουαρίου του 1918, ο Αλέξανδρος Δελμούζος θα συστηματοποιήσει τις κατευθύνσεις αυτές στην ομιλία «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», το πρώτο από τα μαθήματα των ανωτέρων εποπτών προς τους δασκάλους της Αθήνας, που πραγματοποιείται παρουσία του Ελ. Βενιζέλου και πολλών υπουργών:

«Ορίζομε ότι τα προγράμματα θα βασίζονται στο νεοελληνικό πολιτισμό. Από τον πο-

49. Βλ. Νίκος Τερζής, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1993, όπου δημοσιεύονται και τα Πρακτικά της «Εκπαιδευτικής Επιτροπής».

50. Στο ίδιο, σ. 116.

λιτισμό αυτό μόνο μέρη έχουν έρευνηθεί, και αυτά πιά πολύ από γενική, και όχι ειδικά από την εκπαιδευτική τους άποψη. [...]

Η δημοτική μας μουσική, ή δημοτική αρχιτεκτονική και διακοσμητική τέχνη, το δημοτικό παιχνίδι και τόσα άλλα, που θα δώσουν στο δικό μας σχολείο χίλια δυο πραγματικά μορφωτικά στοιχεία, είναι ακόμη αμελέτητα, και τα περισσότερα όχι μόνο σχετικά με την παιδεία, αλλά και γενικά. Το ίδιο και ο φυσικός μας κόσμος. [...]

Με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση μας δίνονται οι όροι για να δημιουργήσουμε δική μας, νεοελληνική παιδαγωγική κίνηση και παράδοση».

Οι παιδαγωγικές καταβολές της μεταρρύθμισης του 1917 μπορούν να αναζητηθούν στο κίνημα της Νέας Αγωγής, που αναπτύσσεται στην Ευρώπη και την Αμερική την ίδια εποχή, εκτοπίζοντας την κυρίαρχη ως τότε ερβαρτιανή παιδαγωγική. Το ζήτημα όμως είναι αρκετά σύνθετο και παρουσιάζει δυσκολίες –και συχνά έχει οδηγήσει σε απλουστεύσεις– καθώς ο Γληνός και ο Δελμούζος μαθητεύουν στη Γερμανία κοντά σε μεγάλους ερβαρτιανούς παιδαγωγούς, όπως ο Wilhelm Rein. Ο Rein, «ο τελευταίος ερβαρτιανός», από την άλλη, προς το τέλος του βίου του, αντιμετωπίζει θετικά και ενισχύει τις νέες παιδαγωγικές τάσεις. Ταυτόχρονα, ο Ν. Εξαρχόπουλος, βασικός πολέμιος των μεταρρυθμίσεων, εκφραστής των ερβαρτιανών τάσεων στην Ελλάδα, μαθητής επίσης του Rein, εμφανίζεται αρχικά και αυτός –όπως και ο διάδοχός του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σπ. Καλλιάφας– ως οπαδός του «σχολείου εργασίας»: ο δεύτερος μάλιστα μεταφράζει, το 1923, το έργο ενός από τους βασικούς ηγέτες της Νέας Αγωγής, του Η. Gaudig⁵¹.

Τα νέα αναγνωστικά του δημοτικού

Η συγγραφή νέων αναγνωστικών αποτέλεσε την πρώτη προτεραιότητα του επιτελείου του υπουργείου Παιδείας. Την ίδια εποχή έχουμε και την πρώτη απόπειρα για τυποποίηση των κανόνων της δημοτικής για σχολική χρήση, με τις εργασίες του Μανόλη Τριανταφυλλίδη που δημοσιεύονται ως παραρτήματα του Δελτίου του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, το 1919-1920, και οι οποίες μεταγενέστερα θα ενσωματωθούν στη Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής) που κυκλοφορεί από τον ΟΕΣΒ το 1941.

Τα καινούργια αναγνωστικά δεν διαφέρουν μόνο ως προς τις αξίες και το πνεύμα που επιχειρούν να μεταδώσουν, αλλά και ως προς τον τρόπο μετάδοσης των αξιών αυ-

τών. Υποχωρεί ο διδακτισμός ενώ τα νέα πρότυπα, προσαρμοσμένα στα αστικά ιδεώδη με έμφαση στο νεοελληνικό παρόν, διαχέονται με τρόπο έμμεσο και σύμφωνο με τις

Από την εικονογράφηση της α' έκδοσης του αναγνωστικού τα «Ψηλά Βουνά» Σχέδια του Ζαχαρία Παπαντωνίου (επάνω) και του Π. Ροΐμπος (κάτω) (Συλλογή Αλέξη Δημαρά).

51. Βλ. την εισαγωγή του Αλέξη Δημαρά στο Μίλτος Κουντουράς, *Κλείστε τα σχολεία. Εκπαιδευτικά Άπαντα*, τόμ. Α', Αθήνα, Γνώση, 1985, σ. λη' - πα'.

τοποιούνται ειδικά μαθήματα, φροντιστήρια, υποδειγματικές διδασκαλίες για τους δασκάλους, οργανώνονται περιφερειακά συνέδρια, όπως και περιοδείες των ανωτέρων εποπτών σε όλη την Ελλάδα για τον έλεγχο των σχολείων και την καθοδήγηση του διδακτικού προσωπικού.

...

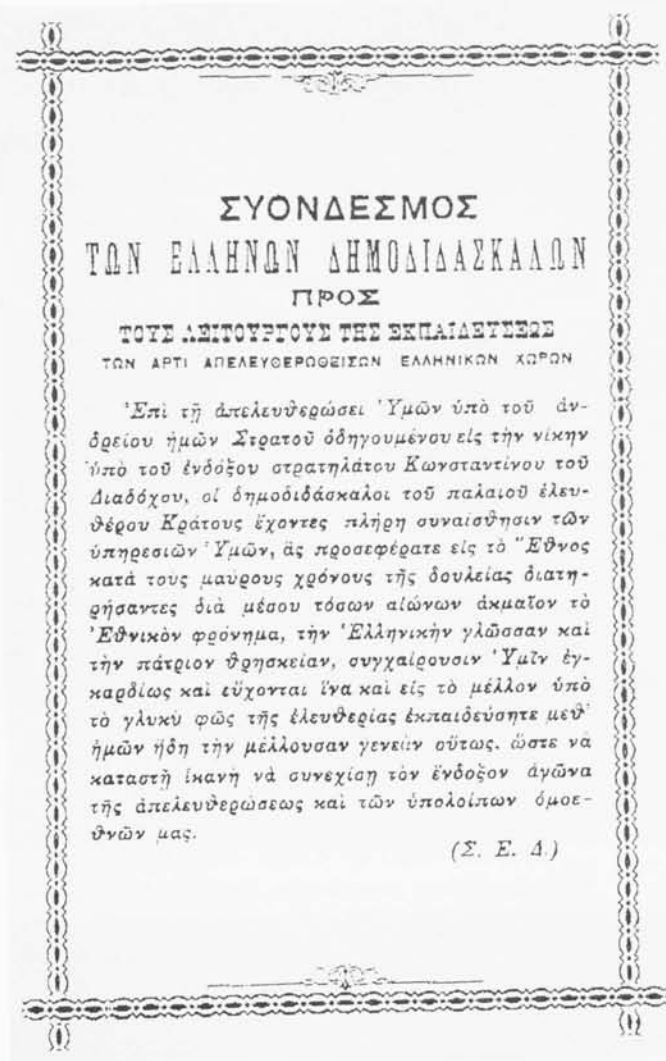
Παράλληλα με το κρατικό ενδιαφέρον, τα χρόνια αυτά καταγράφεται μια έντονη κινητικότητα στο διδασκαλικό κλάδο, το περιεχόμενο της οποίας υπερβαίνει σαφώς τις προγενέστερες σωματειακές συσσωματώσεις. Η κινητικότητα αυτή πρέπει να εξετασθεί σε συνάρτηση με τις κρατικές πρωτοβουλίες, όχι μόνο ως αμυντική ενέργεια, αλλά και επειδή αυτές φέρνουν στο επίκεντρο της συζήτησης για την παιδεία το δάσκαλο και την αποστολή του. Οι σχετικές κινήσεις εντάσσονται ακόμη στο γενικότερο πλαίσιο της δραστηριότητας των σωματείων των δημοσίων υπαλλήλων, που αρχίζει να εμφανίζεται μετά το 1920, για να κορυφωθεί στα τέλη της δεκαετίας. Αν η προηγούμενη εποχή χαρακτηρίζεται, όπως είδαμε, ως η «προϊστορία» του συνδικαλισμού των δασκάλων, αντίστοιχα, μπορούμε να πούμε ότι την εποχή αυτή συντελείται η μετάβαση από την «προϊστορία» στην «ιστορία», η συνδικαλιστική συγκρότηση του κλάδου.

Στις αρχές του 1918 ιδρύεται ο «Σύνδεσμος των Δημοδιδασκάλων Αθηνών», ο οποίος εντάσσεται στο Εργατικό Κέντρο Αθηνών. Από το καταστατικό του λαμβάνουμε μια ιδέα των νέων πολιτικών προσανατολισμών: «Ο "Σύνδεσμος" δύναται να επιζητήσει ένωση μετ' άλλων επαγγελματικών σωματείων διδασκάλων, και να συνεργάζεται μετὰ παντός άλλου σωματείου επαγγελματικού, αναγνωρίζοντας την ανάγκην της λαϊκής εκπαίδευσως και την προαγωγήν αυτής».

Η συγκρότηση κεντρικών συνδικαλιστικών φορέων των εκπαιδευτικών, τα αμέσως επόμενα χρόνια, θα αποτελέσει ορόσημο για την πορεία του κλάδου. Το 1921 ιδρύεται η «Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος», το 1922 ο «Σύλλογος Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών» και το 1924 η «Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσως».

Μια ανολοκλήρωτη μεταρρύθμιση

Το Νοέμβριο του 1919, σε συνεδρίαση της «Εκπαιδευτικής Επιτροπής», λίγο πριν την αναχώρηση του Γληνού για το Παρίσι όπου θα συναντήσει τον Ελ. Βενιζέλο και θα συζητήσει μαζί του το ζήτημα της παιδείας, διαγράφονται τα επόμενα βήματα της μεταρρύθμισης – στα χνάρια εκείνης του 1913: καθιέ-

ρωση του εξάχρονου δημοτικού, ίδρυση τριτάξιου «αστικού» σχολείου και εξάχρονου «γυμνασίου» με δύο τμήματα, «μορφωτικό» και «πρακτικό», εισαγωγή πρακτικών μαθημάτων στο δημοτικό και το αστικό σχολείο, αύξηση του μισθού των δασκάλων και αναδιοργάνωση των Διδασκαλείων⁵³.

Η κυβερνητική αλλαγή, μετά την εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων, το Νοέμβριο του 1920, η παραίτηση της «τριανδρίας» και η άρδην αλλαγή πορείας στην εκπαιδευτική πολιτική, έχουν ως συνέπεια, μεταξύ των άλλων, και την άμεση ανακοπή των μεταρρυθμιστικών προπαθειών. Η πορεία της μεταρρύθμισης, όμως, και πριν από το Νοέμβριο του 1920, κάθε άλλο παρά απρόσκοπη ήταν. Οι αδράνεις και τα εμπόδια που συναντά το εγχείρημα είναι σοβαρά και δεν οφείλονται μόνο στις «εξωτερικές» αντιστάσεις και τις αντιδράσεις των «αντιπάλων», ούτε μόνο σε κινήσεις τακτικής, αλλά πηγάζουν, σε μεγάλο βαθμό, από εγγενείς δισταγμούς και διαφορές πολιτικής μέσα στο ίδιο το βενιζελικό στρατόπεδο.

Προκήρυξη του «Συνδέσμου των Ελλήνων Δημοδιδασκάλων» προς τους «λειτουργούς της εκπαίδευσης των ἀρτί απελευθερωθεισῶν ἐλληνικῶν χωρῶν», μετὰ τὸν Βαλκανικὸς Πολέμου (Ε.Μ.Α.).

53. Όπως προκύπτουν από συνέντευξη του Γληνού μετά την επιστροφή του από το Παρίσι: Χαράλαμπος Νούτσος, *Ιστορία της εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 35.

Εικ. (άνω): Εμπορική Σχολή Αρτακίων. Οι πρώτοι τελειόφοιτοι, 1914-1918 (ΕΜΑ).

Εικ. (δεξ.): Ο οργανωτής των Ιωνικών Πανεπιστημίων Σμύρνης Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής με τον πατέρα του Στέφανο (Τάκης Τσιονίδης, «Το γένος Καραθεοδωρή, Ν. Ορειπειάδα 1989).

⁵⁴ Γιώργος Γάτος, «Ανέκδοτο υπόμνημα του Δελμούζου προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο», περ. *Εποχές*, τχ. 27 (1965), σ. 8.

Ο Α. Δελμούζος, σε μια επιγραμματική και αρκετά τολμηρή τοποθέτηση, λέει, στο υπόμνημα που στέλνει προς τον Ελ. Βενιζέλο από το Μόναχο, στις 13 Μαρτίου 1923: «Χωρίς αμφιβολία αν το μεγάλο έργο το κλόνισαν οι αντίδραστοί, το γκρέμισμά του το έφεραν οι λεγόμενοι φιλελεύθεροι. Έτσι η κυρίαρχη του λαού τάξη στη μεγάλη της έκταση είναι όμοια». Και εξηγεί αναλυτικότερα: Οι μεταρρυθμιστικές ιδέες «βρήκαν και μέσα στο ανομοιομορφο βενιζελικό κόμμα την πιο μεγάλη αντίδραση, αντίδραση με μέσα συχνότατα μικρά και ανήθικα, που είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί μισή μόνο ελευθερία στους ανθρώπους στους οποίους είχατε εμπιστευθεί την εφαρμογή τους. Και φοβούμαι μήπως η αντίδραση αυτή των φιλελευθέρων ανάγκαζε στο τέλος την ίδια κυβέρνηση που είχε υιοθετήσει το πρόγραμμα αυτό, να το εγκαταλείψει»⁵⁴.

5. Συνοψίζοντας: βασικοί άξονες της εκπαιδευτικής πολιτικής των βενιζελικών κυβερνήσεων

Στο συνολικό σχέδιο αστικού εκσυγχρονισμού που προωθείται από τις βενιζελικές κυβερνήσεις, ανατίθεται εξαρχής στην εκ-

παίδευση μια σαφής κοινωνική αποστολή. Δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε πότε ακριβώς οι γενικές αρχές μετουσιώνονται σε συγκεκριμένους εκπαιδευτικούς στόχους: συγκεχυμένο ακόμη το 1911, σε αρκετά σημεία, το σχέδιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το Νοέμβριο του 1913, όταν ο Ιωάννης Τσιριμώκος καταθέτει τα νομοσχέδιά του στη Βουλή, έχει προσλάβει πλέον συγκεκριμένη μορφή.

Εξετάζοντας συνολικά το σχέδιο αυτό –χωρίς να παραγνωρίζουμε τις σοβαρές διαφοροποιήσεις που επιβάλλονται από τις συγκυρίες: ανάμεσα στο 1913, το 1917 και το 1929, η αλλαγή των συνθηκών είναι καθοριστική– πρέπει να σταθούμε σε τρεις βασικές επιδιώξεις: πρώτον, την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ανάγκες της οικονομίας και τη δημιουργία του δικτύου της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης· δεύτερον, την ενίσχυση του κρατικού σχεδιασμού και του συγκεντρωτισμού· τρίτον, την αναμόρφωση του περιεχομένου της παιδείας, έτσι ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως εργαλείο μιας νέας εθνικής συνειδησης που διαμορφώνεται.

Οι προσπάθειες για τη δημιουργία «διπλού σχολικού δικτύου»

Η ένταξη της εκπαίδευσης στο σχέδιο του αστικού μετασχηματισμού απαιτεί, πρώτα απ' όλα, την άρση του χάσματος μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομίας, την αντιστοίχιση της πρώτης στις υπαρκτές και τις προβλεπόμενες ανάγκες της δεύτερης.

Στην επίτευξη του στόχου αυτού συντείνουν μια σειρά μέτρων. Το 1914, το Πολυτεχνείο μετατρέπεται σε ανώτατη σχολή, ενώ το 1920 ιδρύονται η Ανωτάτη Εμπορική, η Βιομηχανική και η Γεωπονική, σχολές οι οποίες υπάγονται στην αρμοδιότητα των υπουργείων Εθνικής Οικονομίας και Γεωργίας, αντίστοιχα. Στο πρόγραμμα της στοιχειώδους βαθμίδας δίνεται έμφαση στην προθήκη πρακτικών μαθημάτων, ενώ η ίδρυση το 1915 του Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαίδευσης εγγράφεται στο σχεδιασμό για τη μελλοντική ανάπτυξη και ενίσχυση της τεχνικής παιδείας.

Διαφωτιστική για τους εν γένει προσανατολισμούς είναι η απόπειρα της ίδρυσης Πανεπιστημίου στη Σμύρνη που ανατίθεται, το 1919, από τον ίδιο το Βενιζέλο στο διάσημο μαθηματικό Κ. Καραθεοδωρή: εδώ, οι προθέσεις εκδηλώνονται με πιο καθαρή μορφή και οι σχεδιασμοί εκτυλίσσονται σε ένα παρθένο πεδίο, μακριά από τις δεσμεύσεις και τους καταναγκασμούς του εγχώριου εκπαιδευτικού

συστήματος. Σχεδιάζεται, έτσι, ένα νεωτερικό πανεπιστήμιο στον αντίποδα του «Αθήνησι», ενώ οι πρώτες σχολές που προβλέπεται να λειτουργήσουν είναι η Γεωργική, η Σχολή Μηχανικών, η Σχολή Εμπορικών Σπουδών, η Σχολή Ανατολικής Εθνολογίας, και η Ιατρική.

Η πραγματοποίηση όμως του στόχου για προσαρμογή της εκπαίδευσης στις αναπτυξιακές ανάγκες περνάει πρώτα και κύρια μέσα από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τη διάκρισή της σε δύο χωριστά δίκτυα. Με τα νομοσχέδια Τσιριμώκου θεσμοθετούνται δύο παράλληλα, και όχι επάλληλα, σχολικά δίκτυα: από τη μια το αστικό σχολείο, που «*ἐπέχει θέσιν ἀνωτέρας πρακτικῆς σχολῆς*», το οποίο οδηγεί στο Διδασκαλείο και σε ανώτερες τεχνικές σχολές, και από την άλλη το γυμνάσιο που καταλήγει στην ανώτατη εκπαίδευση.

Πρόκειται για μια σοβαρή απόπειρα δημιουργίας του «*δεύτερου σχολικού δικτύου*»⁵⁵, δηλαδή της τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης: δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με αποσπασματικές προσπάθειες, όπως στις κρατικές παρεμβάσεις των αρχών του αιώνα, αλλά με ολοκληρωμένο σχέδιο το οποίο πλήττει ένα από τα πιο θεμελιώδη δομικά γνωρίσματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: το μονοδιάστατο χαρακτήρα του.

Αν στην παλαιά δομή, στο ενιαίο δίκτυο δηλαδή, οι διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής συντελούνται εξωεκπαιδευτικά, με τη νέα δομή οι μηχανισμοί αυτοί μεταφέρονται μέσα στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, με την προσπάθεια αντιστοίχισης της εκπαιδευτικής με την κοινωνική πυραμίδα. Στο νέο σύστημα οι κατώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες δεν υπηρετούν τις ανώτερες, αλλά αποκτούν αυτοτελή ρόλο εκπαιδεύοντας τους γόνους των λαϊκών τάξεων.

Η απόπειρα –εκτός από το ότι δε θα πραγματοποιηθεί τελικά– παραμένει, από την ίδια της τη σύλληψη, ατελής. Με εξαίρεση τις εισαγωγικές εξετάσεις για το γυμνάσιο, σε θεσμικό επίπεδο δεν προβλέπονται φραγμοί και δε συγκεκριμενοποιούνται οι μηχανισμοί με τους οποίους θα ανακοπεί η ροή προς τις ανώτερες βαθμίδες. Παράλληλα, διατηρούνται δυνατότητες οριζόντιας μετακίνησης, από το αστικό σχολείο στο γυμνάσιο, με κατακτημένες εξετάσεις.

Ενίσχυση του συγκεντρωτισμού και του κρατικού ελέγχου

Παρ' όλο που η συγκεντρωτική δομή θεωρείται βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, διαμορφωμένο

55. Με τον όρο *διπλό δίκτυο* εννοούμε την ύπαρξη δύο παράλληλων σχολικών δικτύων, στεγανών μεταξύ τους, προς τα οποία διοχετεύονται οι γόνοι των δύο βασικών κοινωνικών τάξεων. Το *διπλό δίκτυο*, το οποίο θεωρείται δομικό χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης στον καπιταλισμό, πήρε μορφές που ποικίλλουν στα διάφορα κράτη, π.χ. ιδιωτική - δημόσια, γενική - τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση κ.ο.κ.

Ο Γ. Σκλιρός (1878-1919)
(ΕΛΙΑ).

ήδη από τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, κάτι τέτοιο αφορά μόνο τα τυπικά του γνωρίσματα, ενώ στην πράξη αναιρείται, παραμένοντας κενό γράμμα. Αρκεί μόνο, εν συντομία να σημειωθούν στη στοιχειώδη βαθμίδα, η ανυπαρξία ενιαίου πρόγραμματος μέχρι το 1894, η εμπλοκή των τοπικών εξουσιών, η πολυτυπία των σχολείων, η μεγάλη ποικιλομορφία του διδακτικού προσωπικού (όπου οι απόφοιτοι των Διδασκαλείων αποτελούν μόνο ένα μικρό ποσοστό), για να αντιληφθούμε πόσο αποδυναμωμένη στην πράξη είναι η έννοια του συγκεντρωτισμού και του κεντρικού ελέγχου και πόσο μεγάλες οι αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή.

Τα εποπτικά συμβούλια για κάθε βαθμίδα, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, εγκαινιάζουν την πορεία προς

τον κεντρικό έλεγχο, το αποφασιστικό βήμα όμως θα συντελεσθεί επί των κυβερνήσεων Βενιζέλου. Η ίδρυση, το 1914, του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου αποτελεί σταθμό για τις σχετικές προσπάθειες. Ταυτόχρονα, η αναδιοργάνωση και ο πολλαπλασιασμός των Διδασκαλείων (το 1914-15, εκτός από τα μονοτάξια, θα λειτουργήσουν 14 τριτάξια Διδασκαλεία) υποδηλώνει την απόπειρα ελέγχου του σώματος των διδασκόντων. Αν η θεσμοθέτηση των εποπτικών συμβουλίων αποτελεί την καθαυτό μορφή κεντρικού ελέγχου, η ομογενοποίηση της εκπαίδευσης των δασκάλων αποτελεί μια έμμεση μορφή χειραγώγησης, εκφράζοντας την πρόθεση διαμόρφωσης του διδακτικού προσωπικού προς τις επιθυμητές, ιδεολογικά και γνωστικά, ατραπούς.

Πέρα από το μακροπρόθεσμο στόχο να μπορέσει το σχολείο να παίξει το ρόλο του ως αποτελεσματικός ιδεολογικός μηχανισμός στη διαμορφωμένη αστική κοινωνία, πρέπει να διακρίνουμε και έναν πιο άμεσο πολιτικό σκοπό: η κεντρική εποπτεία και η αλλαγή του περιεχομένου των σπουδών των δασκάλων αποτελούν προϋπόθεση για την εφαρμογή και επιτυχία της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Στα γραπτά των πρωτεργατών των μεταρρυθμίσεων είναι σαφής η κατανόηση των δυσκολιών και η πεποίθηση ότι με το διαμορφωμένο ιδεολογικά κλίμα στο χώρο των δασκάλων και καθηγητών, την κυριαρχία του αρχαϊσμού και του κλασικισμού, οι αναμορφωτικές προσπάθειες θα ήταν αδύνατον να επιτύχουν. Έτσι, οι νέοι θεσμοί προσδοκείται ότι θα αποτελέσουν το αντίβαρο το οποίο θα κάμψει τις ισχυρές αδράνειες, αντιδράσεις και αντιστάσεις.

Η εκπαίδευση όργανο για μια νέα εθνική συνείδηση

Στην εκπαίδευση, εκτός από το καθήκον της προσαρμογής στις ανάγκες της οικονομίας, ανατίθεται και μια ιδεολογικά αναβαθμισμένη αποστολή: η καλλιέργεια μιας νέας εθνικής συνείδησης, μιας συνείδησης προσαυτολισμένης και εμπεδωμένης στο παρόν.

Η προσπάθεια αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στο πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1917, όπου καταγράφεται μια σαφής μετατόπιση του κέντρου βάρους από το κλέος των αρχαίων προγόνων στην καλλιέργεια των αξιών της νέας ελληνικής κοινωνίας και του νεοελληνικού πολιτισμού. Υπ' αυτό το πρίσμα θα αντιμετωπισθεί και το παρελθόν: η «ένδοξη ιστορία του έθνους» θα εξαρθεί και θα χρησιμοποιηθεί κατάλληλα, με άξονα και σταθερό σημείο

αναφοράς όμως την τελική της απόληξη, τη σύγχρονη πραγματικότητα. Ο νέος προσανατολισμός θα ενισχυθεί, τα επόμενα χρόνια, και ειδικά μετά το 1922, ακόμη περισσότερο, με την πολιτική των μεταγενέστερων βενιζελικών κυβερνήσεων. Έτσι, όταν εξετάζονται η στροφή στο νεοελληνικό πολιτισμό και η δημιουργία μιας «νεοελληνικής παιδαγωγικής κίνησης», είναι αναγκαίο να επισημανθεί, πέρα από τις παιδαγωγικές αρχές τους, και η κοινωνική και ιδεολογική λειτουργία που υπηρετούν.

6. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι και η συστράτευσή τους με το βενιζελισμό

Εξετάζοντας τις μεταρρυθμιστικές προπάθειες και κινούμενοι γενικότερα στο χώρο της εκπαίδευσης και της ιστορίας των ιδεών, στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα καινούργιο φαινόμενο: τη συγκρότηση των διανοουμένων σε διακριτή ομάδα. Ο όρος «διανοούμενος», μαζί με τον αντίστοιχο ξένο «ιντελεκτουάλ» που προηγείται, κάνει δειλά την εμφάνισή του αυτά τα χρόνια· και ταυτόχρονα είναι σαφές ότι οι παλαιότεροι όροι «λόγιοι», «πεπαιδευμένοι», «άνθρωποι των γραμμάτων» δεν επαρκούν για τις νέες ανάγκες: «Οι διανοούμενοι λοιπόν στο προσκήνιο. Γύρω στα 1910, η λέξη μπορεί να μην υπάρχει ακόμη, αλλά οι άνθρωποι υπάρχουν. Οι άνθρωποι: δηλαδή όσοι αγωνίζονται για τη γλώσσα και συζητούν στον Νουμά για το βιβλίο του Σκληρού, ή ιδρύουν συλλόγους και υπογράφουν διαμαρτυρίες, ή σπουδάζουν και ονειρεύονται ανορθώσεις, σχολεία, πολιτική δράση, δημιουργία κόμματος κλπ., οι πρεσβύτεροι και οι νεότεροι, οι αναλυτές της εξουσίας»⁵⁶.

Ο δημοτικισμός, και πιο συγκεκριμένα ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός στον οποίο κυριαρχεί η φιλελεύθερη τάση, θα αποτελέσει τη γέφυρα και το βασικό πεδίο επαφής βενιζελισμού και φιλελεύθερων διανοουμένων.

Οι προϋποθέσεις έχουν τεθεί από νωρίς. Από τα πρώτα βήματά τους, οι δημοτικιστές του κύκλου του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», όπως είδαμε, αντιλαμβάνονται την ανάγκη της κρατικής συνδρομής, την πολιτική ουσία του γλωσσοεκπαιδευτικού εγχειρήματος, την ανάγκη συστηματικής δράσης για την προώθηση των δημοτικιστικών ιδεών· πρόκειται για όλα αυτά τα στοιχεία που διαφοροποιούν

το διάβημα του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» σε σχέση με τις προηγούμενες συσσωματώσεις και εμφανίσεις των δημοτικιστών.

Η βούληση για οργανωμένη δράση, η ένταξη της γλωσσικής αλλαγής σε ένα συνολικότερο αίτημα ανόρθωσης αποτελούν σαφείς στόχους για τους ηγέτες του Ομίλου· όμως, παρά τους εμφανείς φιλελεύθερους προσανατολισμούς, οι στόχοι αυτοί δεν έχουν ακόμη αποκρυσταλλωθεί σε συγκεκριμένες πολιτικές προτιμήσεις. Το ομιχλώδες κλίμα των ελπίδων και προσμονών που δημιουργεί το κίνημα στο Γουδί αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στις επιστολές του Μ. Τριανταφυλλίδη, αυτής ακριβώς της περιόδου:

Στις 7 Δεκεμβρίου του 1909, ο Τριανταφυλλίδης, αφού εκφράσει την απογοήτευσή του για την έλλειψη ηγετικής μορφής, θα γράψει στην Πηνελόπη Δέλτα για τις κινήσεις των δημοτικιστών: «Στό ότι δὲ τὸ ζήτημα θὰ καταντήσῃ πολιτικό, ὅταν θέβαιά ὀριμάσῃ, σαυτὸ καὶ οἱ ἄλλοι μας ἔχομε τὴν ἴδια γνώμη [...]». Στο πλαίσιο των ίδιων προβληματισμών, θα εξηγήσει, τον Αύγουστο του 1910: «[...] τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ μείνῃ –καθὼς οὔτε καὶ εἶναι– γλωσσικό, ἀλλὰ κοινωνικό, ἐκπαιδευτικό κτλ. κὶ ἐπειδὴ ἡ ἐπανάστασις ποὺ θὰ γίνῃ εἶναι κοινωνική, γι'αυτό, τίποτε δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ κατορθωθῇ μέσα στὸ κράτος χωρὶς τὴ βοήθεια ἑνὸς πολιτικοῦ κόμματος». Μάλιστα, ο ίδιος προτείνει να προσεγγισθεί και να κρατείται ενήμερη η πριγκίπισσα Σοφία καθώς και ο διάδοχος Κωνσταντίνος, η βοήθεια των οποίων μπορεί να αποδειχθεί μελλοντικά πολύτιμη.

Η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή, το 1910, θα αποδειχθεί καταλυτική για την πορεία των πραγμάτων: το πρόσωπο του νέου ηγέτη θα αποτελέσει το μαγνήτη που θα καταφέρει να συγκεντρώσει, να μορφοποιήσει και να εκφράσει όλες αυτές τις διάχυτες ως τότε αναζητήσεις και ελπίδες. Και πάλι ο Τριανταφυλλίδης, μετά τις εκλογές του Αυγούστου του 1910, συγχαίροντας την Π. Δέλτα για την εκλογή του πατέρα της Εμμ. Μπενάκη ως βουλευτή θα αναρωτηθεί: «Σὰν κάποιο φῶς τὴν ὥρα νὰ σαλεύῃ μέσα στὸ σκοτάδι, κι'ἀνοίγονται δρόμοι καινούριας ζωῆς. Θὰ εἶναι ἄραγε ὁ Βενιζέλος "ὁ ἄνθρωπος";»⁵⁷.

Σε αυτό το κλίμα και με αυτές τις προϋποθέσεις, έχουν διαμορφωθεί οι κατάλληλες υποδοχές για τη συστράτευση των φιλελεύθερων δημοτικιστών με το πολιτικό πρόγραμμα του βενιζελισμού. Από τη στιγμή που ο Βενιζέλος αναλαμβάνει την εξουσία, οι δημοτικιστές συνολικά, και ο κύκλος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» ειδικότερα, θεωρούν ότι ήρθε η ώρα για την εφαρμογή του προγράμματός τους. Μια σειρά στοιχεία τους

56. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο λόγος της απονοίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 354. Για τους διανοουμένους βλ. επίσης, Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη...*, τόμ. Β', μέρος Α', ό.π., σ. 22 κ.ε. και Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, σ. 332-347.
57. Όλα τα αποσπάσματα των επιστολών Τριανταφυλλίδη προέρχονται από την *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα χ.χ. [=1957].

Εικ. (αριστ.): Ο Αλέξανδρος Πάλλης (1851-1935)
(Αρχείο προσπογραμίων ΚΝΕ/ΕΙΕ).

Εικ. (δεξ.):
Ο Αλέξανδρος Παναστασιού (1876-1936),
(ΕΛΙΑ).

κάνουν να πιστεύουν κάτι τέτοιο, όπως οι προηγούμενες σχέσεις του Βενιζέλου με το δημοτικισμό και η παρουσία στο κόμμα των Φιλελευθέρων προσώπων με στενούς δεσμούς μαζί τους, όπως οι «Κοινωνιολόγοι» ή ιδρυτικά μέλη του «Ομίλου» (μεταξύ τους και ο υπουργός Παιδείας Απ. Αλεξανδρής, ο οποίος όμως, μετά το σκάνδαλο που ξεσπάει όταν γνωστοποιηθεί το γεγονός, θα το διαψεύδει). Εκτός όλων αυτών, όμως, είναι κυρίως η αίγλη με την οποία περιβάλλεται ο νέος πολιτικός, ο αέρας «ανορθώσεως» με τον οποίο συνοδεύεται η έλευσή του, που τροφοδοτούν τις ελπίδες των δημοτικιστών. Ο πρόσκαιρος κλονισμός του 1911, μετά την ψήφιση του άρθρου 107, δε θα σταθεί ικανός να ανατρέψει τη συμμαχία αυτή, που αποδεικνύεται τελικά ότι έχει στέρεες βάσεις.

Οι δημοτικιστές—*«τὰ καλύτερα, γνωστικώτερα, γενναιότερα και τὰ μᾶλλον ένθουσιώδη παιδιά τῆς μπουρζοαζίας μας»* κατά το Γ. Σκληρό— θα αναδειχθούν ως οι κατεξοχήν εκπρόσωποι του ρεύματος των νέων διανοουμένων και θα θεθούν επικεφαλής της συμμαχίας με το βενιζελισμό. Το ρεύμα αυτό, στο οποίο κυριαρχεί η φιλεύθερη αστική κατεύθυνση, διακρίνεται από αξιοσημείωτη ευρύτητα, καθώς εκτός από φιλελεύθερους αστούς θα περιλάβει στους κόλπους του και τους «σοσιαλίζοντες» και φιλοσοσιαλιστές διανοούμενους της εποχής· άλλωστε, όπως έχει ήδη σημειωθεί, τα όρια μεταξύ των δύο τάσεων παραμένουν αρκετά συγκεχυμένα και καθόλου ευκρινή.

Η συμπόρευση των σοσιαλιστών διανοουμένων με το βενιζελισμό συνιστά φαινόμενο με ευρύτερες διαστάσεις, η σημασία του οποίου δεν περιορίζεται στο χώρο της εκπαίδευσης. Οι περιπτώσεις του Γ. Σκληρού, του Ν. Γιαννιού, του Κ. Χατζόπουλου, του Κ. Θεοτόκη—για να περιορισθούμε σε ορισμένα από τα πιο γνωστά ονόματα— υποδηλώνουν ότι η συμμαχία αυτή δεν αφορά απλώς ορισμένες ατομικές διαδρομές, αλλά αποτελεί ευρύτερη τάση, που αγγίζει μια ολόκληρη κατηγορία διανοουμένων.

Η προσπάθεια για πολιτική συμμαχία με τις πρωτοεμφανιζόμενες τότε σοσιαλιστικές κινήσεις—και εν τέλει την ενσωμάτωσή τους— αποτέλεσε στρατηγική επιλογή του βενιζελισμού της πρώτης περιόδου, για λόγους εσωτερικής αλλά και εξωτερικής πολιτικής: μια σειρά «φιλεργατικά» μέτρα, όπως η εργατική νομοθεσία και η κυβερνητική ενθάρρυνση στην ίδρυση της ΓΣΕΕ, πρέπει να εξετασθούν και υπό το πρίσμα αυτό. Η ένταξη στο βενιζελισμό προκύπτει έτσι ως αποτέλεσμα, στο οποίο συγκλίνουν αφενός η στρατηγική του αστισμού και αφετέρου η έλξη που ασκούν στους αδιαμόρφωτους ακόμη σοσιαλιστές ο εκουγχρονισμός και η εθνική ολοκλήρωση, που υλοποιούνται από το πολιτικό πρόγραμμα του βενιζελισμού⁵⁸.

Οι ποικίλες σοσιαλιστικές ή σοσιαλίζουσες ομάδες, που κάνουν, αυτή την εποχή, τα πρώτα τους βήματα, δεν έχουν ακόμη αυτονομηθεί και αρθρωθεί σε διακριτό πολιτικό ρεύμα: σε πολλές περιπτώσεις, όπως λ.χ. στην περίπτωση των «Κοινωνιολόγων», διακρίνουμε περισσότερο ένα γενικό φιλοαγροτισμό και φιλεργατισμό παρά ένα σοσιαλισμό με σαφές πρόταγμα, που θέτει πάνω απ' όλα την κοινωνική απελευθέρωση.

Η γοητεία αυτού του είδους του σοσιαλισμού και των σοσιαλιστικών ιδεωδών μπορεί έτσι να εξαπλώνεται σε ευρύτερους χώρους: και δεν πρωτοτυπεί κανείς αν επισημάνει ότι μια τέτοια γοητεία και επίδραση πρέπει να συσχετισθεί με το γεγονός ότι ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί ακόμα ένα διαμορφωμένο ιδεολογικά και, κυρίως, ένα κοινωνικά απειλητικό κίνημα. Ταυτόχρονα, όμως, οι φιλοσοσιαλιστικές ιδέες δεν χαιρούν, ασφαλώς, γενικής αποδοχής. Για να περιορισθούμε στις τάξεις των δημοτικιστών, είναι γνωστή η έντονη αντίδραση της Π. Δέλτα, το χειμώνα του 1909, για τη φιλοσοσιαλιστική αρθρογραφία και τον προσανατολισμό του *Νουμά*. Η δυσaréσκεια του Αλεξάνδρου Πάλλη την ίδια περίοδο για όσα γράφει ο Λαός, εφημερίδα του Αδελφάτου της Κωνσταντινούπολης, θα οδηγήσει στη διακοπή της οικονομικής του ενίσχυσης και στο κλείσιμο

⁵⁸ Βλ., για τις σχέσεις βενιζελισμού και σοσιαλιστών, Γ. Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον α' παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

του εντύπου: «Ο συντάκτης τους –ένας κάποιος Γιαννιός, νέο παιδί 23/24– έγραφε άνοησίες άπερίοριστες, κάτι σοσιαλισμούς κτλ. Για τούτο νόμισα πώς γλήγορα ή άργά θά χαλνούσε ή δουλιά, έτσι τούς άνάγγειλα πώς θά κόψω τή δόση μου. Άφτό φυσικά σταμάτησε τό Λαό», εξηγεί ο Πάλλης σε επιστολή του στην Π. Δέλτα, στις 21 Ιουνίου του 1909.

Πέρα όμως από τις επιμέρους συμφωνίες και αντιρρήσεις, τις μεμονωμένες συγκλίσεις και τις απώσεις, το τοπίο θα αρχίσει συνολικά να μεταβάλλεται στα τέλη της περιόδου. Η ίδρυση του ΣΕΚΕ το 1918, η οποία σηματοδοτεί την αυτόνομη συγκρότηση και πορεία του σοσιαλιστικού κινήματος στη χώρα μας, και η βαθμιαία πρόσδεσή του στη Γ' Διεθνή μπορεί να θεωρηθεί ως το σημείο τμήσης.

Οι αντιλήψεις του ΣΕΚΕ για την εκπαίδευση είναι δύσκολο να συνοψισθούν με ακρίβεια σε λίγες γραμμές, καθώς στα πρώτα

μόνον φωτεινόν μέσα εις τήν όλην μαύρην του βενιζελισμού ιστορίαν σημείον».

Η διαδικασία της «μπολσεβικοποίησης» του ΣΕΚΕ θα προχωρήσει χέρι χέρι με την αντίθεσή του με τα πιο προωθημένα αστικά πολιτικά κομμάτια, όπως η «Δημοκρατική Ένωση» του Α. Παπαναστασίου, και τις αντιλήψεις τους. Απ' αυτή την άποψη, είναι χαρακτηριστική και η βαθμιαία μετατόπιση πάνω στα θέματα της παιδείας και της γλώσσας: από την κριτική ή και πλήρη υποστήριξη της μεταρρύθμισης θα περάσουμε στη σκληρή αντιπαράθεση όχι μόνο με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του βενιζελισμού αλλά και με τους δημοτικιστές. Η θέση που διαμορφώνεται και θα εκφρασθεί από εδώ και πέρα είναι ότι οι αστοί δεν είναι δυνατόν να προωθήσουν τη γλωσσоекπαιδευτική μεταρρύθμιση:

«Κανένα άστικό κόμμα δέ θά θελήση ν' άγκαλιάση τό γλωσσικό ζήτημα...“Όλα δέ τά δεδομένα μās πείθουν, πώς πρέπει νά περι-

Οι «Κοινωνολόγοι» (Ιδιαιτική συλλογή).

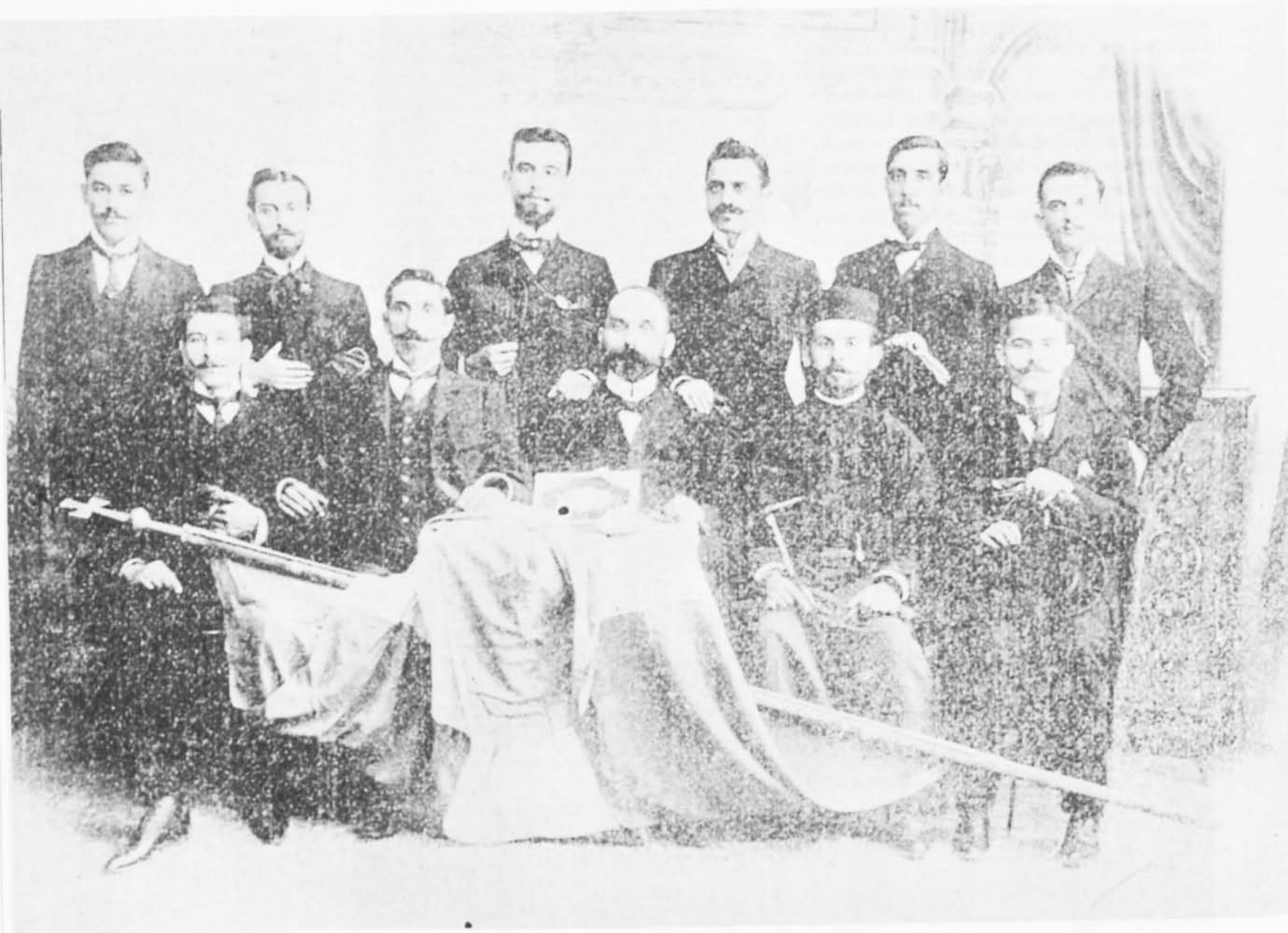
Η «Κοινωνολογική Εταιρεία», που ιδρύεται το 1907-8, συνδέεται με στενούς δεσμούς με το δημοτικιστικό κίνημα και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

χρόνια μετά την ίδρυση του κόμματος δεν έχει διαμορφωθεί ακόμη μια ενιαία γραμμή και οι θέσεις συχνά μεταβάλλονται. Γενικά, όμως, τα χρόνια αυτά το ΣΕΚΕ, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσα από την αρθρογραφία του Ριζοσπάστη και των λοιπών εντύπων που απηχούν τις απόψεις του κόμματος, συμπορεύεται κριτικά με το πρόγραμμα της γλωσσоекπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το οποίο θα χαρακτηριστεί «τό

μένουμε τό Σοσιαλισμό για νά δούμε τή δημοτική γλώσσα νά χρησιμεύη ως μοναδικό γλωσσικό όργανο άπ' τό δημοτικό σχολείο ως τό Πανεπιστήμιο», θα γράψει ο Γιάνης Κορδάτος (με το ψευδώνυμο Π. Χαλκός) το 1921, επισφραγίζοντας το τέλος μιας ολόκληρης σειράς αντιλήψεων και ανοίγοντας ένα νέο μεγάλο πεδίο όπου το Κόμμα θα παρέμβει έκτοτε: αυτό της παιδείας και των εκπαιδευτικών⁵⁹.

59. Παναγιώτης Χαλκός, «Σοσιαλισμός και δημοτικισμός», *Γράμματα* [Αλεξάνδρεια], αρ. 2 (1921), σ. 145. Βλ. Χαράλαμπος Νούτσος, *Ιστορία της εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 157, και γενικότερα σ. 128 κ.ε.

1901, «Ευαγγελιακά». Η Κεντρική Επιτροπή
 Φοιτητών Πανεπιστημίων και Λαού Αθηνών - Πειραιώς
 (Γ. Σατηριών - Α. Ματλής - Δ. Λεονταράκης,
 «Φοιτητικά σελίδες τον 1901»,
 Αθήνα 1902 - Συλλογή Αλέξη Δημαρά).

Δ. Οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις και η «αντίδραση»

Η «αντίδραση», ή ορθότερα οι «αντιδράσεις», στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο, για το οποίο όμως τα κενά στη γνώση μας είναι μεγάλα. Η «αντίδραση» παραμένει, για την εκπαιδευτική ιστορία, μια ασαφής και μάλλον σκοτεινή – με τη διπλή σημασία του όρου – έννοια, ενώ η ισχύς και η ανθεκτικότητά της αντιμετωπίζεται συχνά ως ερμηνευτικό παράδοξο, σαν κάποιος ανεξήγητος «αναχρονισμός».

Έτσι, όχι μόνο στερούμαστε τις αναγκαίες μελέτες, αλλά οι ελλείψεις μας είναι πολλές και για αυτά καθεαυτά τα εργοβιογραφικά των ηγετών της «αντίδρασης», για τα οποία πρέπει να ανατρέξουμε στα ίδια τα κείμενά τους, δυσπρόσιτα συνήθως, ή στα άρθρα των μαθητών και ιδεολογικών επιγόνων τους. Το πρόβλημα δεν εντοπίζεται μόνο στις γενικότητες και τις ελλείψεις αλλά σε κάτι ακόμη σοβαρότερο: η «αντίδραση» δεν συνιστά αυτοτελές αντικείμενο μελέτης και η ενασχόληση με αυτήν περιορίζεται συνήθως σε ορισμένες αναφορές στο κεφάλαιο των μεταρρυθμίσεων.

Η «αντίδραση», όμως, δε συγκροτείται μόνο, ούτε κυρίως, ως αντίρροπη δύναμη και αντίσταση στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, αλλά αποτελεί ένα ισχυρό κοινωνικο-πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα που υφίσταται αφ' εαυτού. Στην πραγματικότητα, κάτω από τον όρο «αντίδραση», μπορούμε να διακρίνουμε δύο επιμέρους παράγοντες που συγκλίνουν: αφενός τις συντηρητικές αντιλήψεις και τους φορείς τους στο χώρο της παιδείας και της ιδεολογίας, και αφετέρου τις αντιστάσεις στους νεωτερισμούς, την αντοχή των παραδοσιακών δομών και τις αδράνειες στο χώρο της εκπαίδευσης. Τέτοιες αδράνειες θα αποτελέσουν το πρόσφορο έδαφος πάνω στο οποίο θα στηριχθούν οι εκπρόσωποι της συντηρητικής ιδεολογίας, οι οποίοι και θα αναλάβουν εν συνεχεία να τις συγκροτήσουν, να τις εκφράσουν και να τις εκπροσωπήσουν.

Η μελέτη του ρεύματος της «αντίδρασης» είναι, όσον αφορά τα εκπαιδευτικά, βασικό προαπαιτούμενο για την κατανόηση των πραγματικοτήτων και των εξελίξεων, γιατί αυτό, και όχι οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες, αποτελεί την κυρίαρχη όψη, την παγιωμένη κατάσταση στο χώρο της παιδείας.

Οι πρώτες απόπειρες μελέτης της «αντίδρασης» στο, κομβικό για τη συγκρότησή της, πεδίο της γλωσσικοεκπαιδευτικής διαμάχης εντοπίζονται στα κείμενα του Γληνού και, κυρίως, του Τριανταφυλλίδη (ειδικά ο έκτος τόμος των *Απάντων* του δευτέρου, με τίτλο «Δημοτικισμός και αντίδραση», περιέχει πλουσιότατο υλικό) – παρ' όλο που γράφονται βέβαια «εν θερμώ», αποτελώντας και τα ίδια μέρος της αντιπαράθεσης.

Όσον αφορά τις μεταγενέστερες προσεγγίσεις, πρέπει να σημειωθούν οι καιρίες παρατηρήσεις του Χαράλαμπου Νούτσου, που εντοπίζονται όμως στα χρόνια μετά το 1929· οι επισημάνσεις του Αλέξη Δημαρά· ακόμη αυτές της Άννας Φραγκουδάκη, οι οποίες, όμως, πολλές φορές παραμένουν στο επίπεδο της γενικής τοποθέτησης του προβλήματος. Ο Φίλιππος Ηλιού, τέλος, με τον υπομνηματισμό των *Απάντων* του Δ. Γληνού, μας έχει προσφέρει την πιο συστηματική και ενδελεχή προσέγγιση του αντικειμένου, για τα χρόνια 1911-1914⁶⁰.

1. «Ευαγγελιακά» και «Ορεσטיακά»: οι πρώτες εκδηλώσεις

Αφετηριακό σημείο για τη μελέτη των αντιδράσεων στο γλωσσικό ζήτημα μπορεί να θεωρηθούν τα «Ευαγγελιακά», οι μαζικές διαδηλώσεις και συγκρούσεις εναντίον της μετάφρασης των Ευαγγελίων, με οκτώ νεκρούς και εβδομήντα περίπου τραυματίες, που θα συνταράξουν την Αθήνα το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 1901 και θα έχουν ως αποτέλεσμα την παραίτηση του αρχιεπισκόπου και της κυβέρνησης.

Στις διαμαρτυρίες του 1901, παρ' όλο που η θρησκευτική διάσταση κυριαρχεί, έχει ήδη αναδυθεί ο κεντρικός πυρήνας των επιχειρημάτων που θα χρησιμοποιηθούν και στη συνέχεια κατά των «μαλλιαρών, τῶν ὀλετήρων, τῶν ἔθνοκτόνων»: η καταστροφή της γλώσσας συνεπάγεται την κατάλυση των παραδοσιακών αξιών, οι «μαλλιαροί», οι οποίοι υποκινούνται από ξένες δυνάμεις, πλήττουν ταυτόχρονα τη γλώσσα, το έθνος, τη θρησκεία

60. Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979· Αλέξης Δημαράς, «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους», στο Ανδρέας Καζαμίας, Μιχάλης Κασσωτάκης (επιμ.) *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986, σ. 79-88· Άννα Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός...*, ό.π. σ. 27-34· και, Δημήτρης Γληνός, *Απαντα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 511 κ.ε.

1901, «Ευαγγελιακά». Ο Δημήτριος Χρ. Παπαδόπουλος, πρόεδρος του πατριωτικού Συνδέσμου των Υβραίων και του Συνδέσμου Τυπογράφων, αντιπρόεδρος του Συνδέσμου των Συντεχνιών Αθηνών Πειραιώς (Γ. Σαττηρίου - Α. Ματλής - Δ. Λεονταρίτης, «Φοιτητικά αελλίδες του 1901», Αθήνα 1902).

και την ηθική.

Εμφανίζονται, ταυτόχρονα, κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία θα συναντήσουμε και αργότερα στους αγώνες υπέρ της εθνικής γλώσσας: η συμμετοχή της «φοιτητικής» νεολαίας που πρωτοστατεί στα «ταραχώδη» επεισόδια, η συμμαχία της με μια σημαντική μερίδα των καθηγητών του Πανεπιστημίου, κυρίως της Φιλοσοφικής Σχολής, η πλαισίωση των διαμαρτυριών από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, ιδία μικροαστικές· μαζί με τους

φοιτητές κινητοποιούνται, το 1901, σχηματίζοντας κοινή επιτροπή, οι αρτοποιοί, οι βυρσοδέφες, οι γαλακτοπώλες, οι ζαχαροπλάστες, οι κουρείς, οι μαγειροϋπάλληλοι, οι μεταξουργοί, οι ξενοδόχοι, οι σιδηρουργοί, οι υποδηματοποιοί, οι τυπογράφοι και οι λοιπές «συντεχνίες» της πόλης.

Τα «Ευαγγελιακά», όπως και τα αντίστοιχα επεισόδια των «Ορεστειακών» το 1903, αποτελούν, εν συνόλω, μια καλή ένδειξη για την ευρύτερη σημασία του γλωσσικού ζητήματος και την επίδραση που ασκεί σε λαϊκές μάζες, για τη συνύφανση, τέλος, ριζοσπαστικών μορφών κινητοποίησης με λαϊκιστικά αιτήματα, σε αντιδραστική κατεύθυνση.

2. Μορφή και περιεχόμενο των φοιτητικών διαμαρτυριών

Οι φοιτητές είναι η ομάδα που πρωταγωνιστεί στα «Ευαγγελιακά» και τα «Ορεστειακά», γεγονός που έχει επισημανθεί, συχνά με έκπληξη, υπό το πρίσμα των μεταγενέστερων, κυρίως μεταπολεμικών, εικόνων της δράσης του φοιτητικού κινήματος.

Αυτό όμως που πολλές φορές διαφεύγει είναι ότι τέτοιου είδους κινητοποιήσεις κάθε άλλο παρά κεραυνό εν αιθρία αποτελούν. «Οι στάσεις, οί επιδρομές και τὰ συλλαλητήρια», οι «ταραχώδεις» διαμαρτυρίες, οι βίαιες, και ενίοτε ένοπλες, συγκρούσεις φοιτητών και αστυνομίας αποτελούν μάλλον τον κανόνα, και όχι την εξαίρεση, για το φοιτητικό χώρο στα τέλη του 19ου αιώνα. Κατά τη δεκαετία του 1890, ο αναβρασμός είναι διαρκής και εκδηλώνεται με κάθε ευκαιρία: το 1892 με τις αντιδράσεις εναντίον των διδασκτρων, τα τρία επόμενα χρόνια με συνεχή επεισόδια και διαμαρτυρίες κατά καθηγητών ή για εξεταστικά ζητήματα. Το χειμώνα του 1896-97, με τα «Γαλβανικά» (που ονομάστηκαν έτσι από τον καθηγητή της Ιατρικής Ι. Γαλβάνη, η συμπεριφορά του οποίου πυροδότησε τις αντιδράσεις), οι κινητοποιήσεις φθάνουν στο απόγειο: καταλαμβάνεται το Πανεπιστήμιο, όπου σπεύδουν φοιτητές «κομίζοντες όπλα, φυσίγγια» και πιθανόν και «δυναμίτιδα», οργανώνεται παλλαϊκό συλλαλητήριο και τα Προπύλαια πολιορκούνται από την αστυνομία, ενώ οι συμπλοκές που ακολουθούν έχουν ως αποτέλεσμα αρκετούς τραυματίες και δύο νεκρούς⁶¹.

Σε όλη αυτή την αλυσίδα διαμαρτυριών πρέπει να εξετασθεί κατά πόσον κάθε φορά τα συγκεκριμένα αιτήματα αποτελούν απλώς τη θρυσάλιδα στην περίπτωση, όμως, των «Ευαγγελιακών» και των «Ορεστειακών»,

61. Βλ. Κώστας Λάμπας, Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα..., ό.π., σ. 497-518.

δεν μπορεί κανείς να προσπεράσει εύκολα το περιεχόμενο. Η «υπεράσπιση της εθνικής γλώσσας και θρησκείας», που συνιστά το «κινούν αίτιο» των διαμαρτυριών, θα αποδειχθεί, και τα χρόνια που ακολουθούν, ότι διαθέτει ισχυρές βάσεις στο φοιτητικό σώμα, ενώ κάτω από τα συγκεκριμένα αιτήματα εντοπίζεται ένα ευρύτερο ιδεολογικό υπόβαθρο.

Στο amalgama αιτημάτων και αντιλήψεων, ως σταθερά σημεία αναδεικνύονται η επίκληση στο έθνος και το λαό, ο αντιολαβισμός, η πίστη στη Μεγάλη Ιδέα και η αφοσίωση στο βασιλικό θεσμό, παρ' όλο που η βασίλισσα Όλγα, η οποία έχει παρακινήσει τις μεταφράσεις, θα βρεθεί στο στόχαστρο. «Κάτω ή Σλάβοι, Ζήτω ο Διάδοχος!!!», «Ζήτω ο Στρατός!», «Ζήτω ο Βασιλιάς μας! Ζήτω ο Γιώργος μας!», θα φωνάξουν «μέχρι διαρρήξεως του λάρυγγος των» οι διαδηλωτές, οι οποίοι, περνώντας έξω από τα ανάκτορα, ξεσπούν σε ενθουσιώδεις επευφημίες.

Οι τάσεις αυτές στο φοιτητικό χώρο δε θα μείνουν χωρίς συνέχεια. Αν μπορούμε να εντοπίσουμε τις καταβολές των «Ευαγγελιακών» και των «Ορεστειακών» στις φοιτητικές διαμαρτυρίες της δεκαετίας του 1890 και τις διαδηλώσεις του 1897 με επικεφαλής την Εθνική Εταιρεία, τους επιγόνους πρέπει να τους αναζητήσουμε στα γεγονότα του 1909. Τα φοιτητικά σωματεία, όπως η «Πανεπιστημιακή Ένωση», που ιδρύεται με στόχο «να συντελέση» «είτε ειρηνικώς, είτε ενόπλιως» «εις τὴν ἐθνικὴν ἀνάστασιν καὶ δημιουργίαν ΜΕΓΑΛΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ», θα ταχθούν δραστήρια υπέρ του κινήματος των αξιωματικών, εκφράζοντας ορισμένες από τις πιο προωθημένες θέσεις, όπως λ.χ. την απαίτηση για αναστολή των εργασιών του κοινοβουλίου. Στα συλλαλητήρια υπέρ του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», όπου οι φοιτητές μετέχουν ενεργά, ξανασυναντάμε με μεγαλύτερη σαφήνεια μια σειρά γνώριμα χαρακτηριστικά: το μεγαλοϊδεατισμό, τη συνεργασία με τις συντεχνίες, τις επικλήσεις στο βασιλιά και το στρατό, τα «φιλολαϊκά» αιτήματα για μείωση των φόρων, κάθαρη και χρηστή διοίκηση.

3. Η διαμάχη για τη γλώσσα και οι «γλωσσαμύντορες»

Με όλες τις επιφυλάξεις που οφείλουμε να διατηρούμε, φαίνεται ότι η συμμαχία φοιτητών, συντεχνιών και καθηγητών Πανεπιστημίου αποδεικνύεται αρκετά ισχυρή. Το ίδιο τρίπτυχο το ξανασυναντάμε στις διαδηλώσεις του 1911, όταν συζητείται το άρθρο του Συ-

ντάγματος για τη γλώσσα. Οι φοιτητές και πάλι θα πρωταγωνιστήσουν και τότε ιδρύεται η «Μεγάλη των φοιτητών επιτροπή προς άμυναν της εθνικής γλώσσας», υπό την αιγίδα της «Επιτροπείας περί εννόμου αμύνης της εθνικής γλώσσας» του Γεωργίου Μιστριώτη.

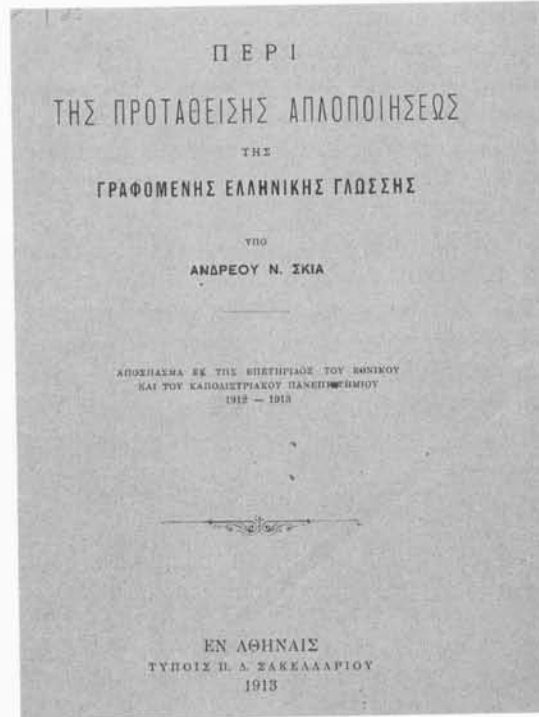
Επίτιμοι πρόεδροι της δεύτερης «Επιτροπείας», που ιδρύεται στις 23 Ιανουαρίου 1911, είναι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και ο μητροπολίτης Αθηνών, ενώ ανάμεσα στα μέλη της περιλαμβάνονται «ἐπιφανέστατοι ἄνδρες», όπως ο πρύτανης του Πανεπι-

στημίου, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Δ. Τοιβανόπουλος, ο «ἔξοχος δικηγόρος καὶ πολιτευτὴς» Γ. Φιλάρετος, ο πρόεδρος των συντεχνιών Αθηνών, ο «φιλόπατρις ἐργαστασιάρχης» Ηλ. Πουλόπουλος και πολλοί καθηγητές του Πανεπιστημίου.

Κατά τις μέρες της συζήτησης του άρθρου 107 στη Βουλή, σωματεία, σύλλογοι, δημοτικά συμβούλια και ποικίλοι άλλοι φορείς, από όλη την Ελλάδα, με τηλεγραφήματα και ψη-

Το πρόγραμμα της παράστασης της Ορέστειας του Αισχύλου, σε μετάφραση του καθηγητή Γ. Σωτηριάδη, η οποία ανεβαίνει στο Βασιλικό Θέατρο το Νοέμβριο του 1903, νηροδοτώντας τα «Ορεστειακά» (Θεατρικό Μουσείο).

(Συλλογή Αλέξη Δημαρά)

φίσματά τους εκφράζουν την οργή τους «κατά τῶν χυδαϊστῶν» και απαιτούν την προστασία της «εθνικής γλώσσης». Μεταξύ τους συναντάμε, εκτός από τους φοιτητές και τους καθηγητές, τους κατοίκους Πύργου, το δημοτικό συμβούλιο Ερμούπολεως, τους κα-

πνεργάτες Καρδίτης, «τὸν λαόν» Καλαμών, Λιγίου, Κύμης, Μενιδίου και πολλῶν ἄλλων περιοχῶν, τὸ «Βιοτεχνικὸ Σύνδεσμο τῶν Ξυλουργῶν και Οικοδόμων» τῆς Λαμίας, τὸν Παναρκαδικὸ Σκοπευτικὸ Σύλλογο κ.ά. Τῆς ἴδιας περίπου μέρες, τὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Μαρτίου, ἡ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας, ὅπως και τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης με ἐγκύκλιό του, θα καταδικάσουν τὰ «κακόζηλα κατασκευάσματα τῶν μαλλιῶν» και τὴ «λύμη τοῦ χυδαϊοῦ».

Ὁ ἴδιος ὁ Γ. Μιστριώτης, τὸ Μάρτιο και τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1911, περιοδεύει στὴν Πελοπόννησο, ὅπου του ἐπιφυλάσσεται θριαμβευτικὴ υποδοχὴ και προσφωνεῖται ὡς ἥρωας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν πόλεων. Τὸν Ἀπρίλιο, ἐπίσης, ὁ «Σύλλογος Τεχνοεργατῶν Λαμίας» ἀνακηρύσσει τὸν «πρόμαχον τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους κ. Γεώργιον Μιστριώτην» ὡς ἐπίτιμο πρόεδρό του.

Τρία χρόνια ἀργότερα, στὴ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια τοῦ 1914 –ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, δε θίγει τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας– τὰ πράγματα ἐμφανίζονται ἐλαφρῶς διαφοροποιημένα, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀντιδρώντες. Διακρίνουμε ἐδῶ δύο βασικὲς ομάδες που ἀντιτίθενται στὰ ἐκπαιδευτικὰ μέτρα. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ συλλόγους δημοδιδασκάλων και καθηγητῶν τῆς μέσης ἐκπαίδευσης –στους ὁποίους κυριαρχοῦν οἱ καθηγητῆς Πανεπι-

Τα μέλη τῆς «Μεγάλῆς τῶν φοιτητῶν ἐπιτροπῆς πρὸς ἀμύνην τῆς ἐθνικῆς γλώσσας». Στὸ κέντρο, ὁ Γ. Μιστριώτης. (Γ. Μιστριώτης, «Ρητορικὸὶ λόγοι», τόμος Ε' Ἀθήνα, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1911).

στημίου- όπου φόβοι και ανησυχίες για τα ιδιαίτερα συμφέροντα του κλάδου συνάπτονται με τη γενικότερη κυριαρχία του αρχαϊσμού και συντηρητισμού στο χώρο. Η δεύτερη ομάδα απαρτίζεται από τους καθηγητές της Φιλοσοφικής με επικεφαλής τώρα τους Ν. Εξαρχόπουλο, Γ. Χατζιδάκι και Α. Σκιά, οι οποίοι θα προσφέρουν και το θεωρητικό οπλοστάσιο εναντίον της μεταρρύθμισης⁶².

...

Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, δεν αποτελεί απλώς μια υπόθεση ορισμένων «φωτισμένων» διανοουμένων, αλλά αναγορεύεται σε βασική κυβερνητική επιλογή: η αναγόρευση, όμως, αυτή δεν αρκεί από μόνη της για να εξασφαλίσει την επιτυχία και προώθηση της μεταρρύθμισης: η μεταρρυθμιστική πολιτική δεν θα πετύχει να εδραιωθεί στον κρατικό μηχανισμό, ούτε να αποκτήσει τα αναγκαία κοινωνικά ερείσματα, παραμένοντας εν τέλει, παρά τους διαρκείς ελιγμούς, μετέωρη και ευάλωτη στα εμπόδια και τις ισχυρές αντιτάσεις που συναντά.

Οι αντιδραστικοί μηχανισμοί, από την άλλη, διαθέτουν ισχυρά κοινωνικά και κρατικά στηρίγματα, ακόμα και μέσα στην ίδια την κυβέρνηση, γεγονός από το οποίο αντλούν, σε μεγάλο βαθμό, την ισχύ και την αποτελεσματικότητά τους. Έτσι έχουν τη δυνατότητα να αντιστρατεύονται ένα κυβερνητικό-και συγκυριακά και κρατικό- εγχείρημα όπως η μεταρρύθμιση, «από τα μέσα», κινητοποιώντας δηλαδή εναντίον του τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό: η καταστολή, οι δικαστικές διώξεις και τα διοικητικά μέτρα θα αποτελέσουν ένα βασικό και δοκιμασμένο μηχανισμό ανακοπής των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών, όχι μόνο στην περίοδο αυτή αλλά και πολύ μεταγενέστερα. Και είναι χαρακτηριστικό, από αυτή την άποψη, ότι μια σειρά διωγμοί εναντίον των «μαλλιαρών», όπως το κλείσιμο του Παρθεναγωγείου του Βόλου και η ποινική δίωξη των πρωταγωνιστών, θα εξελιχθούν ενώ στην κυβέρνηση βρίσκονται οι Φιλελεύθεροι⁶³. Στην εκπαίδευση, πιο συγκεκριμένα, η «αντίδραση» και οι «αντιδραστικοί» αποτελούν την κατεστημένη και παγιωμένη κατάσταση: το Πανεπιστήμιο, μαζί με την Εκκλησία, θα χρησιμοποιηθεί ως βασικό ανάχωμα εναντίον των νεωτερικών ιδεών. Δεν πρόκειται μόνο για την επιρροή προσωπικοτήτων, όπως ο Ν. Εξαρχόπουλος και ο Γ. Χατζιδάκις, ή για τα πρόσωπα που στελεχώνουν τα Διδασκαλεία, το μηχανισμό του υπουργείου κ.ο.κ.: πρόκειται κυρίως για την ισχυρή ιδεολογική ηγεμονία των συντηρητικών αντιλήψεων στο χώρο της εκπαίδευσης, συνολικά. Η καθαρεύουσα, ο δεσμός γλώσσας

- έθνους και θρησκείας, το αρχαιοελληνικό κλέος αποτελούν συστατικά στοιχεία της ιδεολογικής σκευής και ταυτότητας των δασκάλων, των καθηγητών, των «λογίων» και των «εγγραμμάτων» γενικότερα, στοιχεία από τα οποία αντλούν, ως επί το πλείστον, το κύρος και την εξουσία τους.

...

Η «αντίδραση» και οι «αντιδραστικοί»,

62. Βλ. τις παρατηρήσεις του Φίλιππου Ηλίου στα *Άπαντα* του Δ. Γληνού, ό.π., τόμ. Β', σ. 552-560.

63. Για την καταστολή των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών και τη σχέση «αντιδραστικών» και κράτους, βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Δημοτικισμός και εξουσία: το χρονικό μιας καταστολής», στο *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός 1999, σ. 167-185.

Γελοιογραφικό σκίτσο του Γ. Μιστριώτη από τον Θέμο Αντινο· περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Λέκκα Αρβανίτη [=Αλέξανδρος Πάλλης] «Κούφρα Καρύδια», Λίβερπουλ, 1915.

Προσωπογραφία του Ν. Εξαρχόπουλου (1873-1960), έργο του Γ. Γουναρόπουλου (Συλλογή προσωπογραφιών Πανεπιστημίου Αθηνών - Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου).

Από το Παρθεναγωγείο του Βόλου: εργασία στο περιβόλι (Χ. Χαρίτος, ό.π., το πρωτότυπο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμφισσας).

όπως ήδη θα έχει γίνει εμφανές, δεν ταυτίζονται αποκλειστικά με κάποιους πολιτικά συντηρητικούς ή ακραίους κύκλους. Ειδικά κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, δεν είναι εύκολο να βρούμε μια σχέση ευθείας αντιστοιχίας ανάμεσα στην «αντίδραση» και τις πολιτικές δυνάμεις. Αρκεί να θυμηθούμε τους βενιζελικούς «γλωσσαμύντορες» και τις αντιδράσεις μέσα στο κόμμα των Φιλελευθέρων· τις ελπίδες και τις προσπάθειες επαφής των δημοτικιστών με την πριγκίπισσα και το

Υπαίθριο μάθημα στο Παρθεναγωγείο του Βόλου (Χ. Χαρίτος, ό.π., το πρωτότυπο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμφισσας).

διάδοχο – ο οποίος σημειωτέον ότι το 1893 είχε παρακολουθήσει διάλεξη του Ψυχάρη στην αίθουσα του Παρνασσού.

Στην πορεία του χρόνου, τα πράγματα θα ξεκαθαρίσουν κάπως, καθώς δημοτικισμός και βενιζελισμός, σε μεγάλο βαθμό, θα συμπορευθούν. Στις συνθήκες του Εθνικού Διχασμού, ανάμεσα στα αντιπαρατιθέμενα πολιτικά και τα πολιτισμικά ρεύματα θα αποκατασταθεί μια σχέση αντιστοιχίας; η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα συνδεθεί στενά με το βενιζελισμό, ενώ η αντιμεταρρύθμιση και οι «γλωσσαμύντορες» με το αντίπαλο στρατόπεδο.

4. Από την πλευρά των «αντιδραστικών»: τα βασικά επιχειρήματα

Αναζητώντας τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους συγκροτείται η επιχειρηματολογία εναντίον των «μαλλιαρών», εντοπίζουμε την ύπαρξη ενός αρκετά συμπαγούς πυρήνα. Η «βεβήλωση της γλώσσας» αποτελεί την αφετηρία για μια ολόκληρη αλυσίδα δεινών, που αφορούν την ηθική, τη θρησκεία και το έθνος. Το σύμπλεγμα αυτών των αξιών θα αποτελέσει τη δεξαμενή, από όπου θα αντληθούν τα βασικά επιχειρήματα εναντίον των δημοτικιστών, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν κατεξοχήν στις δικαστικές διώξεις εναντίον τους. «*Εγώ δὲν γνωρίζω τοὺς νομικοὺς ὄρους. Εἰς τὴν συνείδησιν ὅλου τοῦ κόσμου*

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΟΛΟΥ

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

ὑπὸ τοῦ κ. ΔΗΜ. ΣΑΡΑΤΣΗ ἱατροῦ

ΘΕΜΑ :

«Τὸ Εὐαγγέλιον ὡς πηγὴ τοῦ Σοσιαλισμοῦ»

Θὰ γίνῃ εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ΩΔΕΙΟΥ Βόλου
τὴν Πέμπτην ὥραν 5 Μ. Μ.

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΝ ΛΕΠ. 50

πρὸς ὄφελος τῆς Νυκτερινῆς Σχολῆς.

Ἐντυπὴ πρόσκλησις γιὰ διάλεξι τοῦ Δημητρίου Σαράτση στὴ Νυκτερινὴ Σχολὴ τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου τοῦ Βόλου (Συλλογὴ Ἀλέξ. Δημαῖ).

μαλλιαρισμός, ἀναρχισμός, σοσιαλισμός, ἀθεϊσμός, μασονία εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό». Θα πει επιγραμματικά ο ἐπίσκοπος Δημητριάδος Γερμανός, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες στὴν εκστρατεία ἐναντίον τοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου, καταθέτοντας ἐναντίον τοῦ Δελμούζου καὶ τῶν λοιπῶν κατηγορουμένων, τὸ 1917, στὴ δίκη τῶν «Ἀθεϊκῶν» στὸ Ναύπλιο.

Ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, εἰδικότερα ὁ ἀκατάλυτος δεσμός τοῦ με τὴν ἀρχαιότητα, θα βρεθεῖ στὸ ἐπίκεντρο τῆς επιχειρηματολογίας τῶν «καθαρολόγων». Ὁ Γεώργιος Μιστριώτης στὸ λόγο τοῦ «ὑπὲρ ἐννόμου ἀμύνης τῆς ἐθνικῆς γλώσσης», ἐναρκτήρια πράξι τῆς ομῶνυμης «Ἐπιτροπείας», τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1911, θα βασιεῖ τὴ συλλογιστικὴ τοῦ στὴν ἀπώλεια τοῦ «χαλύβδινου κρίκου, τῆς ἀδαμαντίνης ἀλύσου» ποῦ συνδέει τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ φυλὴ:

«Συνήλθομεν ἐπὶ τῆς σεμνῆς τῆσδε Ἀκροπόλεως τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους [ἐνν. τὸ Πανεπιστήμιον], ὅπως μελετήσωμεν ἐθνικὸν ζήτημα, οὗ μείζον οὐδέποτε ἀνεφάνη ἐν τῷ Ἑλληνικῷ κόσμῳ. Διότι ἄλλοτε οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι ἠγωνίασαν περὶ ἡγεμονίας καὶ ἐπολέμησαν περὶ ἐλευθερίας ἢ δουλώσεως ἀλλ' ὁ νῦν ἀγὼν εἶναι περὶ διασπάσεως καὶ ἐξαφανισμοῦ τῆς ὅλης φυλῆς. Τῇ ἀληθείᾳ θαυμάζω τὴν τόλμην καὶ τὴν ἱαρότητα ὀλίγων ἀνθρώπων, οἵτινες ἐβουλεύθησαν, ἵνα τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν εἰς διαλέκτους διασπάσωσιν. ὀλοκλήρον τὴν φυλὴν εἰς χυδαῖα τμήματα κατακερματίωσι, τὴν δούλωσιν τοῦ γένους παρασκευάσωσι, τὴν ἱεράν ἡμῶν θρησκείαν ταπεινώσωσι καὶ τὴν ἀκτινοβόλον αὐτῆς αἴγλην ἀμαυρώσωσιν. [...]

Ἐδημιουργήσωμεν λοιπὸν γλῶσσαν, ἣτις εἶναι ὁ ἐνωτικὸς τῆς φυλῆς δεσμός, ὑπὸ ἐποψιν δὲ αἰσθητικὴν εἶναι χαρίεσσα καὶ μειδιῶσα [...]. Τὸ ἔγκλημα ὅπερ διαπράττουσιν οἱ ἄλλοθενεῖς καὶ συμπράττουσι τούτοις καὶ Ἕλληνες εἶναι ἀνόσιον. Τὸν κατακερματισμὸν ὀλοκλήρου φυλῆς ἀποδοκιμάζει ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καὶ ὁ μεγίστιμος Ἐθνάρχης, ὁ ἐπὶ τῶν θρόνων τῶν Χρυσοστόμων καὶ Φωτίων καθήμενος κηρύσσει, ὅτι ἐν ταῖς φλεψὶ τῶν χυδαῖστων δὲν ῥέει αἷμα Ἑλληνικὸν καὶ ὅτι ἔχουσιν ἄλλα ἐλατήρια»⁶⁴.

Στὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο, τώρα, θα διαμορφωθεῖ μιὰ σειρά συγκεκριμένων επιχειρημάτων ἐναντίον τῆς «μαλλιαρῆς» γλώσσης, μετὰ βασικὰ τὰ ἀκόλουθα: δὲν ὑπάρχει δημοτικὴ κοινὴ ἀλλὰ μόνο ἐπιμέρους ἰδιώματα· διγλωσσία ἔχουν ὅλοι οἱ λαοί, ὅπως καὶ ὁ ἐλληνικός, καὶ αὐτὸ δὲν συνιστᾶ πουθενά πρόβλημα· ἡ δημοτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ τυποποιηθεῖ σε γραμματικὸς κανόνες· ἡ δημοτικὴ εἶναι ἡ «παρεφθαρμένη» γλῶσσα τῆς «δουλείας», ποῦ διαμορφώθηκε ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσει τὰ υψηλότερα καὶ ποσύνθετα νοήματα· ὁ λαὸς ἀγαπᾷ καὶ καταλαβαίνει καλὰ τὴν καθαρεύουσα, ἐνῶ ἡ δημοτικὴ ἐν τέλει εἶναι μιὰ κατασκευασμένη, ἀπὸ τοὺς «γλωσσικούς ἀιρεσιάρχους» με ἐπικεφαλῆς τὸν Ψυχάρη, ἀνύπαρκτη καὶ ἀκατάληπτη γλῶσσα.

Ταυτόχρονα, ἡ επιχειρηματολογία κατὰ τῶν «μαλλιαρῶν», στὴν ευρύτερη ἀπεύθυνσή της, θα ἐκλαϊκευθεῖ καὶ θα συμπυκνωθεῖ σε ὀρισμένα συνθήματα, τὰ ὁποῖα ἐπαναλαμβάνονται κατὰ κόρον, με πρῶτο ἀπ' ὅλα τὰ περίφημα «ρωσικὰ ρούβλια», τὶς καταγγε-

64. Γ. Μιστριώτης, *Ρητορικοί λόγοι*, τόμ. Ε', ὁ.π., σ. 55 κ.ε. Ἡ ἐμφαση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

65. Την «αποκατινή τεντώστρα» αναφέρει Θ. Μιχαλόπουλος, την «Κεχριμπάρα» και τον «Κωστή Παληοκουβέντα» ο Ι. Βέρροιος, το «Κάτω τις κούτρες σας», «και η κουβέντα έγινε κρέας» ο Ι. Γαϊτάνος, όλοι τους βουλευτές στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, στη συζήτηση του άρθρου 107 για το γλωσσικό ζήτημα. Τα «αμανές ποδαράτος», «κρυφό τζιμπούσι», «σοφία σουζα» τα χρησιμοποιεί ο Γ. Μιστριώτης στην κρίση του Σεβαστοπούλειου Αγώνα του 1911: Γ. Μιστριώτης, *Ρητορικοί Λόγοι*, τόμ. Ε', ό.π., σ. 106-107.
66. Αλεξάντρα Παπαδόκου, «Αθρώπινο μηχανισμό», περ. *Ο Νουμάς*, φ. 219 (29.10.1906), και Πέτρος Βλαστός, *Φυσική*, μεταφρασμένη από τα αγγλικά, Αθήνα 1912.

Εικ. (δεξ.):

«Γλώσσα Κόνιου, γλώσσα ελληνική και γλώσσα Ψυχάρη»: πρωτοσέλιδη γελοιογραφία στο «Αστύ», 14.8.1888.

Εικ. (κάτω αριστ.):

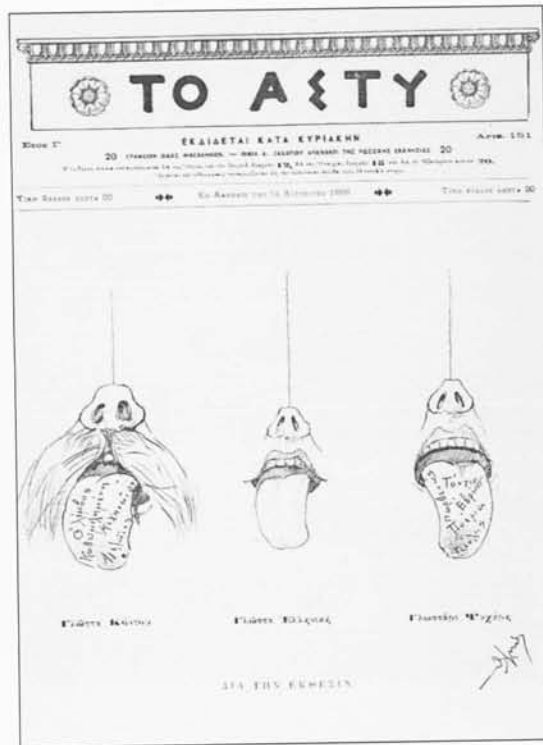
Σχέδιο που εξηγεί τον ορισμό της δύναμης από τη «Φυσική» του Πέτρου Βλαστός. (Π. Βλαστός, «Φυσική», μεταφρασμένη από τα αγγλικά, Αθήνα 1912 - Συλλογή Αλεξη Δημαρά).

Εικ. (κάτω δεξ.):

Από την εικονογράφηση του «Αθρώπινο μηχανισμού» της Αλεξάντρα Παπαδόκου («Νουμάς», 5.2.1906).

λίες δηλαδή για χρηματοδότηση των «χυδαϊστών» από ξένους, και κυρίως τους Σλάβους. Εδώ πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους διάφορους νεολογισμούς που αποδίδονται στους «μαλλιάρους», οι περισσότεροι από τους οποίους συνδέονται με τη θρησκεία, την αρχαία Ελλάδα και τη λατρευτική γλώσσα, και οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν μεγάλη προπαγανδιστική επίδραση: ο «Κωστής Παληοκουβέντας» (=Κωνσταντίνος Παλαιολόγος), η «Κεχριμπάρα» (=Ηλέκτρα), «σοφία σουζα» (=σοφία ορθή), ο «αμανές ποδαράτος» (=ακάθιστος ύμνος), «λαχτάρα στα μπατζάκια σας» (=ουαί υμίν), το «κρυφό τζιμπούσι» (=ο Μυστικός Δείπνος), «κάτω τις κούτρες σας» (=τας κεφαλάς υμών κλίνατε»), «και η κουβέντα έγινε κρέας» (=«και ο λόγος σαρξ εγένετο»), η «αποκατινή τεντώστρα» (=η υποτεινούσα) είναι ορισμένοι από τους πιο διάσημους⁶⁵.

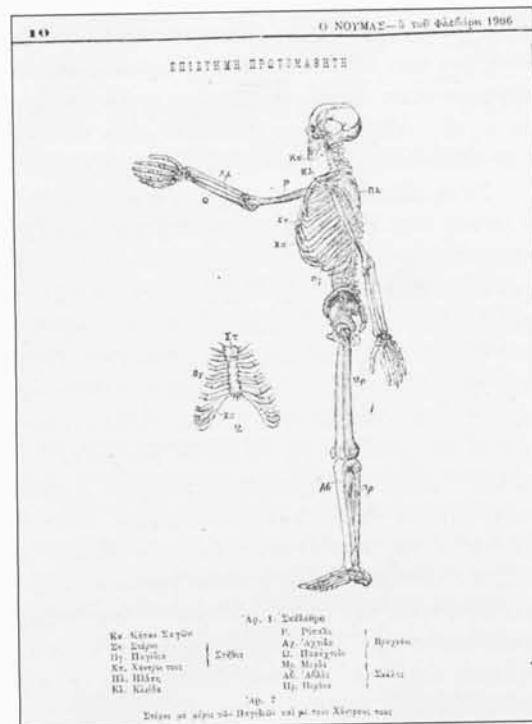
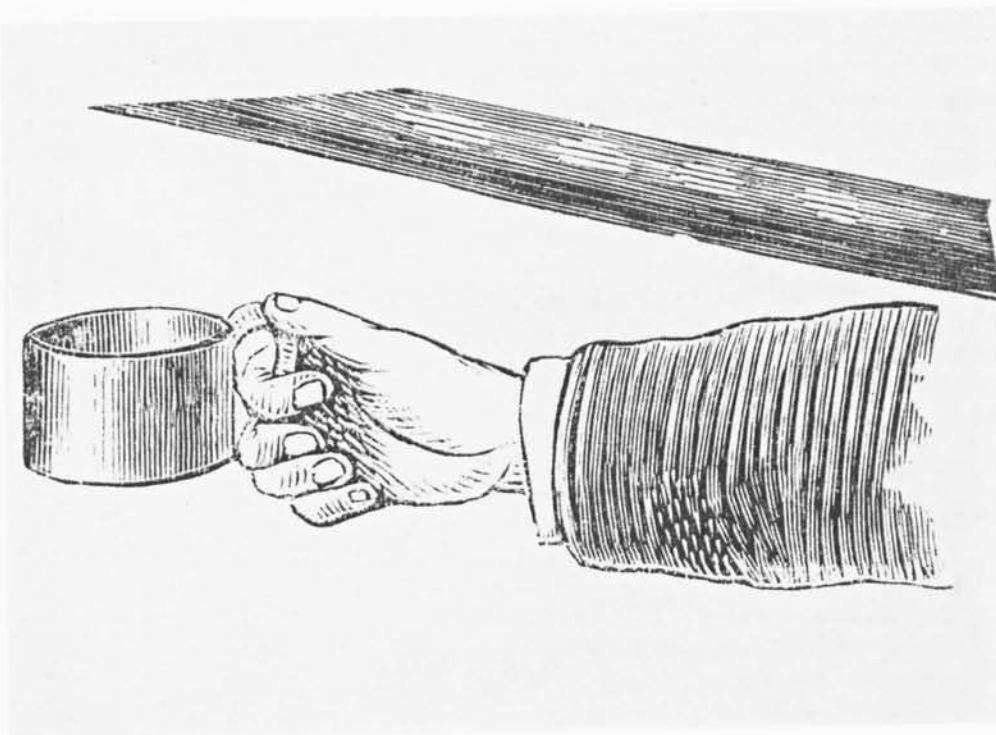
Οι συγκεκριμένες διατυπώσεις στην πραγματικότητα δεν ειπώθηκαν ούτε γράφτηκαν ποτέ -γι' αυτό άλλωστε και οι δημοτικιστές θα τους χαρακτηρίσουν «γλωσσική μυθολογία»-, σαν πνεύμα όμως αντιγράφουν ακραίες δημοτικιστικές εκφράσεις: στον «Αθρώπινο Μηχανισμό» της Αλεξάντρα Παπαδόκου που δημοσιεύεται στο *Νουμά* το 1906, συναντάμε τις «ποντικένιες κλωστές» (=μυϊκές ίνες), το νεροφκιάστη (=υδρογόνο) και το ραχόσκοινο (=σπονδυλική στήλη), ενώ στη *Φυσική* του Πέτρου Βλαστόύ, το 1912, το «καρβουνόξειδο» (=ανθρακικό οξύ), τον «αστραποφυλάχτη» (=αλεξικέραυνο), το «ζόρικο» (=κάθε σώμα που λιώνει δύσκολα) και τη «συντραβηξιά» (=συγγένεια)⁶⁶.

...

Τα χρόνια μετά το 1917, στα επιχειρήματα εναντίον της μεταρρύθμισης και του δημοτικισμού θα προστεθεί ένα νέο, ιδιαίτερα ισχυρό, το οποίο και θα επικρατήσει έκτοτε: το «θηρίον» του μπολσεβικισμού, η σύμπλευση κομμουνισμού και δημοτικισμού, ο «διδακτικός μπολσεβικισμός» και ο περίφημος «μαλιαροκομμουνισμός».

Στα 1920, ο Γ. Ν. Χατζιδάκις, στο φυλλάδιο *Γεννητό φως - Ο μαλλιारीσμός εις τα δη-*

μοτικά σχολεία, επικρίνοντας τη μεταρρύθμιση του 1917, θα αναφερθεί ευθέως στις «μπολοσεβικικές θεωρίες», στις οποίες προσηλυτίζονται οι «μικροί μαθηταί», στην υποθάληψη του «ἀγώνα τῶν τάξεων» και τέλος σε «βιβλίον ἀπαίσιον, ἄτε ἀνατρεπτικὸν πάντων τῶν ἡμετέρων καθεστώτων, τὸ τοῦ Σκληροῦ Τά Σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ», το οποίο «ὁ κ. Γεν. Γραμματέας καὶ οἱ κ.κ. ἀνώτεροι ἐπόπται συνέστησαν» «εἰς τοὺς κ.κ. ἐκπαιδευτικούς συμβούλους ὡς κατάλληλον νὰ φωτίσῃ τοὺς λειτουργοὺς τῆς ἐκπαιδεύσεως». Ο συγγραφέας θα καταλήξει, στηλιτεύοντας την απουσία από τα Ψηλά βουνά των «μεγάλων ιδανικῶν» της πατρίδος και της θρησκείας:

«Τὸ μέγιστον καὶ τιμαφέστερον ἀγαθὸν τῆς φυλῆς ἡμῶν, λέγω τὴν οἰκογενειακὴν στοργήν, φαίνεται παραμελούμενον ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ. [...] Διὰ τοῦτο τώρα διδασκόμεθα ὅτι τὰ δάση καὶ τὰ βουνὰ κατεργάζονται τὴν φιλοπατρίαν. [...] δι' αὐτὸ ἐδιδάχθησαν οἱ μαθηταὶ τῆς Γ' [τάξεως] νὰ μὴ φροντίζουν περὶ τῶν γονέων τῶν, ἀλλὰ μόνον περὶ τῆς κοινότητος αὐτῶν, τοῦ Soviet; Πρόσθετες τούτοις ὅτι οὐδαμοῦ εἰς τὸ σχεδιογράφημα τοῦτο φαίνεται ἡ θρησκεία, φαίνεται ὅτι κατηργήθη καὶ εἰς τὴν κοινότητα ἢ τὸ Soviet τῶν παιδίων τούτων, ὅπως καὶ εἰς τὰ τῶν συντρόφων ἐν Ῥωσίᾳ».

Τὴ μπάνισα τὴν ξανθοῦλα,
τὴ μπάνισα ψῆς σουρουπωτά,
πού γιούρνταρε στὴ βαρκοῦλα,
γιά πούλεμα στὴ ξενητεία.

Ἐτούρλωνε ὁ ἀγέρας
τὰ δλόασπρα πανιά,
ντάλε κουάλε περιστέρα
ξαπλώνοντας φτερά.

Στέκοντο τὰ βλαμάκια
μέ γλίψι μέ ὄρεξιά
καὶ δαύτη μέ μαντῆλι
ὄλους ξεπροβοδά.

Τὸ ξεπροβόδημά της
στάθηκα νὰ μπανίσω
ὡς πού μπερκέτι μάκρο
μοῦ ξέκοψε κι αὐτό.

Ταχεῖα τό ταχεῖνάκι
δὲ σκάμπαζα νὰ πῶ
ἄν μπάνιζα πανάκι
γιά τοῦ πελάγου ἀφρό.

Ντούρμα πανί, μαντῆλι,
ἀφάνισε τὸ νιρό
δάκρυσαν τὰ βλαμάκια
κι' ἀντάμα κι' ἀπαυτός.

Ἡ δὴθεν φτιαγμένη ἀπὸ τοὺς «μαλλιάρους» «χυδαῖκή μετάφραση» τῆς «Ξανθοῦλας» τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, δημοσιεύθηκε στὸν Βόσπορο τῆς Λεξάνδρειας, στις 30 Ἀπριλίου 1911, τυποδευόμενη ἀπὸ μύδρους ἐναντίον τῶν «μαλλιάρων», οἱ οἱποῖι «ὡς σκύλοι προσπαθοῦντες νὰ μολύνουν καθετὶ καθαρὸν, εἰδείξαν ἰδιαίτερον ὄρεξιν καὶ εἰς τὸ νὰ μεταφράζουν χαριέστατα τραγουδάκια, δημοτικὰ ἢ ἄλλων ποιητῶν. Μεταξὺ τῶν μεταφράσεων αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ μετάφρασις, ἢ μᾶλλον διαστρέβλωσις τῆς «Ξανθοῦλας» τοῦ ἀβροτάτου ποιήματος τοῦ Σολωμοῦ».

Τὴν ἴδια «μετάφραση» χρησιμοποίησε καὶ ὁ Γεώργιος Μιστριώτης, στὴν κρίση τοῦ Σεβαστο-πούλιου Ἀγώνα τοῦ 1911 γιὰ νὰ κατακεραυνώσει με τὴ σειρά του τοὺς «χυδαίστες». Γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, «Δημοτικισμὸς καὶ ἀντίδραση» [ἕκτος τόμος τῶν Ἀπάντων], Θεσσαλονίκη, Ἰνστιτούτο Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963, σ. 207.

Προσεπογραφία τοῦ Γεωργίου Χατζηδόκι, ἔργο τοῦ Ἀντωνίου Πολυκανδριώτη. (Συλλογὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν - Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου).

Επίλογος: το τέλος μιας περιόδου

Τα χρόνια γύρω στο 1920 διαδραματίζονται, στον ελληνικό και το διεθνή χώρο, μια σειρά μεγάλης εμβέλειας γεγονότα, από αυτά τα οποία χαρακτηρίζουμε συνήθως ως ορόσημα στην προσπάθεια να διακρίνουμε την απαρχή ή το τέλος μιας περιόδου.

Οι απόηχοι της Οκτωβριανής επανάστασης του 1917, η ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, τον επόμενο χρόνο, στη χώρα μας, η ένταξη του δεύτερου στη Γ' Διεθνή το 1920, θα πυροδοτήσουν αλυσιδωτές εξελίξεις, καθώς νέοι παράγοντες θα κάνουν ορμητικά την εμφάνισή τους στο προσκήνιο της ελληνικής κοινωνίας. Λίγα χρόνια αργότερα, η «Μικρασιατική Καταστροφή» θα αποτελέσει ένα ακόμη μεγάλο ορόσημο, που σηματοδοτεί, εκτός των άλλων, και τον οριστικό ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας. Όλα αυτά μας επιτρέπουν, πράγματι, να κάνουμε λόγο για το τέλος μιας εποχής και το ξεκίνημα μιας καινούργιας.

Το τέλος της περιόδου θα βρει την ελληνική εκπαίδευση με απaráλλακτα πολλά από τα δομικά της χαρακτηριστικά – γεγονός που έχει σωστά επισημανθεί, ιδιαίτερα ως αντίβαρο στην παραπλανητική εικόνα που μπορεί εύκολα να σχηματισθεί από την υπερπροβολή των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών. Έτσι, η γενική διάρθρωση της εκπαίδευσης θα παραμείνει η ίδια, το σύστημα θα διατηρήσει το μονοδιάστατο χαρακτήρα της δομής του και οι σπουδές, συνολικά, τον κλασικιστικό προσανατολισμό τους: η τεχνικο-επαγγελματική εκπαίδευση, παρά τα βήματα που έχουν γίνει, εξακολουθεί να είναι ισχνή, ενώ το ζήτημα της σχολικής γλώσσας, άλυτο.

Ταυτόχρονα όμως, η βαθμιαία συγκρότηση και η ενίσχυση του αστικού κράτους θα γίνει αισθητή και στο χώρο της παιδείας: η εγκαθίδρυση κεντρικών θεσμών ελέγχου και εποπτείας, η αναδιοργάνωση, σε νέες βάσεις, της εκπαίδευσης δασκάλων και καθηγητών, η ίδρυση νέων σχολών (και τα επόμενα χρόνια, το 1926, ενός νέου Πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη), η σταθερή πρόοδος των μεγεθών της εκπαίδευσης αποτελούν ορισμένες από τις ουσιαστικές εξελίξεις που σημειώνονται.

Οι συντελούμενες αλλαγές φαντάζουν βέβαια στα μάτια των μεταρρυθμιστών λίγες, άτολμες και απονευρωμένες σε σχέση με τα όσα οραματίστηκαν. Ωστόσο, οι μεγάλες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της δεκαετίας του 1910, με το νέο αέρα και τα ριζοσπαστικά στοιχεία που κόμισαν, έχουν αναταράξει τα πνεύματα και τα πράγματα στο χώρο της παιδείας, προκαλώντας έντονες συγκρούσεις και διαμάχες. Έτσι, ακόμα κι αν τελικά δεν ευοδώνονται, θα αφήσουν ευδιάκριτα τα ίχνη τους στην εκπαίδευση, στους ανθρώπους της και στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

Χάρη σε όλα αυτά, παρά τις αδράνειες και τα χαρακτηριστικά που εμμένουν, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η εικόνα της παιδείας διατηρείται αμετάβλητη, κατά το τέλος της περιόδου: στις αρχές της δεκαετίας του 1920, το συνολικό τοπίο στην ελληνική εκπαίδευση έχει υποστεί αρκετές και σημαντικές αλλαγές – όπως άλλωστε και η ελληνική κοινωνία, στο σύνολό της.

Βιβλιογραφία

Η βιβλιογραφία δεν είναι ασφαλώς εξαντλητική αλλά χρηστική, ενώ έχει δοθεί έμφαση σε σύγχρονες εκδόσεις και επανεκδόσεις. Δεν βιβλιογραφούνται γενικά έργα ούτε τα φύλλα της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* και της *Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής*, τα οποία περιλαμβάνουν τους νόμους και τη συζήτηση των νομοσχεδίων που αναφέρονται στο κείμενο.

Περιπτώσεις εκδόσεων έργων ή συλλογών πηγών με εκτενείς εισαγωγές, οι οποίες έχουν αξία αυτοτελούς μελέτης, επισημαίνονται με αστερίσκο.

α. Γενικά έργα για την ελληνική εκπαίδευση

Ανδρέου Αποστόλης, *Πηγές της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Αρχαία - αρχαιακές συλλογές, βιβλιογραφία. Καταγραφή*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1992 (και β' έκδ., Θεσσαλονίκη, Υψηροσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., 1997).

* Αντωνίου Δαυίδ, *Τα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987-1989.

* Βρυχέα Άννη - Γαβρόγλου Κώστας (επιμ.), *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης, 1911-1981*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1982.

* Δημαράς Αλέξης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*, τόμ. Α' (1821-1894), τόμ. Β' (1895-1967), Αθήνα, Ερμής, 1973-1974.

Koulouri Christina, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1814-1914). Les manuels scolaires d'histoire et le géographie*, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 1991.

Λέφας Χρήστος, *Ιστορία της [δημοτικής] εκπαίδευσως*, Ο.Ε.Σ.Β, Αθήνα 1942.

Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα, β' έκδ., Gutenberg, 1991.

Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ, 1989.

Παπαπάνος Κώστας, *Χρονικό - ιστο-*

ρία της ανωτάτης μας εκπαίδευσως, Αθήνα, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων, 1970.

Σοφινός Κώστας, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900. Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Ι. Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.

β. Ειδικότερες όψεις

Ευταξίας Αθανάσιος, *Η διαβάθμιση της γενικής παιδείας και η μέση εκπαίδευση εν Ελλάδι*, Αθήνα 1907.

* Κουλουρή Χριστίνα, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988.

* Μπουζάκης Σήφης - Τζήκας Χρήστος (επιμ.), *Η κατάρτιση των δασκάλων - διδασκαλιστών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τόμ. Α', *Η περίοδος των Διδασκαλείων, 1834-1933*, Αθήνα, Gutenberg, 1996.

* Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των γυναικών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Αθήνα, ΙΑΕΝ 1987.

* * *

Ανδρέου Αποστόλης, *Όψεις του συνδικαλισμού των δασκάλων, -ισσών (1872-1927)*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης, 1995.

Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, τόμ. Α', *Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, Αθήνα, Ποντίκι, 1993.

Δημαράς Αλέξης, «Ένας δάσκαλος στην Αθήνα του 1855», στο «*Μια μέρα...*». Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1988, σ. 299-338.

Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988.

Καραστεργίου-Σιδηρούλα Ζιώγου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986.

Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες*, Αθήνα, Γνώση, 1987.

Λάππας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (ανέκδοτη), Αθήνα 1997.

Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά*, Αθήνα, Δωδώνη, 1986.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγγίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987.

Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης - Ανδρέου Αποστόλης, *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1992.

Πυργιωτάκης Ιωάννης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1992.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η βιβλιοθήκη του γυμνασίου και του ελληνικού σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης» - ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1995.

Σολομών Ιωσήφ, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών, 1820-1900*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

Χαρίτος Χαράλαμπος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του: Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*, Αθήνα, Gutenberg, 1996.

γ. Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα

Δεμερτζής Κ. Π., *Το περιοδικό «Εθνική Αγωγή» του Γεωργίου Δροσίνη. Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων, χ.χ.

Παυλίδης Ιωακείμ, *Η μεταρρύθμιση της Παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και κατωτέρα πρακτική και τεχνική εκπαίδευσις*, Ερμούπολη 1900.

Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν Συνέδριο. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής - Πρακτικά των Συνεδριάσεων. Σχολική έκθεσις, Αθήνα 1904.

Κρητικός Θόδωρος, *Η πρόοδος της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η φυσική μέσα από πρόσωπα, θεσμούς και ιδέες (1900-1930)*, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ. [=1995].

δ. Δημοτικισμός και πολιτική των κυβερνήσεων Βενιζέλου

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα, χ.χ. [=1957] (β' έκδ.).

Αρχείο Δημήτρη Ι. Σαράτη. Παιδεία και κοινωνία: αλληλογραφία-μαρτυρίες-δημοσιεύματα. Εποπτεία Αλέξης Δημαράς, τόμ. Α': Πολιτικά-Κοινωνικά, επιμ. Γ. Παπακώστας, τόμ. Β': «Εκπαιδευτικός Όμιλος», επιμ. Χ. Χαρίτος, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995.

* Γληνός Δημήτρης, *Άπαντα*. Εκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις, Φίλιππος Ηλιού, τόμ. Α' (1898-1910), τόμ. Β' (1911-1914), Αθήνα, Θεμέλιο, 1983-1984.

Δελμούζος Αλέξανδρος, *Μελέτες και πάρεργα*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1958.

Δελμούζος Αλέξανδρος, *Σαν παραμύθι* (ανατύπωση), Αθήνα, Μπάυρον, 1983 (α' έκδ. 1911).

Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Κείμενα: Εισηγητικές εκθέσεις εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, Συζητήσεις στη Βουλή - Σχόλια*, τόμ. Α', *Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, 1913-1929*, Αθήνα, Gutenberg, 1994.

Νούτσος Παναγιώτης (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από τα 1875 ως το 1974*, τόμ. Β', *Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης*

(1907-1925), μέρος Α': «Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ», Αθήνα, Γνώση, 1991.

Παπακώστας Γιάννης, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας» - Η αλληλογραφία*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1985 (β' έκδ., επιτομή της πρώτης, Αθήνα, Εστία, 1989).

* Σταυριδίδη-Πατρικίου Ρένα (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής, 1976.

* *Το αλφαβητάρι με τον ήλιο*, επιμ. Αλέξης Δημαράς (ανατύπωση) Αθήνα, Ερμής, 1973 (α' έκδ. 1919).

Το αλφαβητάρι του Νουμά (1906), επιμ. Ευγενία Κεφαλληνίου, (επανέκδοση) Αθήνα, Παρασκήνιο 1996 (α' έκδ. 1906).

Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Άπαντα*, τόμ. 1-7, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963-1965 (κυρίως οι τόμ. 4, 5, 6 και 7 με γενικό τίτλο *Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσεκπαιδευτικά*).

* * *

Γκιόλας Μάρκος, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος*, Αγρίνιο, Π. Μοσχονάς, 1996.

Δημαράς Αλέξης, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά», στο Θ. Βερέμης - Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 21-47.

Δημαράς Αλέξης, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Γ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 21-43.

Δημαράς Αλέξης, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη - περιγραφή - εκτιμήσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994.

Καλογιάννης Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*. Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.

Μοσχονάς Εμμανουήλ, «Ένας αιώνας δημοτικισμού. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις», [εισαγωγή στην επανέκδοση του Μπρουσού του Αλ. Πάλλη], Αθήνα, Ερμής, 1975.

Νούτσος Χαράλαμπος, *Ιστορία της εκπαίδευσης. Όψεις του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1990.

Παπανούτσος Ευάγγελος, *Α. Δελμούζος. Η ζωή του. Επιλογή από το έργο του*, Αθήνα, β' έκδ., ΜΙΕΤ, 1984.

Σταυριδίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999.

Σταυριδίδη-Πατρικίου Ρένα, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

Τερζής Νίκος, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1993.

Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κέδρος, 1977.

Φραγκουδάκη Άννα, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα, ΕΕΦΣ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1977.

Χαραλάμπους Δημήτρης, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1987.

Χαρίτος Χαράλαμπος, *Το παρθενωγείο του Βόλου*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989.

ε. Οι αντιδράσεις και η «αντίδραση»

Μιστριώτης Γεώργιος, *Ρητορικοί λόγοι*, τόμ. Α'-Ζ', Αθήνα, Π.Δ Σακελαρίου, 1903-1915 [κυρίως οι τόμοι Β'-Ε' (1908-1911)].

Σκιάς Ανδρέας, *Η ψευδογλωσσολογία εν παραδείγματι*, Αθήνα 1905.

Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημ. Εκπαιδεύσεως, *Έκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων*, (επανέκδοση), Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1992 (α' έκδ. 1921).

Χατζιδάκις, Γεώργιος, *Γενηθήτω φως - Ο μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία*, Αθήνα 1920.

* * *

Γαβριήλ Αντ. [=Δημήτρης Γληνός], *Οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις υΐζουσιν* (ανατύπωση), Αθήνα, Επικαιρότητα 1995 (α' έκδ. 1921).

Γληνός Δημήτρης «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», στο Δ. Γληνός, *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Δ', Αθήνα, Στοχαστής, 1975, σ. 50-94 (α' δημοσίευση, περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, Σεπτέμβρης 1932 - Φλεβάρης 1933).

Δημαράς Αλέξης, «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους», στο Α. Καζαμίας, Μ. Κασσωτάκης (επιμ.) *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές* [πρακτικά συνεδρίου], Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986, σ. 79-88.

Κορδάτος Γιάννης, *Δημοτικισμός και λογιωταπισμός*, (επανεκδοση), Μπουκουμάνης, Αθήνα 1974 (α' έκδ. 1927).

Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Δημοτικισμός και αντίδραση*, [έκτος τόμος των Απάντων], Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963.